

Tematikus összeállítás

KORRUPCIÓ ÉS INTEGRITÁS

CORRUPTION AND INTEGRITY

VENDÉGSZERKESZTŐ: SZÁNTÓ ZOLTÁN

BEVEZETŐ GONDOLATOK

INTRODUCTORY THOUGHTS

Szántó Zoltán

a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézet
zoltan.szanto@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Válogatásunk lehetőséget kínál az árnyaltabb és tárgyilagosabb tájékozódásra a korrupcióval kapcsolatos kutatásokban. Több társadalomtudomány (történettudomány, pszichológia, evolúciós ökológia, közgazdaságtan, szociológia, kommunikáció- és médiatudomány) képviselői engednek bepillantást a korrupcióval foglalkozó elemzéseikbe. Sokféle szemléletmódot és módszertant képviselnek: a történeti tanulságoktól az evolúciós megközelítésen, kísérleteken és tartalomelemzésen keresztül a nagy adatbázisok szisztematikus feldolgozásán alapuló kockázatbecslésekig, a legújabb korrupcióellenes stratégiák alapjául szolgáló integritásmérésig és az oktatásban rejlő terjesztés lehetőségeinek bemutatásáig.

ABSTRACT

Our thematic block provides deeper and more objective perspectives on corruption studies. Representatives of different branches of social sciences (history, psychology, evolutionary ecology, economics, sociology, media- and communication studies) give insights into the analyses of corruption issues. They represent a variety of approaches and methodologies ranging from historical lessons to evolutionary perspectives, experiments and content analysis to risk assessment based on systematic processing of large databases, up to measurement of the integrity as the basis of recent anti-corruption strategies and its dissemination possibilities through education.

Kulcsszavak: megvesztegetés, antik görög világ, csalás, kísérletek, morális identitás, médiaelemzés, korrupciós kockázatok, integritási index, integritás oktatása

Keywords: bribing, ancient Greek world, cheating, experiments, moral identity, media analysis, corruption risks, integrity index, teaching integrity

Nagy fába vágja a fejszékét, aki a korrupció kutatására vállalkozik. Egyrészt, mert a korrupció fogalma igen nehezen konceptualizálható. A köznapi szóhasználatban széles körben elterjedt kifejezés pontos definíciójáról hosszú ideje folyik – sokszor terméketlen – vita a kutatók körében. Ennek eredményeképpen számtalan meghatározása és klasszifikációja terjedt el a közgazdaságtanban, a politikatudományban, a szociológiában, a pszichológiában, hogy csak a korrupcióval foglalkozó fontosabb tudományágakra utaljunk. Másrészt, a jelenséget kísérő igen magas szintű látencia miatt, a korrupció pontos megfigyelése és egzakt mérése szinte reménytelen vállalkozásnak tűnik. A korrupcióban érintettek mindent megtesznek ügyleteik leplezése érdekében, s ezek felderítése sokszor igen magas társadalmi költségekkel jár. A hagyományos társadalomtudományokban használatos adatgyűjtési módszerek sorra kudarcot vallanak. A korrupció elterjedtsége helyett a korrupció *percepciójának* változását mérjük. Harmadrészt, az is nehezítheti a kutatók dolgát, hogy a korrupcióhoz mindenki „ért”, mindenki „tudja”, hogyan működik, és kik vesznek benne részt, mindenkinek van véleménye róla. Ráadásul a korrupció gyakran válik a politikai csatározások központi kérdésévé, indulatokat korbácsolva, vádak és rágalmakat eredményezve. Mindezek fényében igazi kihívás a korrupcióval kapcsolatban tárgyilagos, fogalmi és mérési szempontból megalapozott tudományos eredményeket fölmutatni.

Ugyanakkor közismertek a korrupció káros hatásai. Ezek a negatív következmények kiterjednek a gazdasági növekedés csökkenésére, a versenyképesség és termelékenység romlására, a politikai rendszer és az igazságszolgáltatás működésének zavaraira, az intézményi és személyközi bizalom eróziójára, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésére, hogy csak néhány fontos területre utaljunk. Ez viszont a korrupció elleni fellépésre, antikorrupciós politikák és stratégiák elfogadására és megvalósítására ösztönözheti a politikai közösséget, beleértve a civil társadalmat. Az ilyen típusú (szak)politikák kialakításához azonban fogalmi kapaszkodókra, evidenciákra, elméleti és empirikus kutatási eredményekre, a korrupció körébe sorolt jelenségek (mint például: vesztegetés, zsarolás, csalás, sikkasztás, hűtlen kezelés, hatalommal való visszaélés, összejátszás, részrehajlás, nepotizmus, klientúra) mélyebb megértésére van szükség.

Válogatásunk betekintést kínál a korrupcióval összefüggő szaktudományos kutatások egynemely eredményébe, azzal az elsődleges céllal, hogy elmélyítse az érdeklődő olvasók tájékozottságát ezen a téren. Első írásunkban Németh György a történettudomány eredményeire támaszkodva mutatja be a korrupció megjele-

nési formáit az antik görög világban. A tanulmány elején szereplő perzsa példából az is kiderül, hogy a magas társadalmi rétegekben előforduló megvesztegetés érintettjét kegyetlenül megbüntették. Vagyis: nem pusztán a korrupciónak, de a korrupció elleni fellépésnek is több ezer éves történelme van. A Hérodotosz, Thuküdidész, Xenophón és Polübiosz történeti munkáiból, valamint 20. századi történészek elemzéseiből származó spártai és athéni korrupciós esetek részletes elemzéséből vonja le Németh fő következtetését, amely szerint az elsősorban megvesztegetés formájában jelentkező korrupció az ismert poliszokban elterjedt gyakorlatnak számított, mind a katonai, mind pedig az egyéb kül- és belpolitikai célok elérésének eszközeként.

A korrupció pszichológiai gyökereinek összefoglalására vállalkozik Bereczkei Tamás válogatásunk második írásában. A korrupcióban részt vevők viselkedésének közvetlen és motivációszerű megértéséhez a pszichológia kísérleti eredményein keresztül juthatunk közelebb. A különböző személyiségjegyek korrupcióra hajlamosító hatását vizsgáló nemzetközi összehasonlító kutatások eredményei szerint például az alacsony extraverzió és a magas neuroticizmus kedvez a korrupció kialakulásának, míg a magas IQ-értékek ellene hatnak, derül ki Bereczkei írásából. Mivel a szerző is hangsúlyozza a korrupcióban érintett személyekről rendelkezésre álló kísérleti adatok korlátozottságát, ezért közvetett bizonyítékok segítségével mutatja be a korrupció főbb személyiség-összetevőit. Ilyen közvetítő változónak tekinti a „deviáns munkavégzést” és a „fehérgalléros bűnözést”. Ezek közös jellemzője a lelkiismeretesség alacsony foka, ami pedig gyakran gyenge erkölcsi azonosságtudattal (morális identitással) és önérdék-érvényesítéssel jár együtt. A narcisztikus személyiségzavar és a machiavellizmus szintén korrupcióra hajlamosító személyiségvonásnak tekinthető, s amennyiben a társas környezet hatalmi jellegével párosulnak, a normaszegés és a korrupció kockázata jelentősen megnő. A pszichológiai vizsgálatok fontos eredménye a korrupció kettős természetének bemutatása: a korrupcióra ugyanis nemcsak antiszociális versengésként kell tekintenünk, hanem sajátos együttműködési formaként és bizalmi kapcsolat-ként is fölfoghatjuk. Ezen utóbbi jellege szoros összefüggésben áll a korrupciós cserekapcsolatban érvényesülő viszonzási normával. Bereczkei Tamás írását a pszichológiai megfontolások alapján (is) megfogalmazható antikorrupciós javaslatokkal (például az átláthatóság növelése, hivatalnokok rotációja) zárja.

Scheuring István a hazugság, csalás és korrupció vizsgálatával kapcsolatos friss külföldi kísérleti eredményeket tekinti át, az emberi viselkedés evolúciós modelljeiből kiindulva. Az igazmondás, a normakonform viselkedés és a kooperáció az emberi csoportok rátermettségét növelő fontos elvnek tűnik, de mégis hajlamosak vagyunk erről időről időre megfeledkezni a rövid távú előnyök reményében, főleg ha nem derül ki a csalás. A kísérleti eredmények egyértelműen igazolják, hogy (óvatos) hazugságra és csalásra vagyunk hajlamosak, ilyen körülmények között. S ami igazán meglepő: a kísérleti alanyok közti kommunikáció és

kooperáció növeli a normaszegő viselkedések kialakulásának és elterjedésének esélyét. A korrupt magatartás esélye ráadásul az újabb játékokban idővel növekszik, s másokról is egyre inkább a csaló magatartást tételezzük fel. Ha a játékosok párban játszanak, ez szintén növeli a korrupció esélyét. A kommunikáció növeli a morális eróziót, a beszélgetésekben gyakrabban jelenik meg a csalásra buzdítás, mint annak ellenkezője. Nemi különbségek is adódnak: egyéni játékokban a nők kevésbé hajlamosak csalásra a férfiaknál, de kommunikációs helyzetek hatására megfordul ez a helyzet. A Scheuring István írásában bemutatott kísérletek összecsengenek a Bereczkei Tamás írásában is hangsúlyozottakkal: fonák módon a kooperációs helyzetek növelik a korrupció esélyét.

A negyedik írásban Hajdu Miklós és szerzőtársai a korrupció médiamegjelentésének nemzetközi összehasonlító kutatásába kalauzolják el az olvasót. A különböző országokban megjelent korrupcióval foglalkozó cikkek tartalomlemezéséből egyértelműen kiderül például, hogy az olasz korrupciós tudósítások jobban hasonlítanak a vizsgált szempontok szerint az új EU-tagországok (Románia, Magyarország, Szlovákia, Lettország) médiareprezentációjához, mint a franciákéhoz és a britekéhez. Ez utóbbi országokban pedig nagyobb teret kapnak a vizsgált médiumokban a nemzetközi szintéren zajló korrupciós ügyletek, mint a hazaiak. Az intézményesült korrupció sajtómegjelentése terén Olaszország szintén az új EU-tagországokhoz hasonlít.

Tóth István János és szerzőtársa válogatásunk ötödik tanulmányában a korrupció mérésének lehetséges objektív indikátorait mutatja be, magyar adatokat használva illusztrációként. A módszertani írás a közbeszerzések korrupciós kockázatának becslésére kidolgozott új módszert részletezi, több mint százötvenezer hazai közbeszerzés adatainak elemzése alapján (2009–2016 közötti időszakra vonatkozóan). A korrupciós kockázat becslése nem azonos a korrupció valós mértékével, amire maguk a szerzők is utalnak. A módszer lényege, hogy a kockázatokat növelő tényezőket részletesen számításba veszi, s ezek alapján jut következtetésekre. Emellett a versenyerősség indikátorait is figyelembe veszik az elemzések során. A tanulmányból kiderül például, hogy az uniós támogatások általában magasabb korrupciós kockázattal terhesek, s az informatikai piacokon a legmagasabb a korrupciós kockázat mértéke. Az utolsó vizsgált években pedig némi javulás mutatható ki.

Válogatásunk utolsó két írása a korrupció elleni fellépés integritáson alapuló modern szemléletét mutatja be, melynek lényege a prevenció előtérbe állítása, a represszió és a transzparencia mellett. A hatodik írásban Balogh Péter szerzőtársával az integritás koncepcióját egyéni, szervezeti és nemzeti szinten vázolja, majd részletesebben áttekinti az *Index of Public Integrity* (IPI) sajátosságait. Ezt a többdimenziós integritási metaindexet nemzetközi összehasonlítás céljára alkották meg, már létező mutatószámok (vagy azok részadatai) alapján. Az írás áttekinti az IPI dimenzióit és módszertanát, majd betekintést nyújt a 2017-es nem-

zetközi rangsorba, amelyen 109 ország található: a lista élén Norvégia, Dánia és Finnország, a végén pedig Mianmar, Csád és Venezuela szerepel. Magyarország az első harmadban található (a 34. helyen) olyan országok társaságában, mint Szlovákia, Lengyelország, Chile, illetve Trinidad és Tobago, Dél-Afrika, Georgia (korábbi nevén Grúzia).

Bokor Tamás írása zárja a válogatást, melyben bemutatja az integritás oktatásának lehetőségeit Magyarországon. Részletesebben kitér a köznevelésben, a munkahelyeken és a mediatisált valóságban megjelenő tartalmakra, melyek az integritásszemléletet közvetítik. Fő következtetése szerint az iskolában, a munkahelyeken és az újmédiában rejlő lehetőségek szinergikus kiaknázásával, a családi szocializációra épülve javulhat a közbizalom, valamint az egyéni és közösségi integritás.

Válogatásunk célja, hogy lehetőséget kínáljon az árnyaltabb és tárgyilagosabb tájékozódásra a korrupcióval kapcsolatos szerteágazó kutatások világában. Több társadalomtudományi diszciplína (történettudomány, pszichológia, evolúciós ökológia, közgazdaságtan, szociológia, kommunikáció- és médiatudomány) képviselői engedtek bepillantást a korrupcióval összefüggő vizsgálódásaikba. Többféle szemléletmódot és módszertant képviselve, a történeti tanulságoktól az evolúciós megközelítésen, kísérleteken és tartalomelemzésen keresztül a nagy adatbázisokon alapuló kvantitatív kockázatbecslésekig, az integritásszemlélet méréséig és az oktatásban rejlő lehetőségeinek bemutatásáig. Nem pusztán a korrupcióról mint átfogó társadalmi problémáról, hanem az ellene való fellépés reális lehetőségéről is igyekeztünk gondolatokat közvetíteni. Tettük mindazt abban a reményben, hogy aki elolvassa az itt közölt írásokat, az nem pusztán a korrupció jelenségének mélyebb megértése irányában tesz fontos lépéseket, hanem akár képes lesz az integritásszemlélet minél szélesebb körben történő értő elfogadását és élő gyakorlattá tételét is szűkebb-tágabb környezetében valamilyen formában előmozdítani.

LEUTÜKHIDÉSZ PÉNZESZSÁKJA – KORRUPCIÓ AZ ANTIK GÖRÖG VILÁGBAN

THE MONEY-BAG OF LEOTYCHIDAS – CORRUPTION IN THE ANCIENT GREEK WORLD

Németh György

DSc, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Ókortörténeti Tanszék, ORCID ID: 0000-0001-8708-8102
nemeth.gyorgy@btk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A korrupció általánosan elterjedt az ókori társadalmakban, de különféleképpen ítélték meg: vagy természetesnek tartották, vagy a törvény erejével szigorúan büntették, vagy éppen vádként egy ellenfél lejáratására használták. A tanulmány néhány spártai és athéni példát mutat be.

ABSTRACT

Corruption was a prevalent phenomenon in all ancient societies, but it provoked diverse reactions: it was either considered natural, or it was strictly punished by law, or it may also have been used to denigrate one's opponent. This paper examines selected cases from Sparta and Athens.

Kulcsszavak: vesztegetés, korrupció, Themisztoklész, Periklész, Hérodotosz, Athén, Spárta

Keywords: bribing, corruption, Themistocles, Pericles, Herodotus, Athens, Sparta

EGY PERZSA PÉLDA

Hérodotosz, a görög–perzsa háború történetírója, akit Cicero a *Törvényekben* a történetírás atyjának nevez (pater historiae), leírja, hogyan büntette meg Kam-büszész perzsa uralkodó a megvesztegetésen kapott királyi bírát, Sziszamnészt. Elvágatta a férfi torkát, és lenyúzatta a bőrt, majd a lenyúzott bőrt csíkokra vágta, s azzal borított be Sziszamnész bírói székét. Ezután pedig a kivégzett és megnyúzott bíró fiának juttatta a méltóságot, s jól eszébe véste, hogy sose feledje el, miközben ítélkezik, miféle bírói székben is ül.¹

¹ Hérodotosz, 5. könyv 25.

A horrorisztikus történetből nemcsak az válik nyilvánvalóvá, hogy a perzsák kegyetlenül üldözték a korrupciót, hanem az is, hogy az a társadalom legmagasabb rétegeiben is természetesen jelen volt. Egy önkényuralmi rendszerben magától értetődő, hogy az egyes emberek, akik szeretnék ügyeiket elintézni, megvesztegetik a döntéshozókat, és ez olyan mértékig természetes számukra, mint az, hogy a perzsa király alattvalói. Fel sem tételezik, hogy hálájuk anyagi kimutatása nélkül bármilyen ügyben is sikert érhetnének el.

A HOMÉROSZI KOR

A korrupció azonban a legkevésbé sem perzsa jelenség volt, az ókori görög világban is folyton felbukkant. A pénzhasználat előtti korszakban, a homéroszi világban az arisztokraták nem tartották társadalmi helyzetükhöz méltónak, hogy kereskedjenek, de nyersanyagokra, például vasra, rézre, ónra nekik is szükségük volt. Így aztán kialakult az „ajándékozás” rendszere, amelyben egymásnak vendégbarátsági ajándékokat adtak, de azok közt meglapultak a csere voltaképpen célját jelentő nyersanyagok is. Így gyakran előfordult, hogy nem azonos értékek cseréltek gazdát, de ez azért nem jelentett problémát, mert a felek gyakran adtak „ajándékokat” egymásnak, és így az adott és kapott ajándékok értéke idővel kiegyenlítődtött. Ezt a gazdasági rendszert nevezte Polányi Károly reciprocitásnak (Polányi, 1976, 426–465.). Akkor is ajándékot illett vinni, ha egy polgár a feljebbvalójához fordult, mert el akarta intézni valamilyen ügyes-bajos dolgát. Ez természetes része volt a társadalomnak, és fel sem vetődött, hogy mindez korrupció lenne (Bosman, 2012, 17–29.). Udvariasságnak, a döntések felgyorsításának tekintették. Nem véletlenül nevezte el a 20. század második felének neves brit ókortörténésze, Moses Finley Homérosz társadalmát ajándékozó társadalomnak (gift-giving society) (Finley, 1985, 87–89.).

Jó példa erre a homéroszi *Odüsszeia* első énekében a taphoszi Mentész esete (aki valójában Athéné istennő egyik álarca volt). Amikor el akart indulni Odüsszeusz palotájából, a hős fia, Télemakhosz így szólt hozzá:

„Ámde maradj még itt, bármint sürgödsz is az útra,
hogy fürdőt végy és kedves szivedet felüdítve
drága ajándékkal térhess, örömödre, hajódhoz,
egy nagyonis széppel, mely eszedbe idéz a lakodban,
s mint amilyent szeretett vendégnek a drága barát ad.”²

² Devecseri Gábor fordítása.

Az istennő nem akarja elfogadni az ajándékot, de ezt sértődés nélkül még ő sem teheti meg, ezért azt mondja, majd ha visszatér, akkor veszi át, és adja át az ő viszontajándékát.³ Egyértelmű, hogy az ilyen mélyen beágyazódott viszontajándékozási rendszert nem lehet korrupciónak tekinteni, de az is, hogy e szokást csak nagyon vékony mezsgye választja el (ha ugyan valóban elválasztja) a polisztársadalmakban virágzó valódi korrupciótól (Schuller, 1982, 12.).

Homérosznál mindenesetre összesen egyszer szerepel egy olyan történet, amit nemcsak a ma embere, hanem maga a költő is korrupciónak tartott. A Parisz királyfi által elrabolt Helenét visszakövetelő görög követség megölését követelte a trójai Antimakhosz, a vendégjogot lábbal tiporva, mivel Parisz megvesztegette arannyal. Ezt természetesen elutasították a trójaiak, de annyit el tudott érni Antimakhosz, hogy Helenét ne szolgáltatassák vissza. Az eset annyira köztudott volt, hogy a görög sereg vezére, Agamemnón személyesen állt bosszút Antimakhosz két fián, megölve őket a csatatéren.⁴

Azokban az időkben, amikor az ógörög még iskolai tananyag volt, minden diák találkozhatott a Kr. e. 4. században élt Démoszthenész és Aiszkhinész szónoklataival, amelyekben a két politikus kölcsönösen korrupcióval vádolta egymást, amelyet akkor követtek (volna) el, amikor II. Philipposz makedón uralkodónál jártak együtt követségben. A fordulatos és meglehetősen szövevényes ügyben ma sem tudjuk eldönteni, egyikük vagy másikkuk vádja volt megalapozott, netán egyiküké sem, és a korrupció emlegetése csak a másik politikus lejáratását szolgálta. Az biztos, hogy a szónokok műveit olvasva nyilvánvaló, hogy vagy nagyon gyakori volt Athénban a korrupció, vagy legalábbis nagyon hihetőnek tündek az ilyesféle vádak az athéniak szemében, ezért is használták a szónokok azokat ilyen gyakran (Schuller, 1982, 29–48.).

A továbbiakban két polisz példáján mutatom be a korrupció mintáit, Spártáén és Athénén. Azért e két államot választottam, mert a legtöbb forrás ezek történetéről áll rendelkezésünkre. Hérodotosz, Thuküdidész, Xenophón és Polübiosz történeti munkáiból azonban nyilvánvaló, hogy a megvesztegetés ugyanúgy létezett valamennyi általunk ismert poliszban, amelyek száma a Kr. e. 5. században legalább 750 lehetett (Németh, 1999, 10.). Csak egyetlen mondatot idézek Polübiosz tizennyolcadik könyvéből: „Mivel Hellaszban már hosszú idő óta általános gyakorlat volt a megvesztegetés, és enélkül úgyszólván senki sem volt hajlandó bármiféle kívánságot is teljesíteni – hogy úgy mondjam, a megvesztegetés az aitoliaiaknál bizonyos előnyök megszerzése esetében szinte közkeletű megoldássá vált –...”⁵

³ *Odüsszeia*, 1. ének, 310–318. sor.

⁴ *Íliasz*, 11. ének, 122–142. sor.

⁵ 34. fejezet, Muraközy Gyula fordítása.

A SPÁRTAI KORRUPCIÓ

A legtöbb olyan művelt ember számára, aki ókortörténettel utoljára a középiskolában találkozott, a spártai korrupció szinte elképzelhetetlen, hiszen megtanultuk, hogy a spártaiak vaspénzt használtak éppen azért, hogy a meggazdagodás lehetőségét és vele együtt a korrupciót távol tartsák államuktól. Ez a Spárta-kép a Kr. u. 2. században élt író, Plutarkhosz *Lükurgosz* című írása alapján terjedt el. Plutarkhosz így fogalmaz a *Lükurgosz-életrajz* 9. fejezetében: „Amikor ezt a pénznemet [ti. a vaspénzt] Lakedaimónban bevezették, temérdek bűn egyszerűen eltűnt. Mert miért akart volna valaki ellopni, vesztegetésképpen elfogadni, elrabolni vagy erőszakkal eltulajdonítani olyasmit, amit nem lehetett elrejteni, vagy aminek birtoklása nem volt kívánatos, és még a feldarabolása sem járt semmi haszonnal, mert mint mondják, Lükurgosz rendeletére az izzó vasat ecettel edzették, s így más célra nem lehetett felhasználni, tekintve, hogy ily módon a vas törékennyé és megmunkálhatatlanná vált.”⁶

Vagyis Lükurgosz, a legendás törvényhozó, Plutarkhosz szerint éppen azért vezette be a vaspénzt Spártában, hogy a polgárok erkölcsösebbek legyenek. A vasnak azonban van saját értéke, tárgyakat lehet kovácsolni belőle, ezért még ezt is meg akarta akadályozni Lükurgosz. Csakhogy az ecetbe mártott izzó vas valójában nem válik rideggé és megmunkálhatatlanná. Nem csak ez az információ hibás Plutarkhosz írásában. Ő azt állította, hogy Lükurgosz kivonta a forgalomból az arany- és ezüstpénzt, és helyettük vezette be a vasat. Ez azonban tévedés. A vaspénz – amely valójában méteres vasnyársakból állt (a drachma egy hatoda, az obolosz nyársat is jelent) – a régészeti emlékek alapján az ezüst- és aranypénz kialakulása előtt jelent meg, és nemcsak Spártában, hanem más poliszokban is, célja pedig nem a kereskedelem meggátolása, hanem annak elősegítése volt. A többi állam azonban a Kr. e. 6–5. században bevezette a lüdek által feltalált ezüstpénzt (az aranyveretek nagyon ritkák voltak még ekkor), Spárta azonban a Kr. e. 3. században, Areusz király idején vert először ezüsből érméket (Pagkalos, 2015).

A saját nemespénz-verés hiánya azonban egyáltalán nem akadályozta meg a korrupció lehetőségét. A Kr. e. 4. században élt filozófus, Arisztotelész a politikaelmélettel is foglalkozó *Politika* című könyvében a pénzsóvárságot nevezte a spártaiak legnagyobb hibájának, és az ephoroszi hivatal betöltők korruptségára konkrét példát is hozott (Németh, 1999, 236.). Azt azonban, hogy a megvesztegetés nem egyedi esetekre korlátozódott, hanem gyakorlatilag az egész társadalmat átható erő volt, harminc évvel ezelőtt mutatta ki Karl Leo Noethlichs (1987). Ezt a három évszázadot átfogó, harminchat esetet leíró tanulmányt használta fel Bé-

⁶ Máthé Elek fordítása.

res Béla a spártai vesztegetések történetének rövid ismertetéséhez (Béres, 1992–1993).

Noethlichs tanulmányában a spártaiak által gyakorolt korrupció három típusát különböztette meg:

- I. Megvesztegetés mint Spárta politikai és katonai céljai eléréséhez felhasznált eszköz;
- II. Spártaiak megvesztegetése politikai és katonai ellenfelek által;
- III. Megvesztegetés és megvesztegethetőség a spártai belpolitikában.

Az alábbiakban az egyes típusok néhány jellegzetes példáját mutatom be.

I. Megvesztegetés mint Spárta politikai és katonai céljai eléréséhez felhasznált eszköz

A Kr. e. 7. században a spártaiak ellenőrzésük alatt tartották a Peloponnész-szi-félsziget teljes déli részét, vagyis saját hazájukon, Lakedaímónon kívül Meszszéniát is. Ez utóbbi terület helótasorba kényszerített lakói fellázadtak, és mozgalmukat támogatták a Spártával mindig hadilábon álló argosziak és az arkadiai városok. A spártaiak biztosra akartak menni, és a háború harmadik évében, az úgynevezett Nagy-árok menti csata előtt megvesztegették az arkadiai királyt és hadvezért, Arisztokratészt. Az esetről 4. könyvének 17. fejezetében beszámoló Pauszaniász rosszállóan jegyzi meg, hogy tudomása szerint ez volt az első (de nem az utolsó) eset, amikor egy győzelmet nem a fegyverek, hanem a vesztegetés segítségével nyertek el, és ezt az első példát éppen a spártaiak mutatták. Arisztokratész kivárta az ütközet kezdetét, majd csapatainak visszavonulót fűjt arra hivatkozva, hogy a kedvezőtlen terepen egy esetleges vereség során nem tudnák elkerülni a nagyobb véráldozatot. A messzénéiek vereséget szenvedtek, de nem tételezték fel, hogy Arisztokratész nem gyávaságból, hanem aljas szándékból vonult vissza. Csakhogy amikor az utolsó messzénéi város eleste után a felkelők Arkadiába menekültek, és azt tervezték, hogy egyenesen Spárta városát támadják meg, Arisztokratész újból értesítette a spártaiakat. Hírvivőjét azonban elfogták, rábizonyították a királyra az árulást, és halálra kövezték.

Arisztokratész a Kr. e. 7. században történt megvesztegetése, bár több forrás is említi, történetileg talán nem teljesen bizonyos. Annál pontosabb információkkal rendelkezünk az éliszi Tiszamenosz korrumpálásáról a perzsa háborúban, Kr. e. 479-ben, a plataiai csata előtt. Az ütközet idején ez az éliszi férfi volt a görög sereg jósa. A spártaiaknak a fülébe jutott, hogy egyszer azt jósolta neki a delphoi papnő, a püthia, hogy öt nagyszerű győzelmet fog aratni. Hérodotosz szerint Tiszamenosz komolyan nekiveselkedett a testedzésnek, és öttusában indult az olümpiai játékokon. Az utolsó versenyszámig, a birkózásig nem talált legyőzőre, de ott alulmaradt, így be kellett érnie a második hellyel, amit azonban a görögök még csak nyilván sem tartottak. Ez ütött szöveget a spártai vezérek fejébe. Milyen győ-

zelemről jósolt a püthia? Az biztos, hogy nem az olümpiairól. A két spártai király magához hívatta a jóst, és pénzt ígért neki, ha spártai hadvezérként ő is részt vesz a sereg vezetésében. Amikor Tiszamenosz látta, hogy mennyire ragaszkodnak a királyok az ő személyéhez, azt mondta, neki a pénz nem elég, adják meg számára és testvérének is a spártai polgárjogot, minden azzal járó előnnyel együtt. A két király először hallani sem akart erről, de amikor a perzsák felsorakoztak ellenük, teljesítették Tiszamenosz kérését. Így lett az éliszi jós spártai hadvezér, és Hérodotosz fel is sorolja, hogy a plataiai csatán kívül még melyik négy győzelemhez segítette hozzá a spártai seregeket.⁷

Az Athén és Spárta közt zajló peloponnészoszi háború utolsó tengeri csatájában, Kr. e. 405-ben Aigoszpotamoinál az athéni flotta megsemmisítő vereséget szenvedett. A bosszúéhes spártaiak minden túlélőt kivégeztek, leszámítva az egyik athéni flottaparancsnokot, Adeimantoszt. Xenophón történeti munkájában ezt azzal indokolja, hogy korábban Adeimantosz volt az egyetlen, aki az ellen szavazott, hogy a spártai hadifoglyok jobb kezét vágják le (2. könyv 1. fejezet). A híres szónok, Lüsziasz 14. beszédében azonban tényként közli, hogy Adeimantosz árulta el a hajóhadat a spártaiaknak, és Pauszaniasz Arisztokratész árulását elbeszélve megemlíti, hogy Adeimantosz pénzt fogadott el a spártai flottaparancsnoktól, Lüszaandrosztól.

II. Spártaiak megvesztegetése politikai és katonai ellenfelek által

A legkorábbi esetről Hérodotosz tudósít 3. könyvének 54–56. fejezetében. Szamosz szigetén Polükratész türannosz uralkodott Kr. e. 524-ben, aki államát regionális nagyhatalommá tette flottafejlesztésével. Az ezzel a flottával végrehajtott akciók a tengeri csatáktól a rablóhadjáratokig terjedtek, de mindenképpen növelték a sziget és az uralkodó hatalmát. Polükratész azonban elűzte a szigetről ellenfeleit, akik a spártaiaktól kértek segítséget. A spártaiak nehezen szánták el magukat a hazájuktól oly távoli sziget elleni háborúra, és végül nem is arra hivatkoztak, hogy a menekülteknek nyújtanak segítséget, hanem arra, hogy a szamosziak elraboltak egy értékes vegyítőedényt és egy páncélt. A spártaiak negyven napig ostromolták partra szállva a várost, de végül visszavonultak. Hérodotosz beszámol arról a harmadik könyvében, hogy Polükratész rengeteg pénzzel vásárolta meg tőlük a békét, igaz, ezt a híresztelést nem tartotta megalapozottnak. Az pedig tényleg csak mesének tűnik, hogy a türannosz aranyozott ólompenzéket adott volna át. Miért is tette volna, hiszen a kor egyik leggazdagabb uralkodója volt.

A tankönyveinkben dicsőséges győzelemként számon tartott, a perzsák ellen Kr. e. 480-ban vívott szalamiszi csata sem volt mentes a korrupciótól. A csata

⁷ Hérodotosz, 9. könyv 33–35. fejezet.

előtt az észak felől közeledő perzsa flotta elől menekülő euboiaiak (a szigetet tíz évvel korábban Dareiosz dúlta fel) könyörögtek a spártai flottaparancsnoknak, Eurübiadésznek, hogy legalább addig tartóztassák fel a perzsákat, amíg a nőket és a gyerekeket kimenekítik. A spártai azonban hallani sem akart erről, mivel látta, milyen nagy a perzsák hajóhada. Az euboiaiak ekkor Hérodotosz 8. könyve szerint az athéni Themisztoklészhoz fordultak (akinek az volt a híre, hogy nem veti meg a pénzt), és végső kétségbeesésükben 30 talanton, vagyis 180 000 drachma ezüstöt ígértek neki. Themisztoklész igent mondott, de egyedül az athéni hajókkal nem ért volna el semmit. Ekkor 5 talantont átküldött a spártai Eurübiadésznek, másik 3 talantont pedig a jelentős korinthoszi kontingenst vezető Adeimantosznak, természetesen úgy, mintha ez az athéniak pénze lenne. Hérodotosz hozzáfűzi, hogy természetesen Themisztoklész járt a legjobban, hiszen neki 22 talantonja maradt (8. könyv 5. fejezet). Így történt, hogy Euboiá északi hegyfokánál, Artemiszionnál megütköztek a perzsákkal, és bár legyőzni nem tudták őket, addig feltartották hajóhadukat, amíg az euboiaiak végeztek a lakosság kitelepítésével. A szalamiszi csata előtt Athénban ketten pályáztak az athéni flotta vezetésére, Themisztoklész és a szónoklásban járatos, de gyáva és megvesztegethető Epiküdéz. Amikor Themisztoklész látta, hogy a választásban Epiküdéz győzhet – Plutarkhosz Themisztoklész életrajzának 6. fejezete szerint –, pénzért megvásárolta becsvágyát, így lehetett Themisztoklész a flottaparancsnok.

Kr. e. 446-ban Athén és Spárta első nagy háborúját vívta. Pleisztoanax spártai király seregével már az attikai Eleusziszt is elfoglalta, amikor hirtelen visszavonult. Thuküdidész szerint Periklész vesztegette meg a királyt. Mivel azonban Athénban a közpénzek felhasználásáról évente jelentésben kellett elszámolni, Periklész a spártai királyok említése nélkül annyit nyilatkozott csak, hogy a hús talantont „szükséges dolgokra” fordította (Noethlichs, 1987, 145.). A megvesztegetés annyira köztudott volt, hogy a népgyűlés ezt a magyarázatot minden további nélkül elfogadta. Igaz, amikor a spártaiak tudomást szereztek az esetről, elítélték és száműzték királyukat, de csak rövid időre, mert a visszatért Pleisztoanax végül Kr. e. 409-ig uralkodott.

III. Megvesztegetés és megvesztegethetőség a spártai belpolitikában

A spártai állam egyik legfontosabb jellegzetessége a kettős királyság volt. A két, egymással rokon királyi házon belül apáról fiúra szállt az uralkodói cím. A királyok egyben a hadsereg főparancsnokai is voltak, és igen előnyösnek bizonyult, amikor egy fiatal, netán gyermek király került hatalomra, a másikuk azonban kellő tapasztalattal rendelkezett a sereg vezetéséhez. Azért, hogy az olykor egymással viszálykodó királyok ne okozzanak nagy kárt a külföldi hadjáratokon, általában csak az egyiküket küldték ki, a másik otthon uralkodott. Ha azonban a

katonai helyzet úgy kívánta, mindketten vezethettek egy-egy hadsereget, de volt rá példa, hogy, mint a peloponnészoszi háború utolsó évében, az Athént ostromló két király gyakorlatilag egymás ellen fordult.

A legfeszültebb viszony azonban a spártai Kleomenész (ur. 520 k.–490 k.) és Démaratosz (ur. 491-ig) között volt a királyi házak történetében. Az Athén ellen készülődő Dareiosz követei bejárták Hellasz államait, és a nagykirály oldalára akarták állítani azokat. Többek között Aigina szigetállama sem utasította vissza a király ajánlatát, ezért az athéniak kérték a spártaiakat, büntessék meg az árulókat. Kleomenész partra is szállt a szigeten, és követelte a perzsákkal megegyezést kötő vezetők kiadatását. Az egyik aiginai polgár, Kriosz kiáltozni kezdett, hogy Kleomenészt nem is a spártaiak küldték, hanem az athéniak vesztegették meg. Ezt nem ő találta ki, hanem Démaratosz vádaskodott így Kriosznak írt levelében. A király tehát dolgvégezetlenül távozott. Közben Démaratosz mindent megtett Spártában, hogy megszabaduljon Kleomenésztől. Ő pedig Aigináról visszatérve és szembesülve a támadásokkal, bosszút esküdött Démaratosz ellen. Összebeszélt Démaratosz közeli rokonával, Leutükhidésszel, és Hérodotosz szerint azt állították, hogy a király nem Arisztónnak, az előző uralkodónak törvényes fia, ezért nem is uralkodhat. Arra hivatkoztak, hogy Arisztónnak két feleségétől sem született fia, ezért harmadjára legjobb barátjának feleségét vette el. Amikor azonban az asszony hét hónapra fiút szült, állítólag azt mondta, hogy ez nem lehet az én fiam. Később megbánta a kijelentését, és a spártaiak is megfélelkeztek róla, így követhette Démaratosz Arisztónt a trónon. Amikor tehát újból felmerült a vád, hogy ő mégsem Arisztón fia, a spártaiak a delphoi jósdához fordultak segítségért. Kleomenész Hérodotosz szerint megnyerte magának az egyik legbefolyásosabb delphoi polgárt, Kobónt, hogy intézze el, a jóslat neki kedvezzen. Kobón megvesztegette az egyik papnőt, Perillát, aki így Kleomenésznek kedvező jóslatot adott. A megalázott Démaratosz elhagyta Spártát, és a perzsa uralkodó tanácsadója lett. Leutükhidész pedig követte őt a trónon (ur. Kr. e. 491–475 k.). Dicstelen hatalomátvételének nem túl sokáig örülhetett. A plataiai győzelem után a spártaiak és az athéniak sorra indították büntető hadjárataikat a perzsákkal együttműködő görög államok ellen. Leutükhidész Kr. e. 476-ban a thesszáliaiak ellen vezette a spártaiakat, és könnyűszerrel elfoglalhatta volna az egész országot, de egy nagy pénzösszeggel hagyta magát megvesztegetni a thesszáliaiaktól. Hérodotosz szerint rajtakapták, hogy a sátrában egy pénzes zsákon üldögél, ezért törvény elé idézték, és száműzték Spártából, a házat pedig lerombolták. A száműzött király Tegeába szökött, és ott is halt meg Kr. e. 469-ben. A szövevényes történetből egyértelműen látszik, hogy a spártai kül- és belpolitikában egyaránt fontos szerepet játszott a korrupció, vagy legalábbis annak vádként való megfogalmazása (Noethlichs, 1987, 155–156.).

AZ ATHÉNI KORRUPCIÓ

Ebből a szempontból az athéniak sem voltak különbe. Mind a vesztegetők, mind pedig a megvesztegetettek közt szép számmal találunk athéni politikusokat, amint ez az eddgiekből is kiderült Themisztoklész és Periklész esetében. Igaz, éltek Athénban közismerten becsületes politikusok is, akiknek közös tulajdonsága az volt, hogy szegényen haltak meg. A 2. és 3. század fordulóján élt Claudius Aelianus, a római neve ellenére görögül író szofista, a *Varia Historia* című munkájában felsorolta a legkiválóbb görögöket, akik szegényen éltek: Ariszteidész, Phókión, Epameinondasz, Pelopidasz, Lamakhosz, Szókratész és Ephialtész (2. könyv 43. fejezet). A hét személy közül csak két thébai volt, Epameinondasz és Pelopidasz, Szókratész pedig filozófus volt, és csak minimális politikai szerepet játszott (egyszer tagja volt a bulénak, a tanácsnak), de még így is egyértelmű, hogy legalábbis Aelianus szerint az összes becsületes (mert a politikából meg nem gazdagodott) görög politikus legnagyobb része athéni volt. Ariszteidész megvesztegethetlenségével elnyerte a „Becsületes” melléknevet (Plutarkhosz: *Ariszteidész*, 7. fejezet). Mint láttuk, Themisztoklész megvesztegethető volt, és maga is vesztegetett, és Plutarkhosz szerint politikai pályájának kezdetén 3 talanton vagyonnal rendelkezett, száműzetésekor azonban már százal (Plutarkhosz: *Themisztoklész*, 25. fejezet). Periklész korrumpálta a spártai királyokat, de ő maga nem fogadott el pénzt senkitől. Az athéni területi elvű politikai reformot levezénylő Kleiszthenész, aki a legelőkelőbb athéni nemzetség, az Alkmeónidák vezetője volt, Hérodotosz szerint száműzetése során magát a delphoi püthiát vesztegette meg. Azt ígérte, hogy a tűzvész után éppen újjáépülő Apollón-templom oromcsoportját a legjobb minőségű paroszi márványból fogja kifaragtatni, ha a spártaiaknak azt a jóslatot adja: üzzék el Athénból Hippiaszt, a türannoszt. A papnő ezt állítólag meg is tette (Hérodotosz 5. könyv 63. fejezet). Egy vesztegetést természetesen elég nehéz bizonyítani, de amikor a francia régészek feltárták Delphoi romjait, megállapították, hogy az Apollón-templom oromcsoportját valóban paroszi márványból faragták ki.

Ryszard Kulesza nem kevesebb, mint ötvennégy athéni korrupciós esetet ismertet monográfiájában (Kulesza, 1995). Ez nem jelenti azt, hogy az athéniak korruptabbak lettek volna a spártaiaknál, csak azt, hogy Athénról, belpolitikájáról, peres ügyeiről lényegesen több forrás maradt fenn, mint Spártáról. Kulesza négy kategóriát különböztet meg munkájában:

- A. Megvesztegetési perek (32 eset);
- B. Perek, amelyekben korrupciós vád nem merült fel, de a források mégis említik azokat (2 eset);
- C. Perek, amelyekben a vád nem ismert, de valószínűsíthető, hogy korrupció történt (15 eset);
- D. Korrupciós esetek, amelyeket valószínűleg nem követett per (5 eset).

Számunkra legérdekesebbek az A. és D. pontban ismertetett ügyek.

A. Megvesztegetési perek

Ha a Démoszthenész és Aiszkhinész politikai küzdelmének eszközeként felsorakoztatott, bőven dokumentált, de még így is bizonytalan és zavaros korrupciós vádaktól eltekintünk, az első általunk ismert, perhez vezető megvesztegetési ügy a híres Miltiadész fiához, Kimónhoz fűződik. Bár a marathóni csata megnyerése miatt Miltiadészt mindenki ismeri, fia, Kimón lényegesen több meghatározó győzelmet aratott. Katonaként kiváló teljesítményt nyújtott, de politikusként háttérbe szorult Periklész mellett. Ez a per is kettejük politikai csörtéinek egyike lehetett. Kr. e. 463-ban történt, hogy Kimón néhány hajóval Thrákiába ment, és felszabadította a perzsák által megszállt Khersonészosz-félszigetet (a későbbi Gallipolit). Aztán elfoglalta az athéniak ellen fellázadt Thaszoszt, megszerezve annak aranybányáit. Amikor győztesen hazatért, számon kérték rajta, miért nem támadta meg Makedóniát, sőt, feltételezték, hogy Alexandrosz makedón király megvesztegette. A politikai pályafutása kezdetén álló, fiatal Periklész vádolta a leghevesebben. Plutarkhosz szerint ekkor Kimón nővére, Elpiniké felkereste Periklészt, hogy lebeszélje a vádaskodásról. Periklész erre állítólag csak ennyit felelt: „Túl vén vagy már, Elpiniké, túl vén, hogy ilyen nagy ügybe beleártsd magad.” A végén azonban olyan elnéző volt Kimónnal szemben a perben, hogy a hadvezért felmentették (Plutarkhosz: *Kimón*, 14–15. fejezet).

A Szicíliából Kr. e. 424-ben eredménytelenül visszatérő három hadvezért megvádolták, hogy pénzt fogadtak el az ellenségtől, ezért nem arattak győzelmet. A vádlottak közül ketten külföldre szöktek, a harmadikukat viszont Thuküdidész szerint pénzbírságra ítélték.⁸

Egészen különös Nikomakhosz esete, akit azzal bíztak meg, hogy írja össze az athéni törvényeket. Lüsziasz *30. beszéde* ellene irányul, sőt a szónok egyenesen halálbüntetést követelt Nikomakhosz fejére. A per előzményéhez tartozik, hogy az athéni törvényeket, népgyűlési határozatokat különböző helyeken őrizték, például az Akropoliszon és az Agorán, a legtöbbet pedig az Agora Király-csarnokában (Baszileusz-sztoa). Kr. e. 413-ban, a második szicíliai expedíció katasztrofális bukása után az athéniak ráébredtek, hogy ha nincsenek összegyűjtve és rendezve a hatályos törvények, bárki javasolhat olyan örültséget, hogy támadják meg a távoli Szicíliát. Kr. e. 411-ben a négyszázak ugyancsak egy joghézagot kihasználva döntöttek meg néhány hónapra a demokráciát. Így aztán Nikomakhosz nekilátott a munkának, ami jóval lassabban ment, mint gondolták volna. Drakón és Szolón törvényei például az Akropoliszon egy rakárban heverték fatáblákra írva. Ezeket kellett márványfelírrá alakítani. Csak hogy Nikomakhosz nem végzett munkájával időben, hanem az eredeti négy hónap helyett hat évig dolgozott a törvénytövegeken, amiket a vádló szerint

⁸ 4. könyv 65. fejezet.

hol meghúzott, hol kibővített, egyes peres felek megrendelésének megfelelően. Végül egy kártékony politikus megbuktatásához a harminc zsarnoknak szüksége volt egy olyan törvényre, amely megengedi, hogy ne a törvényszék, hanem a tanács hozza meg az ítéletet. A vád szerint Nikomakhosz „talált” is ilyen törvényszöveget, amit a feltételezés szerint vesztegetés fejében maga írt meg. Kleophónt e gyanús törvény alapján ítélték halálra, és a harmincak bukása után ezért került Nikomakhosz Kr. e. 399-ben a bíróság elé. Azt nem tudjuk, végül elítélték-e.

D. Korrupciós esetek, amelyeket valószínűleg nem követett per

Kr. e. 479-ben megvádolták Themisztoklészt, hogy pénzt fogadott el a spártaiaktól. Azért nem indítottak ellene pert, mert éppen a plataiai majd a mükaléi hadjáraton tartózkodott, de kezdeményezték a hadvezéri kollégiumból való kizárását (Kulesza, 1995, 90.).

Kr. e. 478-ban a becsületes Ariszteidészre bízták, hogy a létrejövő déloszi szövetség tagállamaira kivetendő adó összegét határozza meg. Ez függött az adott állam méretétől, lakosságának számától vagy nyersanyaggazdagságától. Az ezüst- és aranybányákkal rendelkező Thaszosz adója például jóval magasabb volt, mint amit a területe vagy a lakossága alapján fizetnie kellett volna. Az csak egyetlen forrásban szerepel (amit Plutarkhosz idéz), hogy állítólag a becsületes politikus pénzt fogadott volna el az ión városoktól, hogy adójuk alacsonyabb legyen. Ezt az értesülést azonban más forrás nem erősíti meg, és az esetleges vádemelés sem jelent önmagában bűnösséget.

A Kr. e. 5. század végének legellentmondásosabb, a források szerint legellenzesebb athéni politikusát, Kleónt azzal vádolták meg, hogy öt talantonért cserében leszállította egy szövetséges állam adóját. Az esetről egy antik kommentár számol be, amit Arisztophanész egyik komédiájához írtak. Kleón tettei között, legalábbis amikkel megvádolták, ez egy kisebb fajsúlyú eset lehetett, de a dolog így is bizonytalan, mivel csak egy nagyon késői forrásban szerepel. Az is lehetséges, hogy a per azért maradt el, mert Kleón Kr. e. 422-ben elesett a csatáján.

Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a legnevezetesebb külpolitikai természetű vesztegetések, például Kleiszthenész és a delphoi püthia, Themisztoklész és a spártai, valamint a korinthuszi flottaparancsnok, Periklész és a spártai király ügye nem szerepel Kulesza monográfiájában, ugyanis Athénban senkinek sem jutott eszébe ezek miatt pert indítani. Vagyis az a tény, hogy Athénban szigorúan büntették a korrupciót, messzemenőleg nem jelentette azt, hogy akár állami, diplomáciai szinten ne éltek volna vele. Legfeljebb csak annyi került a hivatalos elszámolási jegyzőkönyvbe, hogy a pénzt „szükséges dolgokra” fordították.

IRODALOM

- Béres B. (1992–1993): Vas vagy arany? Megvesztegetés és megvesztegethetőség a „vaspénz” államában. *Sic itur ad astra*, 6–7, 1, 110–116.
- Bosman, P. (ed.) (2012): *Corruption and Integrity in Ancient Greece and Rome. (Acta Classica Supplementum IV)* Pretoria: Classical Association of South Africa, <http://www.casa-kvsa.org.za/Supplementum%20IV%20Corruption%20and%20Integrity.pdf>
- Finley, M. I. (1985): *Odüsszeusz világa.* (ford. Fridli J.) Budapest: Európa Könyvkiadó
- Hodkinson, S. (1996): Spartan Society in the Fourth Century: Crisis and Continuity. In: Carlier, P. (éd.): *Le IVe siècle av. J.-C.: approches historiographiques.* Nancy: Adra, 85–101. https://www.academia.edu/2313955/Spartan_Society_in_the_Fourth_Century_Crisis_and_Continuity
- Kulesza, R. (1995): *Die Bestechung im politischen Leben Athens im 5. und 4. Jh. v. Chr.* Konstanz: Universitätsverlag Konstanz
- Németh G. (1999): *A polisok világa.* Budapest, Korona Kiadó
- Noethlichs, K. L. (1987): Bestechung, Bestechlichkeit und die Rolle des Geldes in der spartanischen Aussen und Innenpolitik vom 7.-bis 2. Jh. v. Chr. *Historia*, 36, 2. 129–170. https://www.jstor.org/stable/4436002?seq=1#page_scan_tab_contents
- Pagkalos, M. E. (2015): The Coinage of King Areus I Revisited. *Graeco-latina Brunensia*, 20, 2, 145–159. https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/134636/1_GraecoLatinaBrunensia_20-2015-2_11.pdf?sequence=1
- Polányi K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* (ford. Kis J.) Budapest: Gondolat Kiadó
- Schuller, W. (Hrsg.) (1982): *Korruption im Altertum. Konstanzer Symposium Oktober 1979.* München: Oldenbourg

A KORRUPCIÓ PSZICHOLÓGIAI GYÖKEREI

PSYCHOLOGICAL ROOTS OF CORRUPTION

Bereczkei Tamás

intézetigazgató egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Intézet
berezkei.tamas@pte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Noha a korrupció nyilvánvalóan társadalmi jelenség, számos pszichológiai adottság – személyiségjegy, érzelemszabályozás, motiváció – befolyásolja azt az egyéni döntést, hogy valaki részt vegyen korrupciós cselekményekben. A vizsgálatok azt mutatják, hogy jóllehet nincsenek olyan pszichés jellegzetességek, amelyek kifejezetten a korrupcióra volnának jellemzőek, az alapvető személyiségfaktorok közül a barátságosság és lelkiismeretesség alacsony foka kapcsolatban áll a korrupcióra való hajlandósággal. Ugyanebbe az irányba hat a sötét triád két személyiség típusa, a nárcizmus és a machiavellizmus, amelyek a manipulációval, a hatalomra való törekvéssel, és az önérdék-érvényesítéssel állnak kapcsolatban. Ugyanakkor a társas környezet sajátosságai ugyancsak fontos szerepet játszanak a korrumpált cselekedetek kialakulásában. Az egyik legfontosabb környezeti feltétel az erőforrások megosztása és birtoklása: a magas státusszal rendelkező egyének másokhoz képest nagyobb valószínűséggel élnek vissza a hatalmukkal és befolyásukkal saját egyéni hasznosításuk érdekében. A korrupcióra egy alapvető kettősség jellemző: az erkölcsstelen versengés mellett ez éppenséggel az együttműködés területe is, hiszen a korrumpáló és a korrumpált között egy sajátos kooperáció, mondhatni bizalmi kapcsolat alakul ki. Ez egyfelől sebezhetővé teszi a korrupciót, másfelől azonban nehezíti az ellene való fellépést. Az egyéni akciók általában nem vezetnek eredményre, a nyilvánosság intézményei (átláthatóság, a vezetők demokratikus választása és rotációja stb.) szükségesek ahhoz, hogy a korrupcióval sikeresen fel lehessen venni a harcot.

ABSTRACT

Although corruption is a social phenomenon, several psychological traits – personality factors, emotion regulation, motivation – influence the individual decision on participating in corruption. The relevant studies have revealed that although no personality traits directly link to corruption, the relatively low degree of Agreeableness and Conscientiousness may increase one's inclination for corruption. Similarly, narcissism and Machiavellianism – components of Dark Triad – are characteristics of strive for power and self-interest. At the same time peculiarities of social environment also influence the possible participation in corruption. One of the most important social conditions is the possession and distribution of resources: people with high status are more likely to use their own power and influence for getting benefits. Corruption is a double-edge strategy: besides the immoral competition it is paradoxically the field of cooperation as the participants of corruption often develop a personal, trustful relationship with each

other. This makes corruption vulnerable but also makes the struggle against it more difficult. The individual acts usually are not effective, the institutions of democracy (transparency, the free election and rotation of leaders) are necessary for the successful suppression of corruption.

Kulcsszavak: alacsony fokú lelkiismeretesség, sötét triád, hatalom, bizalmi kapcsolat, társadalmi nyilvánosság

Keywords: low conscientiousness, Dark Triad, power, trustfulness, democratic institutions

A korrupció világszerte elterjedt jelenség, amely óriási károkat okoz a közösségeknek. Leginkább az ipari társadalmakat érinti, ahol az emberek közötti kapcsolatok sokkal nehezebben áttekinthetők, és az erőforrások elosztásának mechanizmusai lényegesen bonyolultabbak, mint a modernizációt megelőző társadalmakban. Miközben azonban a korrupciót egy hallatlanul bonyolult társadalmi rendszer megnyilvánulásának tekintjük, nem szabad elfelejtenünk arról, hogy e mögött egyéneket sajátos kapcsolatáról van szó, egyéni motivációkkal és hajlamokkal.

Gyakran hallani ugyanis azt a nézetet, hogy „X. Y. csak azért nem korrump, mert nincs rá módja és lehetősége”. Valójában semmi sem bizonyítja, hogy az emberekben ellenállhatatlan vágy élne arra, hogy részt vegyenek korrump kapcsolatokban. A tények inkább azt mutatják, hogy bizonyos emberek bizonyos körülmények között válnak hajlamossá arra, hogy másokat korrumpáljanak. Számos pszichológiai adottság – személyiségjegy, érzelemszabályozás, motiváció – egyidejű birtoklása szükséges ahhoz, hogy valaki úgy érezze, hogy nem szabad elszasztania a kínáló alkalmat.

SZEMÉLYISÉGJEGYEK: KULTÚRÁK KÖZÖTTI KÜLÖNBBSÉGEK

Melyek ezek a lelki tényezők? Érdemes egy dolgot előrebecsíteni. Nincsenek olyan pszichés jellegzetességek, amelyek kifejezetten a korrupcióra volnának jellemzőek. Ellenkezőleg, számos olyan adottság sajátos együttállása kell hozzá, amelyek külön-külön bármelyikünket jellemezhetik.

A korrupció és a személyiség összefüggésére vonatkozó adatok egy része a különböző társadalmak összehasonlító elemzéséből ered (Zaloznaya, 2014). A Transparency International és más szervezetek minden évben meghatározott kritériumok alapján megbecsülik a korrupció gyakoriságát és intenzitását az egyes országokban, és ez alapján egy listát állítanak össze. Ehhez kapcsolódtak azok a kutatók, akik az egyes országokból származó mintákon (amelyek általában 100 és 1000 közötti egyént foglalnak magukban) különböző pszichológiai teszte-

ket és kérdőíveket vesznek fel. Az egyik legismertebb ezek közül az ún. Big Five típusú személyiségteszt, amely a személyiség öt fő faktorát és ezek összetevőit méri (lásd *I. táblázat*). Az egyik vizsgálatból – amely 54 társadalmat ölelt fel – az derült ki, hogy azokban az országokban mérik a legmagasabb korrupciót, amelyek tagjaira átlagban alacsony extravertió és magas neuroticizmus (érzelmi labilitás) jellemző (Connelly–Ones, 2008). Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy az extravertált emberek – aki többnyire társaságkedvelők, dominánsak, aktívak – másoknál hajlamosabbak arra, hogy észrevegyék és jelentsék a korrupció általuk tapasztalt vagy hallott jelenségeit. De az oksági összefüggés a másik irányban is működhet: a korrupció arra készíthet embereket, hogy visszahúzódók, introvertáltak legyenek, annak érdekében, hogy elkerüljék a lehetséges összetűzéseket és támadásokat. Elképzelhető, hogy az emberek által tapasztalt mindennapi korrupció a felelős a neuroticizmus magas fokáért is: a frusztrációért, a kiegyensúlyozatlanságért és a szorongásért.

Egy másik kultúraközi vizsgálat azt mutatta, hogy az egyes országokban mért korrupció mértéke leginkább a hatalmi megosztástól függ (Husted, 1999). Nagyobb mértékű korrupciót regisztráltak azokban az országokban, ahol a társadalom erős hierarchiát mutat, és egyenlőtlen gazdasági feltételek érvényesülnek. Valószínűleg azért, mert ezekben az országokban fontosnak tartják a hatalomhoz való lojalitást és alkalmazkodást, ami azzal járhat, hogy az emberek többsége nem meri megkérdőjelezni a korrump gyakorlatokat. A magas IQ-értékek viszont a korrupció ellen hatnak: azt találták, hogy a magas átlagos intelligenciaértéket mutató társadalmakban (populációkban) relatíve kevesebb korrump esemény fordul elő azokhoz a társadalmakhoz képest, ahol az átlagos IQ-értékek alacsonyabbak (Potrafke, 2012). A szerző szerint azért, mert a magas IQ összefügg a nyitott, független és tágabb perspektívájú gondolkodással, ami elősegíti a hosszú távú együttműködést. Ha az egyéni IQ befolyásolja a gazdasági és politikai döntéseket, akkor elképzelhető, hogy a magas intelligencia valóban gátló hatást gyakorol a korrupcióra. Nagy kérdés, hogy ez a népesség szintjén kimutatott összefüggés igaz-e a személyek közötti viszonylatokra.

SEMÉLYISÉG, ERKÖLCSI IDENTITÁS, BŰNÖZÉS

A korrupció személyiség-összetevőinek kutatása nem csupán a társadalmak közötti különbségek területén zajlik, hanem sokkal inkább társadalmon belül, azaz az egyének közötti különbségekre vonatkoztatva. Itt előjáróban fontos megjegyezni, hogy rendkívül nehéz kísérleti adatokat gyűjteni a korrupcióban érintett személyekről. Viszonylag ritkán lehet ezeket az embereket fülön csípni és bíróság elé állítani (még kevésbé elítélni). Ennek következtében szinte megoldhatatlan feladat egy viszonylag nagy mintán tanulmányozni a korrupció pszichológiai ösz-

1. táblázat. Big Five modell

Az öt fő személyiségfaktort tükröző kétpólusú és egypólusú melléknévszókálák (Carver–Scheier, 1998). Az egypólusú skálák az egyes faktorok tartalmát, „témáját” írják le, a kétpólusú skálák pedig a faktorok által jellemzett személyiségjegyek szélsőértékeit adják meg. E szélsőértékek között természetesen számos átmenet létezik; az egyes emberek konkrét tulajdonságai igen széles változótartományt jelentenek egy adott népességben.

Faktor	Kétpólusú skálák	Egypólusú skálák
<i>Extraverzió</i>	Bátor – félénk	Társas igény
	Erőszakos – önalávető	Szókimondó
	Magabiztos – bizonytalan	Energikus
	Bőbeszédű – csendes	Boldog
	Spontán – gátlásos	Elzárkózó
<i>Barátságosság</i>	Barátságos – barátságtalan	Féltékeny
	Meleg – hideg	Figyelmes
	Kedves – nyers	Rosszindulatú
	Udvarias – bárdolatlan	Sértődékeny
	Jó természetű – ingerlékeny	Panaszkodó
<i>Lelkiismeretesség</i>	Óvatos – meggondolatlan	Talpraesett
	Komoly – frivol	Kitartó
	Felelősségteljes – felelőtlen	Előrelátó
	Alapos – felületes	Gondos
	Szorgalmas – lusta	Különc
<i>Emocionalitás</i>	Ideges – kiegyensúlyozott	Aggódó
	Szorongó – nyugodt	Ideges
	Izgulékony – higgadt	Félős
	Laza – feszült	Feszült
<i>Intellektus</i>	Fantáziadús – fantáziátlan	Értelmes
	Intellektuális – ösztönös	Gyors felfogású
	Kifinomult – durva	Képzletgazdag
	Érdektelen – kíváncsi	Verbális
	Nem kreatív – kreatív	Eredeti

szetevőit egy társadalmon belül. Ezért többnyire meg kell elégednünk közvetett bizonyítékokkal és olyan összefüggésekkel, amelyek nem minden esetben elégitik ki az egzaktság tudományos kritériumait, mindazonáltal pontosan tükrözik a korrupcióval kapcsolatos tapasztalatainkat.

A korrupció egyik közvetítő változója a deviáns munkavégzés, amely olyan viselkedésformákat foglal magában, amelyek károsak a szervezetekre vagy az egyes személyekre nézve. Magában foglalja az olyan nyílt cselekvéseket, mint az erőszak vagy a lopás, de kevésbé nyilvános magatartásokat is tartalmaz, amilyen például a vállalati szabályok megszegése. Az ezen a területen alkalmazott tesztek többsége egyrészt a teljesítményt – még inkább annak hiányát – méri („Igyekeztem elfoglaltnak tűnni, miközben nem csináltam semmit”), másrészt a munkatársakkal szembeni kártékony magatartást vizsgálja („Leszóltam más munkáját”; „Viccet csináltam más személyes problémájából”; „Megtagadtam az együttműködést a kollégámmal”) (Fox et al., 2001).

Sokan a korrupciót is a deviáns munkavégzéshez sorolják, amennyiben gátolja a vállalat vagy intézmény normális működését, sérti az alkalmazottak érdekeit, és csökkenti a munka eredményességét és hatékonyságát. Több vizsgálatban azt találták, hogy a deviáns munkavégzés szorosan kapcsolódik az alacsony fokú lelkiismeretesség és barátságosság személyiségfaktorokhoz (lásd *1. táblázat*). Az előbbi inkább az intézmények elleni romboló viselkedéssel, az utóbbi viszont inkább az egyénekre irányuló negatív cselekedetekkel áll kapcsolatban (Salgado, 2003; Berry et al., 2007). Egy másik vizsgálat azt mutatta ki, hogy a munkahelyi deviancia erősen korrelál a jutalomkereső magatartással és a versengéssel, vagyis az egyének arra való törekvésével, hogy másoknál többre vigye (Diefendorff–Mehta, 2007).

Egy másik közvetítő változó az ún. „fehérgalléros bűnözés”, amely gyakran hozható kapcsolatba a korrupcióval. Egy vizsgálatban több mint háromszáz amerikai értelmiségi bűnözőt, hasonlítottak össze nem bűnöző értelmiségiekkel (Collins–Schmidt, 1993). A bűnözők – akik a legkülönbözőbb csalásokért és lopásokért ültek börtönben – az átlag amerikai diplomásokhoz képest alacsonyabb felelősségérzettel, kisebb toleranciával és a szabályokat és normákat figyelmen kívül hagyó attitűddel rendelkeztek.

Ami az eddigi vizsgálati eredmények közös metszéspontját képezi, az a korrupcióban részt vevő személyekhez köthető alacsony fokú lelkiismeretesség. A lelkiismeretesség pedig szorosan kapcsolódik a morális érzékhez és az erkölcsi tudatossághoz. Több kutatás azt mutatja, hogy a gyenge erkölcsi azonoságtudat (morális identitás) az egyik legfontosabb tényező abban, hogy valaki visszaéljen a hatalmával, és korrump kapcsolatot kezdeményezzen (Darley, 2005; DeCelles et al., 2012). A morális identitás pszichológiai értelemben azt jelenti, hogy az egyén milyen mértékben képes az erkölcsi elveket és normákat a saját magáról alkotott kép szerves részévé tenni. Olyan belsővé tett értékek

rendszeréről van szó, amely meghatározza mindennapjaink döntéseit, és befolyásolja saját magunk és mások szükségleteinek és törekvéseinek a megértését. Az egyik kísérletben a morális identitáson kívül mérték a hatalom szubjektív átélésének fokát, vagyis azt, hogy valaki milyen mértékben, intenzitással és gyakorisággal érez hatalmat mások fölött a mindennapi életében (DeCelles et al., 2012). Ugyancsak mérték az önérdek-érvényesítés szintjét, mégpedig különböző módszerekkel: egy kísérleti játék (diktátorjáték) során, ahol pénz lehetett szerezni (pontosabban megtartani) mások rovására, és a munkahelyi devianciák számbavételével, ahol a munkaadókat károsították meg („Hazudtam arról, hogy mikor hagyom el a munkahelyem és mikor tartok szünetet”). A szerzők az önérdek-érvényesítést a korrupció egyik szükséges pszichológiai feltételének, alapjának tekintették.

Meglepő módon azt találták, hogy a hatalomérzés ellentmondásos viszonyban van az önérdek-érvényesítéssel: hol gyengíti, hol erősíti azt. Negatív volt kettőjük kapcsolata abban az esetben, amikor az egyén erős erkölcsi identitással rendelkezett, de pozitív összefüggést találtak abban az esetben, ha a kísérleti személyek morális identitása erős volt. Ez azt jelenti, hogy amikor szilárd erkölcsi érzékkel rendelkező emberek kerülnek hatalomra, többnyire jó tetteket hajtanak végre, míg az alacsony vagy labilis erkölcsi értékekkel rendelkező személyek hatalmi pozícióban rossz dolgokat cselekszenek. A korrupció szempontjából az a lényeg, hogy azok az emberek, akik alacsony morális identitással rendelkeznek – másoknál kevésbé vannak tisztában tetteik erkölcsi súlyával és következményével – azok kifejezetten hajlamosak érdekeik önző érvényesítésére. Másrészt viszont a morálisan tudatos emberek sokkal inkább ellenállnak a korrupció kísértésének.

SÖTÉT TRIÁD

A hatalomra való törekvéssel és az önérdek-érvényesítéssel szoros kapcsolatban áll a nárcizmus (Paulhus–Williams, 2002). A nárcizmushoz leginkább a beképzeltség, hiúság, önhittség és önzés fogalmait szoktuk társítani. Lényege, hogy az illető saját személyiségét mások rovására, mindenképp fölé helyezve imádja, ez válik érdeklődésének központi, sőt egyedüli tárgyává. A narcisztikus személy mértéktelenül énközpontú és önimádó, saját magát különlegesnek tekinti. Olyan embernek tartja magát, akinek különleges jogai vannak, és rendkívül irigy mások sikereire. Rendkívül önző, meg van győződve arról, hogy minden az ő érdekét kell, hogy szolgálja. Kapcsolatai felszínesek, társaira azért van szüksége, hogy kiszolgálják, felnézzenek rá, és elismerjék. A narcisztikus személyiségzavar – mint a nárcizmus patológiás formája – mindezeket az ismérveket kórosan felnagyítva tartalmazza. Beteges önimádat, a felsőbbrendűség hirdetése, nagyzási hóbort, a

csodálat feltétlen igénylése és elvárása, a kritikára való hiperérzékenység kóros formája jellemző rá.

Többen azt állítják, hogy a narcisztikus személyek különösen hajlamosak korrupciós ügyekben részt venni (Levine, 2005). Elsősorban korrupt szervezetek vezetőiként, akik úgy képzelik, hogy a korrupciót szabadon működtethetik a rendszerben, hiszen meg vannak róla győződve, hogy ezzel nem csupán hatalmat növelik, hanem hasznot is hajtanak. Hivatalnokokat vásárolnak meg, bírósági pereket „rendelnek meg”, monopóliumbarát szabályozásokat hoznak létre. Számukra látszat és valóság élesen szemben áll egymással. Magukat olyan embereknek képzelik, akik magas erkölcsi érzékkel állnak a társadalom fölött. Az önnön nagyszerűségük képzetében élő emberek számára nem léteznek erkölcsi korlátok, ragadozó természetüket akadály nélkül érvényesíthetik.

A narcizmus mellett szót kell ejtenünk a machiavellizmusról mint személyiségjegyről és viselkedési stratégiáról. Mindkettő az ún. sötét triád tagja (a harmadik a pszichopátia), amely az emberi természet „sötét”, gonosz oldalát mutatja be. A machiavellisták arról nevezetesek, hogy gátlástalanul és az empátia legkisebb jele nélkül manipulálják társaikat, akiket eszközként használnak fel saját céljaik elérése érdekében (Jones–Paulhus, 2009). Nagyfokú cinizmus jellemző rájuk: meg vannak arról győződve, hogy a világon mindenki alapvetően rosszindulatú, és nem akarnak mást, mint a többieket megteveszteni és megkárosítani. Ezért a machiavellista úgy gondolja, hogy tulajdonképpen nem tesz mást, mint hogy hazugságaival és félrevezetéseivel megelőzi a többieket, akik máskülönben ugyanezt tennék. Racionálisan gondolkodnak: érzelmileg fűtött helyzetekben is hideg fejjel cselekszenek, nem veszik át a többi jelenlévő érzelmi hőfokát, és ez az emocionális hidegség megint csak hozzájárul ahhoz, hogy eredményesen tudjanak manipulálni másokat (Szijjártó–Bereczkei, 2015).

A machiavellista veszélyessége a korrupció vonatkozásában leginkább abban van, hogy kaméleon természetűek: állandóan új és új taktikákhoz folyamodnak, ami megnehezíti a leleplezésüket (Jonason–Webster, 2012). Ha kell sármosak, ha kell erőszakosak, ha kell büntudatot generálnak másokban. Rugalmas stratégiaként működnek, ami a hozzájuk diagnosztikailag közel álló pszichopátákra egyáltalán nem jellemző. Jól és gyorsan alkalmazkodnak a változó társas környezetekhez, felméri a manipuláció költségeit (például a leleplezés kockázatát), és maximális hasznot igyekeznek kihozni az adott szituációból (Bereczkei, 2015; Bereczkei–Czibor, 2014). Állandóan monitorozzák környezetük tagjait, várva a kedvező alkalmat, és ha kell önzetlenséget, sőt nagylelkúséget színlelnek, hogy ne veszítsék el társaik rokonszenvét (Bereczkei et al., 2010). Nincsenek megfelelő adatok arra nézve, hogy a machiavellisták milyen arányban vesznek részt korrupt cselekményekben. Az azonban valószínű – és a jövő kutatásai ezt megerősíthetik –, hogy a machiavellizmus a korrupció egyik pszichológiai motívumaként működik.

A SZITUÁCIÓ SZEREPE: HATALOM

Azt mondhatjuk az eddigiek alapján, hogy az egyének személyi tulajdonságai lényegesen befolyásolják a korrupcióban való részvételük valószínűségét. Ugyanakkor a társas környezet sajátosságai ugyancsak fontos szerepet játszanak a korrump cselekedetek kialakulásában. Az egyik legfontosabb környezeti feltétel a hatalom megosztása és birtoklása. Számos vizsgálat mutatja, hogy a hatalom sokszor a korrupció melegágya. A gazdasági és politikai hatalom birtokában lévő emberek másoknál nagyobb valószínűséggel szegik meg a társadalmi normákat és az erkölcsi szabályokat (Fiske, 1993; Magee–Galinsky, 2008). Kevésbé érzik akadálynak mások szenvedését abban, hogy elérjék céljaikat. Gyakran táplálnak negatív előítéleteket az alacsonyabb státuszú emberekkel szemben, és ennek következtében könnyedén igazolják saját öncélú viselkedésüket.

Egy nemrégben végzett vizsgálatban a hatalom és a korrupció lehetséges kapcsolatát vették szemügyre (Bendahan et al., 2015). A résztvevők diktátorjátékot játszottak, aminek az a lényege, hogy az egyik játékosnak dönteni kell arról, hogy a birtokában lévő pénzösszegeből mennyit ad át a partnernek. A játékot különböző feltételek között játszották. A kísérleti személyekkel közölték, hogy ők játsszák a főnök szerepét, aki a pénzt elosztja, és 1, 2 vagy 3 beosztottal mint lehetséges partnerrel rendelkezik. Ezenkívül azt is elmondták nekik, hogy hányféle lehetőség van arra vonatkozóan, hogy milyen arányban osszák el a pénzt. A lehetőségek a szélsőségesen antiszociális tranzakciótól (az összeg mindössze egy tizedét vagy egy huszadát adják át a másik játékosnak) a kifejezetten proszociális döntésekig (a pénz nagyobb része a partnerhez kerül) húzódtak. Azok a „főnökök” birtokolták a legnagyobb hatalmat, akik a legtöbb beosztottal és a legszélesebb választási lehetőségekkel rendelkeztek.

Kiderült, hogy pont ezek a nagyhatalmú játékosok voltak azok, akik a leginkább megkárosították a többieket, noha lehetett volna más választásuk is. Ők mégis leggyakrabban az antiszociális elosztást gyakorolták, azaz a lehető legkevesebb összeget juttatták a beosztottaknak, és ezzel nemcsak őket károsították meg, hanem az egész csoportot. A szerzők szerint ez egyet jelent azzal, hogy korrump módon viselkedtek, hiszen a korrupció lényege az, hogy egyesek visszaélnek a hatalmukkal és befolyásukkal saját egyéni haszonszerzésük érdekében, és ez szembemegy az általános erkölcsi normákkal. A legnagyobb hatalommal (pénzzel és beosztottakkal) rendelkező személyek kihasználják az aszimmetrikus helyzetből fakadó lehetőségeiket, és annyi pénzt halmoztak fel, amennyi csak módjukban állt.

Azt mondhatjuk tehát – visszatérve a kiindulási pontunkhoz –, hogy mind az egyéni döntések, mind pedig a szituáció sajátosságai, feltételei felelősek lehetnek a korrupció kialakulásáért. De egy fontos szempontot mindeddig nem vettünk figyelembe. Feltételezhetjük, hogy a legtöbb ember – talán a szélsőséges machia-

vellisták és pszichopatak kivételével – több-kevesebb büntudatot érez az általa kezdeményezett vagy végrehajtott korrump cselekedetet követően. Ez valószínűleg igaz lehet, mégis nagyon sok híradás számol be arról, hogy egyes, hatalmon lévő emberek, munkahelyi vezetők, szervezetek vagy politikai pártok képviselői hosszú évekig, ismételten részt vesznek korrupcióban. Ennek egyik oka a *racionálizálás* lehet: a korrump vezetők nem tekintik magukat korrumpnak, és nem gondolják, hogy bárkit megkárosítottak (Anand et al., 2005). A racionalizálás egyik formája, hogy szerintük nem terheli őket felelősség a tettükért, hiszen nem volt más választásuk („Mit tehettem volna? Meg volt kötve a kezem”). Egy másik taktika a károkozás tagadása, mondván, hogy valójában senkit nem ért kár, így nem beszélhetünk korrupcióról („Mindenki jól járt. Különb is, lehetett volna rosszabb”). További lehetőség, hogy a korrump személy az áldozatot vádolja, és azt állítja, hogy az áldozat megérdemelte a sorsát („Maga választotta, megérdemelte, amit kapott”). Az is előfordul, hogy a korrump ember állandóan összehasonlítja magát másokkal, és úgy véli, hogy ez felmenti őt a korrupció vádjától („Nincs jogod, hogy kritizálj. A többiek sokkal rosszabbak nálam”).

ANTISZOCIÁLIS VERSENGÉS ÉS BIZALMI KAPCSOLAT

A korrupcióra egy alapvető kettősség jellemző. Egyfelől merőben antiszociális tevékenység, amely valamilyen törvénytelen versenyelőny megszerzését szolgálja. A korrumpáló hiányt szenved valamilyen értékes erőforrásból (anyagi javakból, információból, pozícióból), és a célja az, hogy ezeket a társadalmi normák megkerülésével szerezzék meg. Ez azonban nyilvánvaló kockázatot jelent a számára. Ilyen kockázati tényező a lebukás lehetősége, és az ezt követő gyakori társadalmi megszégyenülés, de az egyéni költségeket növelheti a normaszegés miatti rossz közérzet, büntudat és lelki stressz is. Általános megfigyelés, hogy minél alacsonyabb pozícióval rendelkezik valaki a társadalmi hierarchiában, annál költségesebb számára a megvesztegetés, és annál inkább ki van téve a leleplezés kockázatának (Zaloznaya, 2014). Másfelől pedig, minél nagyobb a felek közötti különbség, annál kisebb a korrumpáló esélye arra, hogy a korrumpált számára értékes ellenszolgáltatást tud nyújtani (Tóth, 2003). Ezek a költségek és kockázatok csak akkor vállalhatók, ha jelentős anyagi vagy szociális előnyök ellensúlyozzák.

Viszonylag kevesen tanulmányozták a másik oldalt: a korrupció az erkölcsstelen versengés mellett éppenséggel az együttműködés területe is, hiszen a korrumpáló és a korrumpált között egy sajátos kooperáció, mondhatni bizalmi kapcsolat alakul ki. Közös cél elérése érdekében fognak össze. A korrupciót igazán az együttműködés teszi sikeressé, hiszen ez az, ami lehetőséget ad az erőforrások megszerzésére és újraelosztására. Ráadásul ez az együttműködés nem egyszerűen valamifajta cinkos összekacsintás vagy az érdekek látszat összebékítése.

Bármilyen furcsán hangzik, a korrupció egyik legfontosabb pszichológiai aspektusa az egymás iránti bizalom (Ostrom–Walker, 2003). A korrumpáló ugyanis végső soron semmivel sem kényszerítheti a korrumpáltat a viszonzásra. Miután a megvesztegetés a közösségi normák megkerülésével – lényegében persze azokkal szemben – jön létre, ezért a társadalmi szankciók nem vonatkoznak rá, legfeljebb csak a „tolvajbecsület”. Ennek megfelelően a korrumpáló sokat kockáztat, hiszen a korrumpált esetleg elfogadja a szolgáltatást, de a saját belátásán múlik, hogy viszonzza-e. Ráadásul a korrumpálás (például kenőpénz fizetése) és az ellenszolgáltatás között sokszor hosszabb idő is eltelhet, ami különösen törékennyé teheti a kapcsolatot (Jancsics, 2014). Ezért a korrupció sokszor a felek közötti feltétlen bizalom alapján működik.

Meggyőzően támasztja ezt alá a következő kísérlet (Hildreth et al., 2016), amely azt vizsgálta, hogy milyen körülmények között hajlamosak csalni a résztvevők. Egy problémamegoldásban vettek részt, ahol pontokat lehetett gyűjteni, majd beváltani pénzre. A dolog érdekessége, hogy a megoldásokat maguk a kísérleti személyek diktálták be a kísérletvezetőnek, ami lehetőségeket adott nekik a csalásra, azaz arra, hogy túlértékeljék a teljesítményüket. A résztvevők néhány fős csoportban játszottak, és maga a csoport nyert vagy veszített. A kísérlet vezetői még egy változót bevontak: a lojalitást, azaz a csoporthoz való tartozást és hűséget. Úgy igyekeztek ezt erősíteni, hogy a kísérletet megelőzően 10 percig arról beszéltek, hogy milyen fontos a csoport, milyen kötelességei vannak az embernek csoporttársai iránt stb. (A kontrollcsoportban neutrális témákról folyt a beszélgetés.)

A résztvevőket először egy nagy egyetem hallgatóiból válogatták véletlenszerűen. Kiderült, hogy azok a résztvevők, akiket előzetesen a csoporthűségre hangoltak, kevesebbet csaltak, mint mások. A következő lépésben a résztvevőket az egyetem egy kisebb területéről (például valamelyik tanszékről) toborozták, így jól ismerték egymást. Itt az előbbivel fordított eredményt kaptak: a saját csoportjukhoz nagyobb lojalitással rendelkező játékosok többet csaltak, mint az alacsonyabb kötődésűek. Az ismerősök, barátok körében valószínűleg nagyobb biztonságban érezhették magukat, és többször mondtak be hamis eredményt, aminek végső soron a csoportjuk látta hasznát. Mindez megerősíti a korábban mondottakat: a bizalmi környezet megerősíti azt a szándékot, hogy valaki saját maga és bizalmasai számára többletforrásokat nyerjen a társadalom más csoportjaival szemben.

VISZONZÁS ÉS VISZONTSZOLGÁLTATÁS

Egy másik pszichológiai tényező a bizalom mellett a viszonzás kényszere, amely ugyancsak az együttműködés felé egyengeti az utat (Bereczkei, 2009). A kapott haszon megtérítésének szándéka, a viszonzás egyfajta belső kényszere döntő fontosságú lehet a cserekapcsolatok kiépülésében. Több vizsgálat azt mutatja,

hogyan a viszonzás normája emberi természetünk szerves része. Egy kísérlet során a kutatók címmel ellátott karácsonyi üdvözlőkártyákat küldtek teljesen ismeretlen személyeknek. Közülük meglepően sokan (kb. 20%) válaszoltak – azaz ők is küldtek üdvözlőkártyát –, jóllehet fogalmuk sem volt, hogy kitől származtak a jókívánságok (Kunz–Woolcott, 1976). A viszonzásra irányuló kötelességtudattal az élet számos terén találkozunk, gondoljunk csak a kereskedelmi cégek ingyenes bemutató termékeire, árumintáira, amelyek nem egyszerűen reklámcélokat szolgálnak, hanem a potenciális vásárlókat igyekeznek általuk lekötelezni. Baráti kapcsolatokban általában nagy érzelmi megterhelést jelent, ha nem vagyunk képesek viszonzni a nekünk juttatott törődést és támogatást. A korrupcióban kialakuló cserekapcsolatokban fontos szerep jut a viszonzosság normájának, amely egyfajta „tolvajbecsület” alapját képezi.

Miután a korrupcióban részt vevő személyek többnyire nagy kockázatot vállalnak, a kapcsolat pszichológiai alapját képező megbízhatóságot és együttműködési készséget a feleknek deklarálni kell. Egyértelművé kell tenni, hogy készek az áldozatvállalásra, és bíznak a vizsontszolgáltatásban. Ezért van az, hogy a korrupciós kapcsolatokban nagy szerep jut egymás kölcsönös megajándékozásának és lekötelezésének – túl az „üzleti” tranzakción (Jancsics, 2014; Theobald, 1990). Ez a baráti szándék és a belőle fakadó pszichológiai jutalom (öröm, megelégedettség) a kapcsolat megerősítését szolgálja. Ennek több előnyös funkciója lehet a résztvevők számára. Egyrészt csökkentheti azokat a kellemetlen érzéseket, amelyek a korrupció nyilvánvalóan közösségellenes jellegéből fakadnak. Másrészt megteremtheti azt a lehetőséget, hogy a résztvevők feloldják a bennük keletkezett kognitív disszonanciát – a korrupció számukra haszonnal jár, ugyanakkor normasértő –, és erkölcsösnek vagy legalábbis legálisnak tekinthessék az interakciót (Tóth, 2003). A korrupció elérheti azt a szintet, ahol egy stabil alrendszer képez a társadalmon belül. Sajátos belső normarendszert képvisel, amelyet – ha a társadalmi kontroll nem elég hatékony – nem kell ütköztetni a többségi elvárásokkal.

ANTIKORRUPCIÓ

A korrupció sok esetben egy meglehetősen zárt, autonóm rendszert képez, amely többé-kevésbé független a társadalom intézményeitől. „Befelé” ugyanis az együttműködés erősíti és legitimálja, annak minden anyagi és pszichológiai előnyével együtt (üzleti haszon, megelégedettség, bizalom stb.). „Kifelé” viszont zárt, és sokszor nincs kitéve azoknak a társadalmi ellenőrző folyamatoknak, amelyek rámutatnának törvénytelségére és erkölcstelségére. Idővel a szolgáltatások-ellenszolgáltatások rendszere olyan stabil struktúrába szerveződhet, ahol a felek sokkal inkább a mindennapi kihívásokkal törődnek, mintsem a társadalom értékítéleteivel, amelyek számukra sokszor alig észlelhetők.

Figyelmüket a mindennapi alkalmazkodás apró-cseprő ügyletei kötik le, és nem a közösség elvárása.

Ilyen körülmények között a leleplezés korántsem egyszerű. A korrupciós kapcsolat megakadályozása ráadásul költségekkel jár, és nem világos – vagy nem egyértelműen bejósolható – a leleplezésből származó haszon. Sokszor a korrupció megakadályozása nagyobb költséget jelent az egyén számára, mint az a lelki teher, ami abból fakad, hogy szemet huny a normaszegés fölött (Darley, 2005). A korrupcióban érdekelt társadalmi erők ugyanis retorziót alkalmazhatnak, sőt az is lehetséges, hogy a média közbenjárásával megnyerik a társadalmi „közakaratot”, és a leleplező könnyen a támadások keresztútjába kerülhet.

Ebből fakadóan az egyéni akciók általában nem vezetnek – nem vezethetnek – sikerre. Az egyén ugyanis általában nem rendelkezik a korrupciós folyamatok teljes megértéséhez szükséges információkkal. Másrészt, számára a leleplezéssel járó egyéni költségek általában sokkal fontosabbak, mint az a kár, amelyet a korrupció a társadalomnak okoz (Tóth, 2003). A modern (ipari) társadalmakban, ahol a normaszegő magatartás sokszor felismerhetetlen a mindennapokban, a nyilvánosság intézményei szükségesek ahhoz, hogy a korrupcióval sikeresen fel lehessen venni a harcot. Az átláthatóság segíthet megértetni, hogy hosszú távon minden egyes ember kárvallottjává válhat a korrupciónak. Ebben a folyamatban szükség van arra, hogy az emberek számára világossá váljon, hogy saját közösségüket – nem pedig általánosságban a „társadalmat” – védik a jogtalan és törvénytelen összefonódásoktól.

A saját közösséggel való azonosulás ugyanis azzal jár, hogy hajlandó vagyok jutalmazni és büntetni a hozzám közel állók érdekében. Egyik kísérletünkben a résztvevők közjavak-játékot játszottak, amelynek során a csoport közös számlájára utalhattak át tetszőleges pénzüsszeget. Amikor lehetővé tettük a büntetést, az emberek éltek a szankció lehetőségével, és megbüntették azokat – azaz pénzt vontak le azoknak az egyéni számlájáról –, akik túl keveset adtak a közösbe. Tették ezt annak ellenére, hogy a büntetés maga is költséges volt, aminek eredményeként a játék végén kevesebb magánvagyonnal rendelkeztek, mintha nem büntettek volna. A csoport érdekében hajlandónak mutatkoztak azoknak az embereknek a „ki-közösítésére”, akik a többiek nyakán élösködtek (Paál–Bereczkei, 2015).

Egy másik eszköz a korrupció féken tartására az lehet, ha sikerül elejét venni a korrupciós struktúrák kiépülésének. Egy ilyen lehetőséget mutat be az a játékelméleti kísérlet, ahol két személy játszik egymással, egy ún. ultimátum típusú játékban (Abbink, 2004). A kísérlet instrukciói szerint egyikük egy cég képviselője, a másik egy közhivatalban dolgozik. A cég alkalmazottja bizonyos összeggel megpróbálja lefizetni a hivatalnokot. Ha a hivatalnok nem fogadja el a pénzt, senki nem kap semmit. Ha elfogadja, akkor az összeg levonásra kerül a cég számlájáról, és különböző kalkulációkat követően – amelyben szimulálják többek között a lebukás kockázatát – a játékosok osztoznak rajta. Az elnyert (valódi) pénzt a játékosok meg-

tarthatják és hazavihetik. A kísérlet egyik legfontosabb következménye az volt, hogy lényegesen csökkent a kenőpénz felajánlásának valószínűsége akkor, amikor a „hivatalnokokat” cserélgették a játék során, mint amikor a cég ugyanazzal a hivatalnokkal állt kapcsolatban. Ez újra csak aláhúzza a személyes ismeretség és bizalom kérdését a korrupció során. Azt sugallja továbbá, hogy az üzleti, közéleti és hivatali szereplőket időnként rotációnak kell alávetni (mint ahogy egyes esetekben ez is történik), hogy csökkenjen a megvesztegetés megtérülésével kapcsolatos elvárás. Egy másik vizsgálat – amelyben bonyolult forgatókönyvek alapján próbálták modellezni a korrupció dinamikáját és a benne részt vevők viselkedését –, azt mutatta ki, hogy a megválasztott vezetők sokkal inkább motiváltak a korrupció leleplezésében, mint azok, akiket kineveztek (Azfar–Nelson, 2007). Ugyancsak a korrupció visszaszorításának irányába hatott a hivatalnokok béremelése és a korrupcióból nyert haszon elrejtésének megnehezítése.

Noha a korrupciós „játzmákat” nehéz kísérleti úton modellezni, a fent említett kutatási eredmények segíthetnek a korrupció elleni küzdelemben. Ehhez ismerni kell a résztvevők pszichológiai indítékait, lehetséges taktikai húzásait és a leleplezés körülményeit. De ez még mindig nem elég: mindenhol a világon társadalmi és politikai akarat és elszántság kell a korrupció felszámolásához.

IRODALOM

- Abbink, K. (2004): Staff Rotation as an Experimental Policy: An Experimental Study. *European Journal of Policy Economy*, 20, 887–906. DOI: 10.1016/j.ejpoleco.2003.10.008
- Anand, V. – Ashforth, B. E. – Joshi, M. (2005): Business as Usual: The Acceptance and Perpetuation of Corruption in Organizations. *Academy of Management Executive*, 19, 9–23. http://www.lawschool.cornell.edu/alumni/reunion/upload/04anand_et_al_ame_2004.pdf
- Azfar, O. – Nelson, W. R. (2007): Transparency, Wages, and the Separation of Powers: An Experimental Analysis of Corruption. *Public Choice*, 130, 471–493. DOI 10.1007/s11127-006-9101-5
- Bendahan, S. – Zehnder, C. – Pralong, F. P. – Antonakis, J. (2015): Leader Corruption Depends on Power and Testosterone. *The Leadership Quarterly*, 26, 101–122. DOI: 10.1016/j.leaqua.2014.07.010, <https://goo.gl/Sh1277>
- Berezkei T. (2009): *Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség*. Budapest: Typotex Kiadó
- Berezkei T. (2015): The Manipulative Skill: Cognitive Devices and Their Neural Correlates Underlying Machiavellian Decision-making. *Brain and Cognition*, 99, 24–31. DOI: 10.1016/j.bandc.2015.06.007, <https://goo.gl/ZnyNjk>
- Berezkei T. – Birkas B. – Kerekes Zs. (2010): The Presence of Others, Prosocial Traits, Machiavellism: A Personality × Situation Approach. *Social Psychology*, 41, 238–245. DOI: 10.1027/1864-9335/a000032, https://www.academia.edu/3692133/The_Presence_of_Others_Prosocial_Traits_Machiavellianism_A_Personality_Situation_Approach
- Berezkei T. – Czibor A. (2014): Personality and Situational Factors Differently Influence High Mach and Low Mach Persons’ Decisions in a Social Dilemma Game. *Personality and Individual Differences*, 64, 168–173. DOI: 10.1016/j.paid.2014.02.035, <http://www>

- evoluciospszichologia.hu/uploads/9/3/4/5/9345921/bereczkei.czibor.2014.personality_and_situational_factors.pdf
- Berry, C. M. – Ones, D. S. – Sackett, P. R. (2007): Interpersonal Deviance, Organizational Deviance, and Their Common Correlates: A Review and Meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92, 410–424. DOI: 10.1037/0021-9010.92.2.410
- Carver, C. S. – Scheier, M. (1998): *Személyiségpszichológia*. (ford. Albert Á., Ambró Á., Berky T. et al.) Budapest: Osiris Kiadó
- Collins, J. M. – Schmidt, F. L. (1993): Personality, Integrity, and White Collar Crime: A Construct Validity Study. *Personnel Psychology*, 46, 295–311. DOI: 10.1111/j.1744-6570.1993.tb00875.x
- Connelly, B. S. – Ones, D. S. (2008): The Personality of Corruption. A National-level Analysis. *Cross-Cultural Research*, 42, 353–385. DOI: 10.1177/1069397108321904, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1000.9504&rep=rep1&type=pdf>
- Darley, J. M. (2005): The Cognitive and Social Psychology of the Contagious Organizational Corruption. *Brooklyn Law Review*, 70, 1177–1194. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.hu/&httpsredir=1&article=1415&context=blr>
- DeCelles, K. A. – DeRuge, D. S. – Margolis, J. D. – Ceranic, T. L. (2012): Does Power Corrupt or Enable? When and Why Power Facilitates Self-interested Behavior. *Journal of Applied Psychology*, 97, 681–689. DOI: 10.1037/a0026811, <https://www.cornellcollege.edu/politics/courses/sutherland/225/DeCelles.pdf>
- Diefendorff, J. M. – Mehta, K. (2007): The Relations of Motivational Traits with Workplace Deviance. *Journal of Applied Psychology*, 92, 967–977. DOI: 10.1037/0021-9010.92.4.967
- Fiske, S. T. (1993): Controlling Other People: The Impact of Power on Stereotyping. *American Psychologist*, 48, 621–628. DOI: 10.1037/0003-066X.48.6.621, https://www.researchgate.net/publication/14870029_Controlling_Other_People_The_Impact_of_Power_on_Stereotyping
- Fox, S. – Spector, P. E. – Miles, D. (2001): Counterproductive Work Behavior (CWB) in Response to Job Stressors and Organizational Justice: Some Mediator and Moderator Tests for Autonomy and Emotions. *Journal of Vocational Behavior*, 59, 291–309. DOI: doi.org/10.1006/jvbe.2001.1803, <https://goo.gl/aavCsJ>
- Hildreth, J. A. D. – Gino, F. – Bazerman, M. (2016): Blind Loyalty? When Group Loyalty Makes Us See Evil or Engage in It. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 132, 16–36. DOI: 10.1016/j.obhdp.2015.10.001, https://www.researchgate.net/publication/290004098_Blind_loyalty_When_group_loyalty_makes_us_see_evil_or_engage_in_it
- Husted, B. W. (1999): Wealth, Culture, and Corruption. *Journal of International Business Studies*, 30, 339–360.
- Jancsics, D. (2014): Interdisciplinary Perspectives on Corruption. *Sociology Compass*, 8, 358–372. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1190&context=gc_pubs
- Jonason, P. K. – Webster, G. D. (2012): A Protean Approach to Social Influence: Dark Triad Personalities and Social Influence Tactics. *Personality and Individual Differences*, 52, 521–526. DOI: 10.1016/j.paid.2011.11.023, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.653.5472&rep=rep1&type=pdf>
- Jones, D. N. – Paulhus, D. L. (2009): Machiavellianism. In: Leary, M. R. – Hoyle, R. H. (eds.): *Individual Differences in Social Behavior*. New York: Guilford, 93–108. http://www2.psych.ubc.ca/~dpaulhus/research/DARK_TRIAD/CHAPTERS/Jones%20&%20Paulhus_2009_Machiavellianism.pdf
- Kunz, P. R. – Woolcott, M. (1976): Season's Greetings: From My Status to Yours. *Social Science Research*, 5, 269–278. DOI: 10.1016/0049-089X(76)90003-X
- Levine, D. P. (2005): The Corrupt Organization. *Human Relations*, 58, 723–740. DOI: 10.1177/0018726705057160

- Magee, J. C. – Galinsky, A. D. (2008): Social Hierarchy: The Self-reinforcing Nature of Power and Status. *Academy of Management Annals*, 2, 351–398. DOI: /10.1080/19416520802211628
- Ostrom, E. – Walker, J. (eds.) (2003): *Trust and Reciprocity. Interdisciplinary Lessons from Experimental Research*. New York: Russel Sage Foundation
- Paál T. – Bereczkei T. (2015): Punishment as a Means of Competition: Implications for Strong Reciprocity Theory. *PLOS ONE*, DOI: 10.1371/journal.pone.0120394, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0120394>
- Paulhus, D. L. – Williams, K. M. (2002): The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556–563. DOI: 10.1016/S0092-6566(02)00505-6, https://www.researchgate.net/publication/222828329_The_Dark_Triad_of_Personality_Narcissism_Machiavellianism_and_Psychopathy
- Portrafke, N. (2012): Intelligence and Corruption. *Economics Letter*, 114, 109–112.
- Salgado, J. F. (2003): The Big Five Personality Dimensions and the Counterproductive Behaviors. *International Journal of Selection and Assessment*, 10, 117–125. DOI: 10.1111/1468-2389.00198, <https://goo.gl/b8cZQp>
- Szijjártó L. – Bereczkei T. (2015): The Machiavellians’ “Cool Syndrome”: They Experience Intensive Feelings But Have Difficulties in Expressing Their Emotions. *Current Psychology*, 34, 363–375. DOI: 10.1007/s12144-014-9262-1, <https://goo.gl/VPvR4h>
- Tóth P. (2003): A korrupció mint adaptív stratégia. Egy magatartásbiológiai megközelítés lehetősége. In: Berki Z. (szerk.): *Korrupció Magyarországon II*. Budapest: Transparency International Magyar Tagozata Egyesület, 11–41.
- Theobald, R. (1990): *Corruption, Development and Underdevelopment*. Durham: Duke University Press
- Zaloznaya, M. (2014): The Social Psychology of Corruption: Why Does Not Exist and Why It Should. *Sociology Compass*, 8, 187–202. DOI: 10.1111/soc4.12120, <http://vtmis.ru/articles/Why%20It%20Does%20Not%20Exist.pdf>

KORRUPCIÓ A LABORBAN

CORRUPTION IN THE LAB

Scheuring István

az MTA doktora, tudományos tanácsadó

MTA–ELTE Elméleti Biológiai és Evolúciós Ökológiai Kutatócsoport,

MTA Ökológiai Kutatóközpont Evolúciós Rendszerek Kutatócsoport

istvanscheuring@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ember viselkedését korrupciós helyzetekben kísérletes eszközökkel is lehet vizsgálni. A cikkben az utóbbi években megjelent ilyen cikkek eredményeit foglaltam össze. Ráműtattam, hogy a kísérletek alapján, mind a kooperációs helyzet, mind a kommunikáció lehetősége növeli annak esélyét, hogy immoralis, korrupst döntéseket hozzanak a kísérleti személyek. Nem mellesleg az is kiderül, hogy a korrupcióra való hajlam erősen függ a kísérleti személyek értékrendjétől.

ABSTRACT

Human behaviour can be studied experimentally in corrupt situations. I have reviewed the recent papers published in this field. I have pointed out that according to the experiments both the cooperative situation and the possibility of communication enhance the chance of corrupt, immoral decisions. It turns out as well that the propensity of corruption depends on the behavioural norms of the subjects.

Kulcsszavak: kooperáció, korrupció, viselkedés gazdaságtan, morális konfliktus

Keywords: cooperation, corruption, behavioural economy, moral conflict

„Én azt hiszem, ha ez az ember holnap visszajön, akkor ez egy igen hasznavehető ember lesz: mert kérlek alássan, hosszú pályám alatt alig találtam még valakit, aki ilyen hamar és ilyen kitűnően beletanult volna a dologba. Azzal a... azzal a szindikátussal nagyon jól meg lehet oldani a kérdést. Az egy... az egy zseniális gondolat... És természetesen... természetesen nála nélkül nem lehet megcsinálni...”

(Móricz Zsigmond: *Rokonok*)

Több mint három emberöltő telt el Móricz Zsigmond híres regényének megjelenése óta. Megszállókkal nehezített diktatúrák, demokráciák és féldemokráciák váltogatták egymást, közben világrendek formálódtak és omlottak össze, de egy

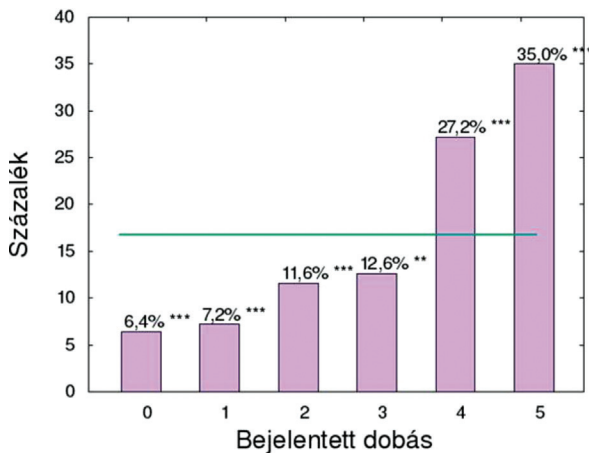
valami nemigen változott e tájon, a kiterjedt korrupció. Habár elég pontosan érezzük, hogy mi az a korrupció, a témával tudományos igénnyel foglalkozva szükség van annak pontosabb meghatározására is. Természetesen számos, némileg eltérő definíció létezik a szakirodalomban, én a továbbiakban korrupciónak fogom tekinteni azt az erkölcstelen és/vagy törvénytelen cselekedetet, melynek hatására kölcsönösen előnyös helyzetbe kerülnek a részt vevő felek. Számunkra most nem lesz annyira fontos, de a korrupcióra az is jellemző, hogy a résztvevők közül legalább az egyik a gazdasági vagy hatalmi pozícióját használja fel a korrump kapcsolat kialakítására (lásd például URL1). A megszerzett előny gyakran pénzben mérhető, és ahogy körülnézünk, nem ritkán nagyon sok pénzben. Jól tervezett kísérletekkel azonban a korrupció kapcsolatát az emberi természettel és a társas normákkal viszonylag csekély összegek felhasználásával is fel lehet tární. E rövid ismertetőben éppen ilyen, a közelmúltban publikált tanulságos kísérletekről fogok beszámolni. De mielőtt ezek ismertetésébe belekezdenék, röviden összefoglalom az emberi viselkedés legfontosabb elemeit, legalábbis azokat, melyek a korrupció szempontjából kitüntetetten fontosak.

Az ember viselkedése, jellemvonásai csakúgy, mint minden állaté, az evolúció „termékei”. A különbség csupán annyi, hogy mi az evolúció során egy egészen különleges utat jártunk be. Nyilván nagyon nehéz pontosan rekonstruálni evolúciós történetünk minden fontos részletét, s nem is céloim itt erre kísérletet tenni, elegendő, ha összefoglalom, hova is jutottunk el az evolúció során. Az embert a nyelv és a kognitív képességei alkalmassá teszik arra, hogy nagyon pontos képet alakítson ki a társaitól származó információk megbízhatóságáról, múltbeli és jelenlegi cselekedeteiről és szándékairól. Kognitív képességeink segítségével számon tartjuk, hogy társaink mennyire szavahihetőek, és mennyire számíthatunk rájuk egy együttműködést igénylő helyzetben. Nagyra értékeljük az igazmondókat és az önzetlen segítőköt. Éppen ezért megbízható informátornak, kooperátornak és önzetlennek lenni kifizetődő, mert az ilyen emberek hírneve és ezzel a biológiai rátermettsége is nagyobb lesz, mint a megbízhatatlan potyázóknak. Ráadásul a hosszú távú kooperációt és a megbízható kommunikációt a legtöbb emberi közösség normarendszere is támogatja, azaz helyes cselekedetnek ismeri el. Mindezen okok miatt az ember rendkívül együttműködő lény, nem csupán a rokonainak, de a barátainak, munkatársainak és akár egy ismeretlennek is (látszólag) önzetlenül a segítségére siet, ha a helyzet úgy hozza. Összefoglalva, általános rátermettséget növelő vezérelvnek tűnik minden emberi csoportban a *mondj igazat, viselkedj a csoport normáinak megfelelően, és kooperálj szabályrendszer*. Azonban e szabályok esetenként egymásnak ellentmondó viselkedésre vezetnek, ráadásul a szabályok kijátszása sokszor közvetlen előnyt is jelenthet, főleg, ha nem derül fény a csalásra. E bevezető után lássuk, hogy a laborkísérletek alapján miért és hogyan veszünk részt a javak korrump elosztásában!

HA MEGÉRI, HAZUDUNK, DE ÓVATOSAN!

A kísérleti összeállítás alapötlete Urs Fischbachertől és Franziska Föllmi-Heusitől származik (Fischbacher–Föllmi-Heusi, 2013). Bár ők nem kifejezetten korrupciós helyzetet vizsgáltak, hanem inkább olyan szituációkat, ahol pusztán a hazugság a kísérleti személyeknek anyagi előnyt hozott, eredményeik a korrupció szempontjából is érdekesek. Ráadásul a később bemutatott cikkek az ő ötletük továbbfejlesztéseként jöttek létre. Megérdemlik hát, hogy részletesebben is ismertessem munkájukat.

A kísérletben részt vevő személy kap egy dobókockát a kísérlet vezetőjétől, majd egy szobában, ahol egyedül van, dob egyet a kockával. Ha hatost dob, akkor nem kap nyereményt, minden más esetben annyi svájci frank nyereményt kap, ahányas számot dobott. Ezután akárhányat dobhat, így lehetősége van meggyőződni arról, hogy a kocka nem cinkelt. A csavar a kísérletben az, hogy a dobott számot a kockát dobón kívül senki nem látja, azt a kísérleti személy beírja a számítógépbe, ezután a beírt szám alapján megkapja a nyereményt a kísérletvezetőtől. Két dolgot azonnal érzékelhetünk: ha valaki maximális nyereményre törekszik, ötöst fog mondani, függetlenül attól, hogy mit dobott, illetve ha valaki hatost, egyest vagy kettést dob, akkor nagyobb a késztetés, hogy hazudjon, mint ha hármast vagy négyest dob. A kísérletet 389 egyetemistával megismételve a bejelentett dobások az 1. ábrán látható arányban jelentek meg. Jól látszik az ábrán, hogy a valóságos egyenletes eloszlástól jelentősen eltér a kapott eloszlás. A játé-

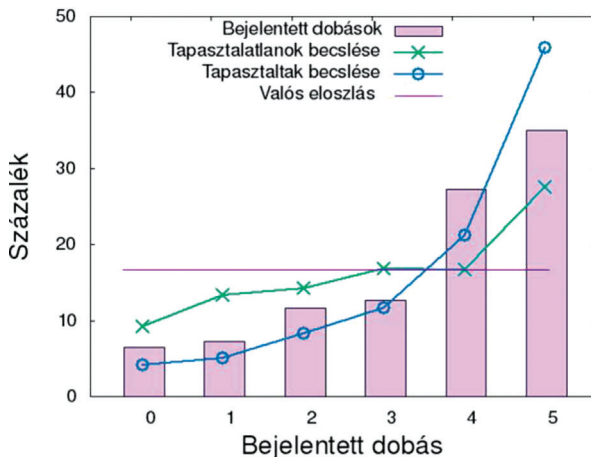
1. ábra. A kísérletben az egyes dobások aránya a bevallások alapján. A hatos dobást 0-val jeleztük. A vízszintes vonal az egyes dobások valódi várható értékét mutatja (16,7%).

A ** 5%-os a *** 1%-os szignifikanciaszintű eltérést mutat a várható 16,7%-tól.

(Fischbacher–Föllmi-Heusi, 2013 nyomán)

kosok ritkábban mondanak hatost, egyest, kettést és hármast, mint ahányszor azt dobtak, és helyette sokkal gyakrabban mondanak négyest és ötöst. Az is látszik, hogy vannak, akik igazat mondanak, bár azzal nem nyernek sokat vagy éppen semmit sem, továbbá, ami a legváratlanabb: elég sokan nem a maximális ötös dobást hazudják, hanem a négyest! Vajon mi lehet ennek az oka?

Fischbacher és Föllmi-Heusi is feltették maguknak ezt a kérdést, ezért több kontrollkísérletet is végrehajtottak. Az igazán meglepő az, hogy abban a kontrollban, ahol nincs kockadobás, csak egy összeget kell mondani 0 és 5 frank között arra, hogy a kísérleti alany mekkora nyereséget szeretne egy kisebb kerdőíves munkáért, a megkérdezettek 15%-a ott is négy frankot mond. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a nem maximális nyereséget hazudók többféle motivációval rendelkezhetnek: egyrészt nem túl mohónak látszani mások és maguk előtt (kocka nélküli kísérlet), másrészt elfedni a hazugságot egy kisebb nyereséggel (kockás kísérletek), esetleg csak fenntartani egy viszonylag kedvező önképet maguk előtt. Egy másik kontrollkísérlet alapján kiderült az is, hogy a korábbi kísérletben részt vevők a második körben szignifikánsan nagyobb eséllyel hazudnak egy nagyobb nyereség érdekében, mint az első körben. Továbbá, a kísérletsorozatok előtt megkérdezték a résztvevőktől, hogy mi az előzetes várakozásuk a bemondott számok eloszlásáról. A játékosoknak érdekük volt jó becslést adni, mert minél jobb becslést adott valaki, annál nagyobb jutalmat kaptak a játék végén. Az első kísérletsorozat előtt a résztvevők becslése szerint csak a hatost, egyest és a kettést dobók mondanak be ötöst, a többiek őszinték lesznek. A kísérletben való részvétel után ez a vélekedés jelentősen módosult anélkül,

2. ábra. A résztvevők becsléséből származó eloszlások, valamint az 1. ábrán látható valódi eloszlás összehasonlítása

(Fischbacher–Föllmi-Heusi, 2013 nyomán)

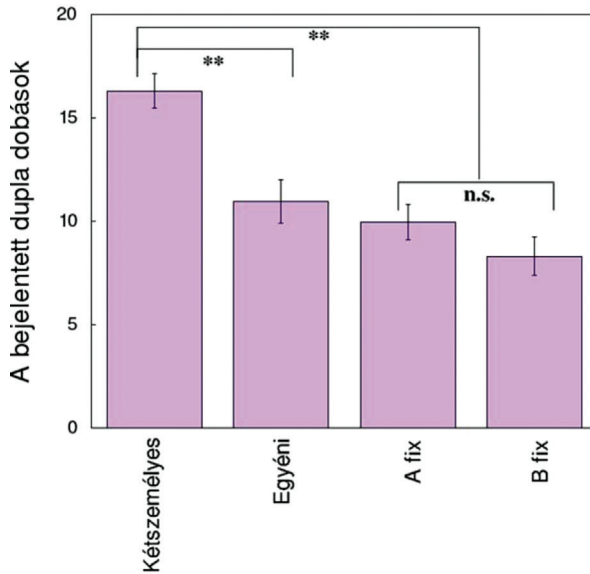
hogy a résztvevőknek lenne információjuk a többiek viselkedéséről. A valódi eloszláshoz sokkal jobban hasonlító eloszlást tételeznek fel, sokkal több csalással, de érdekes módon úgy, hogy a maximális csalást (5-ös) felül, a rejtőzködő csalást (4-es) alul becslik (2. ábra).

E két utóbbi eredmény rámutat arra is, hogy a nem etikus viselkedéssel – esetünkben hazugsággal – szerezhető nyeresemény növeli annak esélyét, hogy legközelebb is így cselekszünk, valamint annak az esélyét is, hogy másokról is ilyen viselkedést tételezünk fel.

KOOPERÁCIÓ KORRUPT HELYZETBEN

Ori Weisel és Shaul Shalvi az előző fejezetben bemutatott kísérletet alakította át úgy, hogy az társas csaló helyzetet modellezzon, azaz korrupciós dilemmákat lehessen vele vizsgálni (Weisel–Shalvi, 2015). Az egyik kísérleti beállítás mellett a játékosoknak kétszer kellett dobni a kockával, és a dobás eredményét továbbra is csak ők látják. Ha saját bevallásuk szerint kétszer ugyanazt a számot dobták, akkor annyi euró nyereséget kapnak, ahányas számot jelentenek be (írnak be a számítógépbe), ha különböző számokat jelentenek be, akkor nem kapnak jutalmat. Tehát ebben a kísérletben a legnagyobb, hateurós nyereséget két hatossal lehet elérni, aminek az esélye csupán $1/36$. Ezt a kísérletet kontrollnak szánták a kísérlet egy kétszemélyes változatához. Itt két játékos játszik egyszerre. Nem látják egymást, és nem is ismerik egymást. Először az *A* játékos dob egyet a kockával, és a dobott értéket (vagy bármi más) beírja a számítógépbe. A beírt érték megjelenik a *B* játékos előtt lévő képernyőn. Ezután *B* is dob egyet, és beírja az általa dobott számot (vagy bármi más) a számítógépbe. Nyerni most is akkor lehet, ha azonos számot írnak be, és a legnagyobb nyereséget a két hatos adja. Fischbacher és Föllmi-Heusi kísérletei rámutattak, hogy akik korábban részt vettek a játékban, nagyobb eséllyel fognak csalni egy újabb körben. Weisel és Shalvi kísérletében ezért minden játékos pár hússzor játszott egymással, ahogy a kontrollkísérletben is a játékos egymás után húsz alkalommal játszott. Mivel annak az esélye, hogy kétszer azonos számot dobunk $1/6$, így húsz próbálkozásból ez átlagosan $20/6 = 3\frac{1}{3}$ esetben következik be, aminek, ha mindenki becsületesen viselkedne átlagosan $(1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6)/6 \times 3\frac{1}{3} = 11\frac{1}{3}$ euró nyereséget hozna, függetlenül attól, hogy egy vagy két személy játssza a játékot. Gondolom, nem meglepő, hogy a valóságban sokkal több azonos dobást jelentenek be a játékosok, mint ami várható volna, és előszeretettel ötösöket vagy hatosokat „dobnak”. Ami sokkal érdekesebb esetünkben, hogy a csalás mértéke lényegesen nagyobb, ha párban játszanak.

A páros játék esetén átlagosan több mint 16 esetben jelentenek be azonos dobást a 20 esetből, míg az egyszemélyes játék esetében ez a szám közel 11, szem-

3. ábra. Az egyszemélyes és a kétszemélyes kockadobási kísérlet eredményei. A ** 5%-os szignifikanciaszintet jelez. További magyarázat a szövegben található (Weisel–Shalvi, 2015 nyomán)

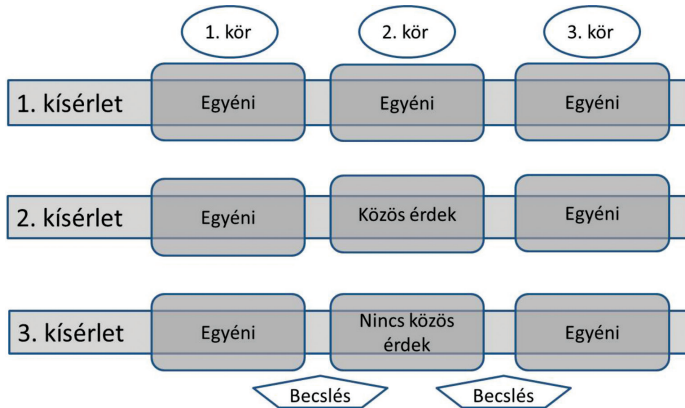
ben a $3\frac{1}{3}$ -dal, ami a valós várható érték (3. ábra). Természetesen mind a két mért érték szignifikánsan nagyobb, mint a várható érték, továbbá a páros játékokban tapasztalt csalás mértéke is szignifikánsan nagyobb, mint a nem páros csalásban tapasztalté. Természetesen ezek az eltérések jelentősek, s még inkább azok, ha a nyeremény várható értékét hasonlítjuk össze a tényleges nyereménnyel, hiszen nem csupán azzal csalnak a játékosok, hogy azonos számokat jelentenek be, hanem azzal is, hogy legtöbbször ötös vagy hatos számot mondanak. Weisel és Shalvi is több további kontrollkísérletet terveztek, ahol az eredeti páros játékokban módosították az *A*, illetve a *B* játékos nyereményének szabályát. Ezek közül a leginkább érdekes az a két beállítás, amikor vagy az *A*, vagy a *B* játékos minden kör után egy fix összeget (1 eurót) kap (*A* fix, illetve *B* fix beállítás), függetlenül attól, hogy azonos számokat jelentenek be vagy sem. A másik játékos továbbra is csak akkor kap pénzt, ha a játékosok azonos számokat jelentenek be. Persze ez továbbra is a *B* játékoson múlik (vagy a szerencsén). Az eredmény részben sejthető, ám egyben váratlan elemeket is tartalmaz. Nyilván, ha a *B* játékos fix összeget kap, akkor nem érdeke csaló módon azonos számot bejelentenie. Mégis elég gyakran csalni fog, ezzel nyereményhez juttatva az *A* játékos. Ha az *A* játékos kap fix összeget, akkor meg azt várnánk, hogy a *B* játékos ugyanolyan intenzíven fog csalni, mint a kölcsönös érdek esetén. Am ilyenkor is lényegesen

alacsonyabb lesz a csalás mértéke, ráadásul az A kap fix összeget és B kap fix összeget esetekben a csalás mértéke nem különbözik szignifikánsan egymástól (3. ábra).

Annak ellenére, hogy elég általánosnak és jellemzőnek gondolhatjuk az imént vázolt eredményeket, más kísérletekből tudjuk, hogy a humán kooperációs viselkedésben elég nagy kulturális alapú különbségek lehetnek (lásd például Hermann et al., 2008). Ezért nem meglepő, hogy nemrég megismételték Weisel és Shalvi kísérleteit más előképzettségű hallgatókkal (Wouda et al., 2017). Talán mondanom sem kell, a bemutatott kísérletek alanyai egyetemi hallgatók voltak. Míg az imént említett kísérletsorozatban a hallgatók közgazdaságtant tanultak, a megismételt kísérletben pszichológushallgatók voltak a kísérleti alanyok. A tapasztalt mintázat hasonló volt, ám a csalás mértékét lényegesen kisebbnek mérték, mint az eredeti cikkben! Míg a közgazdászhallgatók az esetek 81,5%-ban jelentettek be azonos számokat, addig a pszichológushallgatók csupán 29,6%-ban. A szerzők korábbi megfigyelésekre támaszkodva fel is hívják a figyelmet arra, hogy egy közgazdasági képzésben részesülő hallgató számára a profit maximalizálása elsődleges szempont, ezért könnyebb szívvel választja a csaló, ám hasznot hozó stratégiát. A pszichológushallgatók számára a normához igazodó énkép és magas önértékelés valószínűleg fontosabb szempont, ami védettebbé teszi őket a csalással szemben. Bár az is igaz, hogy ez utóbbi kísérletben kisebb összegeket lehetett nyerni, így csalni is kevésbé volt csábító. Jeroen Wouda és munkatársai egy új kísérleti beállítást is teszteltek. A kockadobások előtt a résztvevők egyik csoportjának a Weisel–Shalvi-kísérletből származó adatokat (sok csalás), a másik csoportjának pedig a pszichológus hallgatókon végzett kísérletből származó adatokat (kevés csalás) mutatták meg. Ezután elvégezve a kockadobás kétszemélyes kísérletet, azok, akik a „sok csalás” adatsort látták, 67%-ban jelentettek be azonos számot, akik a „kevés csalás” adatsort, azok viszont 47%-ban.

KOMMUNIKÁCIÓ, MORÁLIS ERŐZŐ, KORRUPCIÓN

Egy másik nagyon frissen megjelent publikációban a kockadobós ötletre alapozva egy olyan kísérletsorozatot terveztek, ahol az egyik beállításban a tagok a döntés előtt egy csetelő felületen keresztül beszélhettek egymással a csoportban. A cél tehát elsősorban az volt, hogy feltérképezzék, hogy a tagok közötti kommunikáció hogyan hat a csalás gyakoriságára (Kocher et al., 2017). Három kísérleti beállítást alkalmaztak (4. ábra). Az első esetben a három egymást követő kísérletben a játékosok a Fischbacher és Föllmi-Heusi által bevezetett egyéni játékot játszószák (egyéni). A második és harmadik beállításnál az első és a harmadik körben egyéni játék van, de a második körben a játékosok véletlenszerű sorsolással egy hármas csoportba kerülnek. A képernyőn mind a hármuknál megjelenik, hogy

4. ábra. A kísérleti beállítások a többiek viselkedését becslő fázisokkal.
Az egyes kísérletek részletesebb leírása a szövegben olvasható
(Kocher et al., 2017 nyomán)

a gép hányas számot dobott nekik, illetve a társaiknak. Ezután lesz lehetőségük beírni a számítógépbe, hogy hányas számot „kaptak” a géptől. Akkor nyernek, ha mind a hárman ugyanazt a számot írják ki a képernyőre, és a nyereményük annyi lesz euróban, ahányas számot jelentettek be (*közös érdek*). (Ha három hatost vagy különböző számokat jelentenek be, akkor nincs nyereség, tehát a maximális nyereség 5 euró volt személyenként.) A döntés előtt azonban a játékosoknak lehetőségük volt 5 percig egy csetes felületen beszélgetni. Természetesen azt nem tudják, hogy ki kivel játszik, és kivel beszélget, így a fenyegetés és vesztegetés is kizárt. A harmadik beállítás nagyon hasonló volt az előzőhöz, azonban itt a második, csoportos játékkörben minden játékos annyi eurót kapott, amekkora számot beírt, függetlenül attól, mit írtak a többiek (*nincs közös érdek*), ám a döntés előtt itt is volt 5 percük csetelni a többiekkel.

Továbbá, hasonlóan Fischbacher és Föllmi-Heusi kísérletéhez minden kísérlet-sorozat előtt a játékosok becslést tettek a bejelentett dobások eloszlására, amit az elért pontosság függvényében jutalmaztak is.

A korábbi eredmények és személyes tapasztalataink alapján nem lepődünk meg azon, hogy csoportos, kommunikációs helyzetben ilyenkor is szignifikánsan gyakrabban csalnak a játékosok. Érdekes azonban, hogy a csalási arányban nincs szignifikáns különbség a *közös érdek* és a *nincs közös érdek* esetek között. Ahogy a korábbi kísérleteknél már tapasztaltuk, itt is megfigyelhető volt, hogy minél több kört játszott valaki, annál inkább gondolta, hogy a többiek (is) csalni fognak, és természetesen ez így is történt. A csoportos kommunikációs helyzet fokozta ezt a negatív várakozást. Ennek hátterét is sikerült elemezni, ugyanis a cseten elhangzó beszélgetések elemzésével kimutatták, hogy a beszélgetések

során lényegesen gyakrabban jelenik meg a nem őszinte viselkedésre, mint az őszinte viselkedésre buzdítás. A csalásra buzdítás általában a pénzzel mint érveléssel együtt jelenik meg. A beszélgetések elemzéséből az is kiderült, hogy az őszinteségre sarkalló érvek növelték az őszinteséget, míg a csalásra buzdítók csökkentették azt. Egy további nagyon meggyőző kontrollkísérletről is beszámolnak a szerzők. Az *egyéni* játékbeállítást úgy változtatták meg, hogy a döntés előtt mindenki kapott 5 percet, hogy leírja a gondolatait. Beszélgetni nem volt mód. A csalás lehetősége legalább annyiszor megjelent ezekben a gondolatokban, a csalás gyakorisága viszont nem növekedett az *egyéni* beállításhoz képest. Talán érdekes még megemlíteni, hogy a csalásra való hajlamot a résztvevők sokféle jellemzőjével próbálták korrelációba hozni (machiavelliánus személyiségjegyek, a *big five* személyiségvonások, nem, politikai attitűd, életkor, vallásosság). Azonban csak a nemek között találtak különbséget: az *egyéni* esetben a nők őszintébbek, de a kommunikációs helyzet hatására kevésbé lesznek azok, mint a férfiak.

ÖSSZEZÉS

Az eredmények alapján kézenfekvő a megállapítás, hogy igen könnyen eldobjuk a mondj igazat normát, ha ezzel anyagi előnyre tehetünk szert. Bár nem tértem ki erre korábban, a kontrollkísérletek alapján ez akkor is így van, ha ezt nem lehetett eltitkolni a kísérletvezető előtt (Fischbacher–Föllmi-Heusi, 2013; Kohler et al., 2017). A hazugság, kulturális háttértől függetlenül elítélendő, a hazug hírneve és így a szaporodási és/vagy túlélési sikere is csökken a csoportban. Am a kísérletvezető nem tagja a kísérleti személyek referenciacsoportjának, így nem is érzik hátrányosnak a jelenlétében hazudni. Weisel és Shalvi kísérletei elsősorban arra mutatnak rá, hogy a közös érdek és a közös csalás jelentősen növeli a nem őszinte, korrupt viselkedést. Cikkükben főképp azt hangsúlyozzák, hogy paradox módon az emberben meglévő kooperációs késztetés az, ami e korrupt helyzetben jelentősen növeli a csaló viselkedést. Véleményem szerint fontos azt is észrevenni, hogy ebben a kísérletsorozatban többször is játszik egymással ugyanaz a két játékos, ezért minden korábbi körben a valószínűleg csaló viselkedés (például *A* játékos hatást jelent be egymás után többször, vagy *B* játékos következetesen ugyanazt jelenti be, amit *A* mondott) egyben a csaló viselkedés elfogadására buzdítás. Tehát kommunikáció is zajlik a játékosok között. Martin G. Kocher és munkatársainak eredményei éppen arra világítanak rá, hogy a csoporton belüli kommunikáció gyors értékrendváltást, vagy mondjuk ki: morális leépülést okoz, és ez akkor is így van, ha nincs közös érdek a tagok között. Nagyon könnyű belecsúszni a korrupt döntésbe, ha látjuk, hogy a többiek is helyesnek tartják ezt, hiszen így értékelésünk és önértékelésünk nem csökken a többiekhez képest. Wouda és munkatársai rövidke cikkükben pedig azt igazolják, hogy a kísérleti személyek

értékrendje, illetve a viselkedési minta jelentősen befolyásolja a csaló viselkedés gyakoriságát. Lefordítva a hétköznapi életre: egy ország mintaadó rétegeiben tapasztalható korrupció káros hatása lényegesen nagyobb, mint a közvetlenül okozott kár, bár esetenként ez sem elhanyagolható (Burai, 2017).

A csoportos élet, a kooperáció és az intenzív kommunikáció voltak az ember evolúciójának legfontosabb alappillérei. Amikor a hétköznapi életben a kommunikációról és a kooperációról van szó, akkor annak a csoport hatékony működésére gyakorolt pozitív hatásaira gondolunk, hiszen ezekre alapvetően szükség van a koordinált munkavégzéshez, a szociális kohézióhoz. Azonban a bemutatott kísérletek rámutatnak, hogy ezek a jellemvonásaink a modern társadalmakban táptalajul szolgálnak a korrump csoport megjelenéséhez is. Ezért szükség van a társadalomban megjelenő csoportosulások folyamatos külső kontrolljára (fékek és ellensúlyok), és ha szükséges, az aktív beavatkozás sem kerülhető el. A csoporttudat és a csoportelőny keresése annyira erős az emberben, hogy a korrump együttműködés csökkentése érdekében a csoportnormákat és a fókusz folyamatosan karban kell tartani.

A bemutatott kísérleti megközelítés viszonylag új, ezért segítségével várhatóan számos további hatást is vizsgálni fognak a jövőben. Azonnal felmerül a kérdés, hogy vajon mi lehet a szerepe a csoporton belüli hierarchiának vagy a büntetésnek a csaló viselkedés visszaszorításában? Esetleg a lebukás esélyének növelésével lehet-e jobban csökkenteni a korrump nyerészkedők arányát?

A cikk végén térjünk vissza Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényéhez. Kötelező olvasmány, közös kultúrkincsünk, merítsünk hát bölcsességéből! A regény rendkívül érzékletesen mutatja be, ahogy Kopjáss Pista szemlélete és viselkedése átalakul, ahogy kezdi átvenni új csoportja, a zsarátnoki hatalmasságok korrump értékrendjét. Kopjáss, a zűrös háttérű Boronkay-villa mélyen áron aluli megvásárlása után maga is kimondja: „Az igazat megvallva, nincs rá szükségem. Eddig is megéltem a magam tiszta, egyszerű életében, ezt ezután is meg lehet tenni.

De hiába mondta ki ilyen hevesen és önérzetesen ezt magában, már érezte, hogy nincs így.

Valamit változott a helyzet.”

Mert a „helyzet” könnyen változik. De jó lenne, ha végre a jó irányba változna!

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikk a GINOP-2.3.2-15-2016-00057 pályázatának támogatásával készült.

IRODALOM

- Burai P. (2017): „Muszáj jobbnak lenni” Kiutak a korrupcióból. In: Jakab A. – Urbán L (szerk.): *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 309–325.
- Fischbacher, U. – Föllmi-Heusi, F. (2013): Lies in Disguise—An Experimental Study on Cheating. *Journal of the European Economic Association*, 11, 3, 525–547. DOI: 10.1111/jeea.12014
- Hermann, B. – Thöni, C. – Gächter, S. (2008): Antisocial Punishment across Societies. *Science*, 319, 1362–1369. DOI: 10.1126/science.1153808
- Kocher, M. G. – Schudy, S. – Spantig, L. (2017): I Lie? We Lie! Why? Experimental Evidence on a Dishonesty Shift in Groups. *Management Science* (megjelenés előtt), <https://doi.org/10.1287/mnsc.2017.2800>
- Weisel, O. – Shalvi, S. (2015): The Collaborative Roots of Corruption. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*. 112, 34, 10651–10656. DOI: 10.1073/pnas.1423035112, <http://www.pnas.org/content/112/34/10651>
- Wouda, J. – Bijlstra, G. – Frankenhuis, W. E. – Wigboldus, D. H. J. (2017): The Collaborative Roots of Corruption? A Replication of Weisel & Shalvi (2015): *Collabra: Psychology*, 3, 1, 27, 1–3. DOI: 10.1525/collabra.97, <https://www.collabra.org/articles/10.1525/collabra.97/>
- URL1: <https://www.transparency.org/what-is-corruption>

A KORRUPCIÓ SAJTÓMEGJELENÉSE NEMZETKÖZI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

PRESS COVERAGE OF CORRUPTION IN CROSS-NATIONAL COMPARISON

Hajdu Miklós¹, Pápay Boróka², Szántó Zoltán³, Tóth János István⁴

¹MSc, PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, miklos.hajdu@crcb.eu

²MSc, PhD-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, MTA

³Dr. Habil., CSc, Budapesti Corvinus Egyetem

⁴PhD, Corruption Research Center Budapest, MTA

ÖSSZEFOGLALÁS

A cikk a médiában tárgyalt korrupciót vizsgálja, és tartalomelemzésen keresztül mutatja be. A szerzők egy újságcikkekből álló mintát dolgoztak fel, mely cikkek 2004 és 2013 között jelentek meg Franciaországban, Magyarországon, Olaszországban, Lettországon, Romániában, Szlovákiában és az Egyesült Királyságban. A tanulmány elsősorban az elemzés során vizsgált országokban médianyilvánosságot kapott korrupciós ügyek közötti különbségek felfedezésére fókuszál. Feltételeztük, hogy az Európai Unió új, illetve régi tagállamaiban a korrupció média általi megjelenítése különbözni fog. A különbségek érzékeltetése végett az országokat csoportosítottuk aszerint, hogy a média a korrupció szintjét milyenek látja. Egyik végkövetkeztetésünk, hogy a „rég-új” megkülönböztetés az Európai Unió tagországok között nem fedti tökéletesen a nemzetközi, illetve országos vonatkozású korrupciós ügyek médiamegjelenítésének mértékét – például Olaszország e tekintetben jobban hasonlít az új uniós tagállamokra. A korrupciós tranzakciók intézményesülésének szintjét nézve Olaszország látszólag a többi régi uniós tagállamhoz hasonul. Ugyanakkor, ha a korrupció különféle szintű nyilvánosságát nézzük, kitűnik, hogy a „tisztább” gazdasággal rendelkező országok (Egyesült Királyság, Franciaország) nagyobb hangsúlyt helyeznek a külföldi korrupciós ügyek megjelenítésére a médiumokban.

ABSTRACT

Our study begins with a brief overview of integrity concepts. Considered key by the latest generation of anti-corruption policies, the relevant integrity concept focuses on prevention, corruption risk assessment, and institutional, regulatory, and ethical solutions utilised to minimise this risk. Secondly, we shall present the Index of Public Integrity by outlining its features regarding methodology and public policies, with special respect to its meta-composite character – meaning that the index places countries into international rankings by incorporating existing data of various sources along dimensions relevant to corruption.

Via content analysis, the article examines media coverage of corruption. The authors examined a sample of articles published in France, Hungary, Italy, Latvia, Romania, Slovakia and the United Kingdom from 2004 to 2013. The core focus of the study is to reveal the significant differences in the corruption cases covered by the media according to the countries under analysis. We assume that some differences exist between the media coverage of corruption in the new

and the old European Union member states and also that by classifying countries into groups based on their perception of the level of the corruption, some dissimilarities will be revealed between them. We conclude that the distinction between countries based on whether they are old or new European Union members does not wholly determine the nature of reporting on international or national corruption cases, for example, Italy was more similar to the new European Union member states in this sense. Considering the level of institutionalization of corruption cases, Italy appears to be more similar to the other old European Union members. However, if we use the variable perceptions of corruption to classify countries, we find that countries with a 'cleaner' environment (the United Kingdom, France) place more focus on reporting corruption cases in the international arena.

Kulcsszavak: korrupció, média, tartalomelemzés

Keywords: corruption, media, content analysis

BEVEZETÉS¹

A jelen cikk mögött meghúzódó kutatás több ország médiumaiban tárgyalt korrupciós ügyek tartalomelemzésén alapszik, ennek eredményeit mutatja be és öszszegzi. A kutatás jól láttatja az országok médiarendszere, politikai háttere, valamint a korrupció megnyilvánulási formái között felfedezhető különbségeket. A használt minta francia, magyar, olasz, lett, román, szlovák és brit médiumokban közölt hírekből tevődik össze. Az írás fő célja az, hogy bemutassa a nyilvánosságot kapott korrupciós ügyek főbb vonásait, különös tekintettel az esemény színterére, a korrupciós ügylet érintettjeire, valamint a felek közti interakciók formáira.

Az elemzés elkészítésének fő motivációja az volt, hogy komparatív alapon feltárjuk és bemutassuk a médiatudósítások gyakorlatának hasonlóságait és különbségeit a vizsgált országokban. Ez azt is jelenti, hogy nem törekedtünk előzetesen hipotézisek megfogalmazására és megerősítésére a vizsgálódás eredményeit illetően, mindazonáltal akadtak előzetes kutatási kérdéseink. Például számítottunk arra, hogy az Európai Unió (EU) új tagállamaiban a média másképpen tudósít, mint a régi tagállamokban. Ezenkívül azt is feltételeztük, hogy a különböző országok más-más módon és mértékben tárják fel a korrupció intézményesült formáit.

¹ A cikk az Európai Bizottság által támogatott ANTICORRP-program (URL1) keretében lebonyolított kutatáson alapul (vonatkozó támogatási megállapodás száma: 290529). A szerzők a kutatást részletesebben a *European Journal of Communication* folyóiratban megjelent tanulmányukban mutatták be angol nyelven (Hajdu et al., 2018), jelen cikk ennek magyar nyelvű kivonata.

Kutatásunkhoz a *computer-assisted content analysis* (CACA) és a *human-assisted content analysis* (HACA) módszereit alkalmaztuk, hogy felderítsük a korrupció médiareprezentációját országonként négy médiumban, hét országban (Franciaország, Egyesült Királyság, Magyarország, Olaszország, Lettország, Románia és Szlovákia), tízéves időintervallumban, 2004-től 2013-ig. Összesített adatbázisunk 18 3491 CACA-kompatibilis cikket² tartalmaz, míg egy 12 742 cikket tartalmazó reprezentatív minta feldolgozását számítógép nélkül végeztük el (HACA) (Mancini, 2016b). A HACA elősegíti a CACA eredményeinek mélyebb megértését (Mancini, 2016b).

Tanulmányunkban a klasszikus megbízó-megbízott-kliens (principal-agent-client) modellt használjuk: ez sajátos fogalmi keretet ad az elemzésnek. Ez a megközelítés a racionális döntések elméletén alapul, vagyis a korrupciós tevékenységek elvei erősen hasonlítanak a haszonmaximalizálás elveire (Szántó, 1999). Az adathalmaz egyaránt magában foglal politikai és nem politikai természetű korrupciós ügyeket. A modell mögött meghúzódó alaphipotézis feltételezi, hogy a megbízottak akkor válnak korrupttá, amikor a becsületesség nettó haszna a korrupcióban való részvétel nettó hasznánál kisebb. A kliensek pedig akkor próbálkoznak megvesztegetéssel, amikor az ezzel járó nettó haszon meghaladja a megvesztegetéstől való tartózkodás nettó hasznát. A korrupció aktusa gyakran más tranzakciót fed a megbízott és a kliens között, függetlenül attól, hogy melyik a kezdeményező fél. Például abban az esetben, ha a korrupciós ügy megvesztegetés, általában a kliens vesztegeti meg a megbízottat, hogy kedvezményekre tegyen szert. Előfordulhat, hogy a megbízott megszarolja a klienst, ez esetben a megbízott a kezdeményező fél. A sikkasztás és csalás esetében rendszerint a megbízott követ el lopást a megbízó kárára (Szántó et al., 2011).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZERTAN

Először azon korrupciós ügyek fő jellemzőit kívántuk azonosítani, melyek a vizsgált országokban – médiareprezentáltságuk alapján – a legelterjedtebbek. Ezután a legfőbb jellemzők mentén tipologizáltuk a médiában megjelent korrupciós ügyeket. Végül a felállított tipológia alapján arra kerestünk választ, hogy a vizsgált országok médiumaiban milyen ügyeket tárgyaltak a leginkább és a legkevésbé jellemzően.

² Minden ország sajtópalettájáról négy-négy hírlapot választottunk, a politikai elköteleződést és a formátumot alapul véve. Az elemzett időszakban összegyűjtöttük a kiválasztott újságokból azon cikkeket, melyek (a szalagcímben, illetve a hasábkban) a következő kulcsszavak legalább egyikét tartalmazták: korrupció, megvesztegetés, csúszópénz, összejátszás, sikkasztás, klientelizmus, favoritizmus, nepotizmus és familizmus.

Alapfeltevésünk szerint a régi EU-s tagállamok (Olaszország, az Egyesült Királyság és Franciaország) médiapiaca valószínűleg stabilabb, melyet a politika közvetlenül kevésbé befolyásol. Így a korrupciós ügyek nyilvánossága jelentősen eltérhet ezekben az országokban a többiekhez képest. Amíg egyes sajtótermékek a közlendő információk kiválasztásakor az eladhatóságra és az olvasók megnyerésére koncentrálnak, mások inkább a helyi és országos politikában ténykedők politikai tőkét igyekeznek lerombolni. Feltételezzük, hogy az új EU-s tagállamok sajtója hajlamosabb a politika eszközeként funkcionálni, ezért inkább a helyi és országos szintű politikai korrupcióra fókuszál. Ennek kapcsán azt jósoltuk, hogy Olaszország, Franciaország és az Egyesült Királyság egy kategóriát fog képviselni, míg Magyarország, Románia, Lettország és Szlovákia egy másikat.

Mivel a kutatásunkban a tudósított *konkrét* esetekre összpontosítottunk, a HACA adatbázisának csupán 5212 vonatkozó cikkét tudtuk elemezni. Konkrét esetekkel ugyanis mindössze ennyi foglalkozott. A HACA számos változóval dolgozik: a cikk műfaja (hír, glossza, szerkesztői kommentár, interjú stb.), a cikk apropója, a korrupciós ügylet színtere, a cikk álláspontja, a korrupció fajtája, végül a korrupció résztvevőinek típusa.

Az alábbi szakasz a vizsgált hét ország különféle korrupciós ügyeit meghatározó változókat taglalja. A korrupció leggyakrabban egy vagy több megbízott és kliens között történik (Lambsdorff, 2007; Rose-Ackerman, 1978; Szántó, 1999). Az ilyen tranzakciót jellemezhetjük a megbízottal, a klienssel, a csereeszközökkel, illetve a tranzakció eseti vagy ismételt jellegével. A cikkeket a különféle korrupciós ügyek kategóriáiba soroltuk, amennyiben megnevezték a vonatkozó korrupciós ügy szereplőit. A korrupciós ügy színtere az a helyszín, ahol az esemény nagy része lejátszódott. A színtér „nemzetközi”, ha az eset több országhoz köthető, vagy ha nemzetközi szervezeteket érint (például: EU, ENSZ, WHO), és „külföldi”, ha az ügy külföldön zajlott; „országos”, ha a szereplők országos jelentőségű személyek, vagy abban az országban töltenek be magas pozíciót, ahol a korrupciós ügyről beszámoló újság megjelent. A „helyi” szintű korrupció résztvevői regionális, önkormányzati szintű, illetve tartományi jelentőséggel bírnak. Egy további változót is figyelembe vettünk: azt, hogy a cikk a kliensre (mint megvesztegető vagy zsarolt fél) vagy a megbízottra fókuszált-e (mint megvesztegetett vagy zsaroló fél). A kliens és az megbízott pozícióját szintén kódoltuk. A típus itt annyit tesz, hogy a korrupciót egy személy, elkövetői csoport, intézmény vagy társaság követte-e el. A pozíció változója több kategóriát is magában foglal: kormányzati vagy magas állami posztot betöltő tisztségviselő, rendőr, állampolgár, vállalkozó, ügyvéd és újságíró. A „tranzakció formája” lehet egyszeri és ismételt, utóbbi interakciók sorozatát jelenti megbízott és kliens között (Marchetti, 2016).

Ezen változókat a cikkekben leírt korrupciós esetekre alkalmazva az adatbázisunkban az interakciók különféle, jellemző formáit különítettük el. Az egy bizonyos fajta korrupciós ügyre jellemző különböző változók együttes jelenléte adja

ki az interakciós formákat. Az interakciós formák izolálásához CHAID-analízist (Chi-square Automatic Interaction Detector)³ használtunk. Az eredmények országszintre vetítve súlyozottak. Annak felderítését céloztuk, hogy mely interakciós formák jellemzőek az egyes országokra, és melyek nem.

EREDMÉNYEK

Először a vizsgált országok sajtójában reprezentált korrupciós ügyek különbségeit összegezzük, az esetek fő jellemzőit feltüntetve. Azután bemutatjuk a CHAID-modellt, amelynek segítségével a korrupciós interakciók típusait generáltuk. Az adatbázisunkból szembevetendő különbségek rajzolódnak ki a vizsgált országok korrupciós ügyei között. Különbözik a korrupcióban érintett felek jellemző pozíciója csakúgy, mint a megvesztegetéshez használt csereszakoz és a tranzakció fajtája. A hírsatornák által tárgyalt korrupciós ügyek reprezentáltságával kapcsolatban is le lehet vonni bizonyos általános konklúziókat.

Ami a cikkekben megjelenő megbízottak és kliensek reprezentációját illeti, a cikkek a fő hangsúlyt elsősorban a korrumpált megbízottra helyezik (vö. *1. ábra*), aminek vélhetően az a fő oka, hogy a megbízott nagyobb valószínűséggel kötődik valamilyen köztisztviselőhöz. A kliens kilétére sokszor nem is derítenek fényt. Ezenkívül a megbízottak nagyobb valószínűséggel politikusok, így – mivel társadalmi jelentőségük nagyobb, ezért is válhatnak könnyebben a korrumpált tranzakciók főszereplőivé – a róluk szóló cikkeknek jellemzően nagyobb hatásuk van a társadalomra. A nagyobb korrupciós ügyekbe keveredett kliensek elsősorban üzletemberek, akik – tekintve, hogy a közönség számára kevésbé érdekesek, és az újságírók nem fordítanak megismertetésükre különösebb gondot – többnyire a háttérben maradnak.

Az egyelkövetős ügyletek megbízottjait helyi szinten általában név szerint említik a cikkek. Ennek hátterében az állhat, hogy a médiumok a politikai meggyőződésükhöz képest ellenzéki szereplők korrupciós ügyeit általában politikai eszközzé alakítják. De az is lehet, hogy a nemzetközi korrupciós ügyekről szóló tudósítások az olvasókat kevésbé érdeklik.

³ A Chi-square automatic interaction detection (CHAID) egy olyan algoritmus, mely kiszámolja, hogy a függő változó által meghatározott végeredményt a független változók milyen kombinációja magyarázza meg a legjobban. A khi-négyzet próbával dolgozó CHAID nagyon jól alkalmazható kategorizált (nem folytonos) változók osztályozására. A módszer az interakció-típusok meghatározásának számos lépését automatikusan elvégzi. Először a teljes mintát almintákra bontja a statisztikailag független kategóriák összevonása után megmaradt független változók alapján. Következő lépésként az algoritmust lefuttattuk az előzetesen leválasztott részhalmazokon (Hámori, 2001).

Bizonyos korrupciós ügyekben a helyi szintű fellépés jellemző Lettországból és Olaszországból. Az olasz korrupciós ügyek elkövetői gyakran dolgoznak csoportban. Ennek az lehet az oka, hogy Olaszországból a korrupció jobban intézményesedett, ezért lehetnek az elkövetők között csoportok, sőt intézmények is (Sberna et al., 2015).

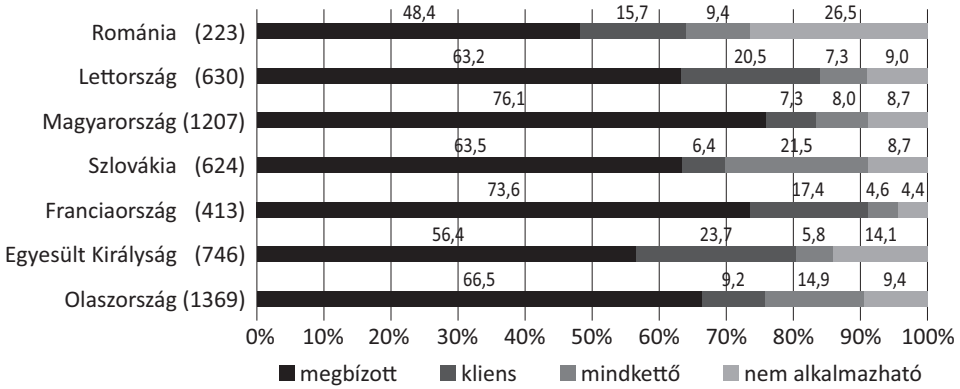
A korrupciós ügyek szereplőinek hasonló típusba tartozása nem mindig jár azal, hogy a szituációk is hasonlóan egymásra. Például az Egyesült Királyságban megjelent cikkekben a megbízottak hasonló eloszlást mutatnak, mint a magyar cikkekben: a korrupciós ügyek 40 százaléka egyelkövetős volt, 30 százaléka pedig többelkövetős (a fennmaradó cikkek nem voltak besorolhatók e szempontból). Azonban a brit hírcsatornák főleg nemzetközi színterű korrupciós ügyekről tudósítottak, sok tekintetben a francia hírcsatornákkal rokoníthatóan.

Minél közelebb van az esetek színtere a helyi szinthez, annál kevésbé valószínű, hogy az elkövetőt/tranzakciót nem nevesítik, a tranzakció pedig egyszeri. A tranzakció minél inkább nemzetközi, annál többször számoltak be ismételt tranzakcióról a hírcsatornák. Erre az lehet a magyarázat, hogy nemzetközi szinten a korrupciót többnyire általánosabb jelenségként mutatják be. Emellett, ha egy eset nemzetközi figyelmet kelt, az arra utalhat, hogy már hosszabb ideje tart. Az egyszeri tranzakciók inkább helyi szintűek voltak, bár ez az eloszlás nem minden országra igaz egyformán. Ebből a szempontból az EU régi és új tagállamai között cezúra húzódik.

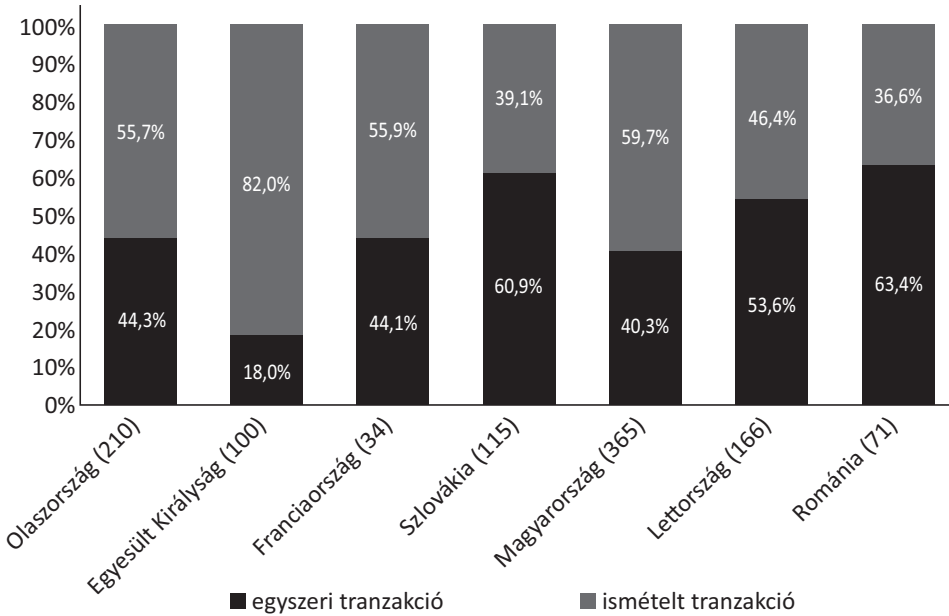
Az új EU-s tagállamokban a média több egyszeri tranzakcióról számol be, míg a régi EU-s tagállamokban több ismételt tranzakcióról történik említés (vö. 2. ábra). A régi EU-s tagállamokban az újságírásnak nagyobb hagyományai vannak, és a médiatermékek piacán is erősebb a verseny. Míg az új EU-s tagállamokban a média még nagy hírértéket tulajdonít az egyszeri tranzakcióval megvalósuló korrupciónak, a példányszám növelésére játszó francia, olasz és brit média vélhetően csakis „óriási” vagy „jelentős” esetekkel foglalkozik.

Hogy az országok közötti különbségeket jobban megértsük, az interakciós formákat külön tipologizáltuk, amihez a korrupciós ügyletekhez és az érintett felekekhez kapcsolható változókat használtuk. Ennek segítségével meg tudtuk nevezni azt az interakciós formát, mely az egyes országok médiumaira leginkább – illetve legkevésbé – jellemző. Az eszköz az országok összehasonlítását és a régi és az új tagállamok közötti hasonlóságok/egyezések felderítését is megkönnyítette.

A CHAID-modell országok szerint vizsgálta a megbízott és a kliens közötti konkrét interakciókat. Az elemzés eredményének (függő) változói maguk a vizsgált országok. A független változók halmazát kezdetben az összes változó halmazában határoztuk meg: ez lehet bármi, ami befolyásolja és jellemzi a megbízott és a kliens közötti tranzakciót. Ám az elemzésből utóbb kitudott, hogy az országokat mindössze négy független változóval is biztosan meg lehet határozni. Miután azonosítottuk a jelentőséggel bíró változókat, az eljárás leegyszerűsítése végett újrakódoltuk őket, hogy redukáljuk az általuk felvehető értékeket.

1. ábra. Megbízott, illetve kliens-fókusz (esetek száma zárójelben)

2. ábra. Az eredeti tranzakció típusa országonként (országos és helyi szinten) százalékban (esetek száma zárójelben)

Az első fontos változó az esemény *színtere*, ahol a korrupció lezajlott. A változó felvett értékeit kettőre szűkítettük: nemzetközi/külföldi, illetve helyi/országos színtér.

A második fontos változó a *megbízott típusa*. Újrakódolás után két érték maradt, melyet ez a változó felvehet: az egyelkövetős, illetve a többelkövetős (utóbbi magában foglalja az elkövetői csoportokat és az intézményi elkövetőket is).

A harmadik változó a *tranzakció formája*, mely lehet egyszeri (eseti), illetve ismételt.

A negyedik változó a *megbízott pozíciója*, mely lehet kormányzati/állami képviselő, illetve egyéb.

A fent említett független változók és az országok mint függő változók felhasználásával a CHAID 15 különböző interakciós formát különböztetett meg:

LOC/SING/ONE: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), egy személy követte el, egyszeri tranzakció.

LOC/SING/REP: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), egy személy követte el, ismételt tranzakció.

LOC/SING/TTM: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), egy személy követte el, azonosíthatatlan tranzakció.

LOC/NSING/ONE: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), többben követték el, egyszeri tranzakció.

LOC/NSING/REP: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), többben követték el, ismételt tranzakció.

LOC/NSING/TTM: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), többben követték el, azonosíthatatlan tranzakció.

LOC/ACTM/ONE: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), az elkövető azonosíthatatlan, egyszeri tranzakció.

LOC/ACTM/REP: Az esemény színtere helyi/országos (vagy hiányzó adat), az elkövető azonosíthatatlan, ismételt tranzakció.

INT/ONE/GOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, egyszeri tranzakció, az elkövető megbízott kormányzati vagy állami tisztségviselő.

INT/ONE/NGOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, egyszeri tranzakció, az elkövető megbízott nem kötődik a kormányzathoz.

INT/REP/GOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, ismételt tranzakció, az elkövető megbízott kormányzati vagy állami tisztségviselő.

INT/REP/NGOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, ismételt tranzakció, az elkövető megbízott nem kötődik a kormányzathoz (vagy hiányzó adat).

INT/TTM/GOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, azonosíthatatlan tranzakció, az elkövető megbízott kormányzati vagy állami tisztségviselő.

INT/TTM/NGOV: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, azonosíthatatlan tranzakció, a megbízott nem kötődik a kormányzathoz és az államhoz.

INT/TTM/GOVM: Az esemény színtere nemzetközi/külföldi, azonosíthatatlan tranzakció, a megbízott pozíciója hiányzó adat.

Felmértük, hogy a felvonultatott interakciók melyik országra jellemzőek a leginkább, és melyikre a legkevésbé. Az eredményeket az *1. táblázat* összegzi, mely az egyes interakciókat tekintve megnevezi a két leginkább és a két legkevésbé jellemző országot, a korrupcióról szóló cikkeken belüli arányszámokat alapul véve.

1. táblázat. A CHAID-algoritmussal meghatározott, a különböző kategóriákban leginkább és legkevésbé érintett országok

Interakció formája	A leginkább jellemző országok	A legkevésbé jellemző országok
1.LOC/SING/ONE	Olaszország/Magyarország	Franciaország/Egyesült Királyság
2.LOC/SING/REP	Olaszország/Magyarország	Franciaország/Egyesült Királyság
3.LOC/SING/TTM	Olaszország/Lettország	Egyesült Királyság/Románia
4.LOC/NSING/ONE	Magyarország/Szlovákia	Románia/Franciaország
5.LOC/NSING/REP	Magyarország/Olaszország	Románia/Franciaország
6.LOC/NSING/TTM	Olaszország/Magyarország	Románia/Franciaország
7.LOC/ACTM/ONE	Lettország/Olaszország	Franciaország/Egyesült Királyság
8.LOC/ACTM/REP	Magyarország/Egyesült Királyság	Franciaország/Románia
9.INT/ONE/GOV	Magyarország/Szlovákia	Egyesült Királyság/Románia
10.INT/ONE/NGOV	Magyarország/Szlovákia	Románia/Lettország
11.INT/REP/GOV	Egyesült Királyság/Magyarország	Románia/Olaszország/Szlovákia
12.INT/REP/NGOV	Egyesült Királyság/Franciaország	Románia/Lettország/Olaszország
13.INT/TTM/GOV	Egyesült Királyság/Franciaország	Románia/Lettország
14.INT/TTM/NGOV	Egyesült Királyság/Franciaország	Románia/Lettország
15.INT/TTM/GOVM	Egyesült Királyság/Franciaország	Szlovákia/Olaszország

Jól látszik például, hogy a nem nemzetközi szintűen, egy személy által elkövetett, egyszeri, ismételt és azonosítatlan tranzakcióban megvalósuló, médianyilvánosságra került korrupcióban Olaszország vezeti a listát. Olaszország szintén az első helyen áll helyi/országos vagy hiányzó, többelkövetős, azonosítatlan tranzakcióval megvalósult korrupcióban. Túl ezen, a vizsgált olasz hírügynökségek nemigen tudósítanak külföldi és nemzetközi ügyekről ismételt tranzakciókkal, illetve olyan ügyekről, ahol a tranzakcióról és a megbízottakról sem tudunk semmit. Hogy a nemzetközi ügyek az olasz médiában némileg alulreprezentáltak, az a maffiaszerű szervezetek tevékenységével magyarázható, melyeknek az EU többi

tagállamában működő szervezetekhez képest komplexebb és kiterjedtebb hálózataik vannak, valamint több befolyásuk és hatalmuk van (Sberna et al., 2015).

Magyarország öt kategóriában végzett első helyen – ezek a kategóriák helyi/országos megvesztegetési ügyeket foglalnak magukban csoportos, intézményi vagy ismeretlen megbízottal, egyszeri vagy ismételt tranzakcióval. Magyarország szintén a legjellemzőbb a nemzetközi/külföldi szintéren, ahol a korrupció egyszeri tranzakcióval valósul meg, az elkövető megbízott pedig kormányzati vagy nem kormányzati kötődésű. Szlovákia e második mintához is illeszkedik, ezekben az interakciókban a második helyre került a listán. Szlovákia a legkevésbé karakterisztikus ország a nemzetközi/külföldi színterű, ismételt tranzakcióval megvalósuló korrupció, illetve az ismeretlen számú tranzakcióval ismeretlen megbízott által elkövetett korrupció kategóriájában.

Lettország egyetlen interakció-típusban számít a legkarakterisztikusabbnak: a helyi/országos vagy említetlen szintéren ismeretlen tettes által elkövetett, egyszeri tranzakcióval megvalósuló ügyek kategóriájában. Lettország a nemzetközi/külföldi színterű, nem kormányzati megbízott által elkövetett korrupciós ügyek kategóriájában a legkevésbé karakterisztikus. Lettország ezenkívül utolsó lett az olyan külföldi/nemzetközi korrupciós ügyek tudósításában is, ahol a tranzakciók száma nem volt azonosítható.

Öt interakció-típusban az Egyesült Királyság a leginkább reprezentált ország – ide tartoznak a nemzetközi/külföldi, ismételt/nem megállapítható számú tranzakciót magukban foglaló, kormányzati és nem kormányzati személyek által elkövetett korrupciós ügyek. Franciaország a második legkarakterisztikusabb állam az említett öt interakció-típus közül négyben, nagyon hasonló tranzakciókkal. Az Egyesült Királyságra jellemző a legkevésbé a helyi/országos szintű, egyelkövetős korrupció, a tranzakció típusától függetlenül, utolsó lett továbbá a nemzetközi/külföldi színterű, egyszeri tranzakcióval megvalósuló, kormányhivatalnok/állami tisztségviselő/ismeretlen által elkövetett megvesztegetések kategóriájában is.

Franciaország csaknem az összes helyi és országos színterű kategóriában a legkevésbé jellemző országok közé került. A brit és francia média külföldi és nemzetközi korrupcióra helyezett fókuszát Paolo Mancini (2016a) is kimutatta, kiemelve, hogy a korrupció reprezentációja teljesen más az úgynevezett meggyökeresedett demokráciákban és az új demokráciákban. Az angol és francia média a külföldi fogyasztók érdeklődését is jobban vonzza, lévén, hogy e két világnyelvet sokan beszélnek. Emellett elmondható, hogy az észlelt korrupció szintje tényezőnek minősül a besorolásunkban: a média az Egyesült Királyságban és Franciaországban – mely országokban az észlelt korrupció szintje aránylag alacsony – inkább a nemzetközi esetekre koncentrálnak. Ez a jelenség rávilágít Olaszország különleges helyzetére: Olaszország ugyan az EU régi tagállamai közé tartozik, az olasz média mégis az új tagállamok médiumaira hasonlít. Amúgy az észlelt korrupció Olaszországban hasonló mértékű, mint az EU új tagállamaiban.

A román média által nyilvánosságra hozott esetek csekély számából következően Románia szinte az összes interakciós kategóriában marginális jelentőségű. Bizonyos hasonlóságok látszanak az Egyesült Királyság és Franciaország, illetve Olaszország, Magyarország, Szlovákia és Lettország között. Az országok közötti fő különbség a cikkekben tárgyalt ügyek színteréből ered. Az interakciós modell az intézményesült korrupció reprezentációjában megjelenő, az EU régi és új tagállamai között tapasztalt eltérést – erről a tranzakció típusa tanúskodik – nem bizonyítja kielégítően, noha a deskriptív elemzések is arra mutatnak, hogy e tekintetben is van különbség.

IRODALOM

- Hajdu M. – Pápay B. – Szántó Z. – Tóth I. J. (2018): Content Analysis of Corruption Coverage: Cross-national Differences and Commonalities. *European Journal of Communication*, DOI: 10.1177/0267323117750673
- Hámori G. (2001): A CHAID alapú döntési fák jellemzői. *Statisztikai Szemle*, 79, 8, 703–710. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2001/2001_08/2001_08_001.pdf
- Lambsdorff, J. G. (2007): *The Institutional Economics of Corruption and Reform: Theory, Evidence and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mancini, P. (2016a): *A Comparative Research on the Print Press Coverage of Corruption*. <http://anticorrrp.eu/wp-content/uploads/2016/09/D6.1.2.pdf>
- Mancini, P. (2016b): *Extensive Content Analysis Study On The Coverage Of Stories On Corruption: Executive Summary*. <http://anticorrrp.eu/wp-content/uploads/2016/09/D6.1.1-Executive-Summary.pdf>, <http://anticorrrp.eu/wp-content/uploads/2016/09/D6.1.11.pdf>
- Marchetti, R. (2016): *Methodology of the Human-assisted Content Analysis*. <http://anticorrrp.eu/wp-content/uploads/2016/09/D6.1.11.pdf>
- Rose-Ackerman, S. (1978): *Corruption: A Study in Political Economy*. New Haven, CT: Academic Press
- Sberna, S. – Vannucci, A. – Szántó Z. et al. (2015): *Integrated Report Anti-corruption Policies Revisited* (Vol. Work Package: WP9 Organised Crime and Impact on Vulnerable Groups). *European University Institute*. http://anticorrrp.eu/wp-content/uploads/2015/04/D9.1_Integrated-Report_finall.pdf
- Szántó Z. (1999): Principals, Agents, and Clients: Review of the Modern Concept of Corruption. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 12, 4, 629–632. DOI: 10.1080/13511610.1999.9968632, https://www.researchgate.net/publication/254284062_Principals_agents_and_clients_Review_of_the_modern_concept_of_corruption
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga Sz. (2011): A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete. Korrupciós tranzakciók tipikus kapcsolatháló-konfiguráció Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 61–82. http://www.szociologia.hu/dynamic/03_szanto_zoltan_windows_1250_toth_is.pdf
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga S. (2012): The Social and Institutional Structure of Corruption: Some Typical Network Configurations of Corruption Transactions in Hungary. In: Vedres B. – Scotti M. (eds.): *Networks in Social Policy Problems*. Cambridge: Cambridge University Press, 156–176. DOI: 10.1017/CBO9780511842481.009

URL1: www.anticorrrp.eu

A KORRUPCIÓ MÉRÉSI LEHETŐSÉGEI – LEHETSÉGES OBJEKTÍV INDIKÁTOROK BEMUTATÁSA EGY MAGYAR PÉLDA ALAPJÁN

POSSIBILITIES IN MEASURING CORRUPTION – PRESENTATION OF POTENTIAL OBJECTIVE INDICATORS BASED ON A HUNGARIAN EXAMPLE

Tóth István János¹, Hajdu Miklós²

¹ PhD, Corruption Research Center Budapest,
MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet
istvanjanos.toth@crccb.eu

² MSc, Corruption Research Center Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem
miklos.hajdu@crccb.eu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elemzésben egy nehezen mérhető és definiálható, mégis rendkívül régi társadalmi-gazdasági jelenség, a korrupció vizsgálatának lehetőségeit tekintjük át. A bevezető fejezetben kitérünk a korrupcióval kapcsolatos általános kutatási módszerekre, a jelenséget övező percepciók és attitűdök felmérésére, majd áttérünk egy újabb megközelítésre, az objektív indikátorok alkalmazására. A tanulmányban részletesen bemutatunk egy új, objektív, *bigdata*-alapú korrupciómérési metódust, a korrupciós kockázatok elemzésének módszertanát a közbeszerzések területén magyarországi adatok alapján, nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is.

A bemutatott vizsgálatunk tárgyát összesen 151 475 darab szerződés képezi, amelyeket a 2009 és 2016 közötti időszak során kötöttek a magyarországi közbeszerzési eljárások eredményeképpen. Az adatokat a Corruption Research Center Budapest (CRCB) kutatócsoportja dolgozta fel, és rendezte elemezhető formátumba. A szerződéseket alapvetően éves bontásban elemezzük a közbeszerzési eljárásokat övező korrupciós kockázatok és az ajánlattevők közötti versenyerősség szempontjából több indikátor alapján. Továbbá ágazatok, illetve az Európai Unió támogatása szerint is megvizsgáljuk, hogy hogyan alakultak e mutatók.

Az eredmények többek között arra utalnak, hogy az uniós támogatásnak visszas hatása van a magyar közbeszerzésekre: alacsonyabb versenyerősség és magasabb korrupciós kockázatok jellemzik az EU által támogatott szerződéseket a tisztán hazai finanszírozásúaknál. Figyelemre méltó továbbá az is, hogy bizonyos piacok jobban érintettek a közbeszerzési korrupcióban: érdemes kiemelni ebből a szempontból az informatikai szerződéseket. Kiemelendő az is, hogy a vizsgált időszak elején több bemutatott indikátor szerint 2010 után romló, a korrupciós kockázatok növekedésével jellemezhető tendenciák indultak meg, amelyek az utolsó egy-két megfigyelt évben megálltak.

ABSTRACT

In our analysis we discuss the possibilities of investigating corruption, a socio-economic phenomenon that is difficult to measure and define, yet extremely old. In the introductory chapter we present some general research methods of corruption research which are related to assess the perceptions and attitudes around the phenomenon, and then move on to a new approach: to the usage of objective indicators. This paper presents a new, objective, big-data measurement methodology – an approach for the analysis of corruption risks in the field of public procurement on the basis of Hungarian data, not only from a theoretical but also from a practical point of view.

The subject of our study is a total of 151,475 contracts from the period between 2009 and 2016 which were the result of the Hungarian public procurement procedures. The data was processed by the research team of Corruption Research Center Budapest (CRCB). The contracts are basically analysed in annual breakdown on the basis of several indicators related to the corruption risks and the competitive strength of the procedures. In addition, we look at how these indicators have evolved by sectors and by the presence of the funding of the European Union.

The results suggest that EU funding has a negative impact on Hungarian public procurement: EU-sponsored contracts can be characterised by lower competitive strength and higher risks of corruption compared to the procurements with purely domestic financing. It is also noteworthy that some sectors are more affected by corruption: it is worth highlighting IT contracts in this respect. It should also be noted that, according to several indicators presented in the study, unfavourable tendencies (i. e. rise of corruption risks) had begun from 2010 which stopped in the last one or two observed years.

Kulcsszavak: közbeszerzés, korrupciós kockázat, versenyerősség, empirikus elemzés, Magyarország

Keywords: public procurement, corruption risks, intensity of competition, empirical analysis, Hungary

BEVEZETÉS

Tanulmányunk tárgya¹, a korrupció, egy nehezen mérhető és definiálható, mégis rendkívül régi társadalmi-gazdasági jelenség (Engels, 2016), így empirikus vizsgálata izgalmas kihívást jelent a kutatóknak. A következő néhány oldalon a korrupció definiálásával és mérésével kapcsolatos problémák és módszerek rövid áttekintése után egy nemzetközi szinten is új, objektív mérési módszertan eredményeit mutatjuk be magyarországi adatok alapján. A módszer az országok nemzeti össztermékének jelentős részét kitevő közbeszerzések területén méri az úgynevezett korrupciós kockázatokat mikroszintű hatásági adatok alapján, ame-

¹ A tanulmányt megalapozó kutatást a European Commission és az OTKA kutatási program támogatta (OTKA K116860).

lyeket „big data”-eszközökkel gyűjtöttünk össze a magyar Közbeszerzési Hatóság honlapjáról és az analitikus szociológia, illetve az intézményi közgazdaságtan szempontjából elemeztünk.

A korrupció vizsgálatával foglalkozó tanulmányok kulcsfontosságú problémája a megfelelő definíció meghatározása. Ezt az is jelzi, hogy a társadalomtudományok területén belül komoly vita övezi e kérdést (Lambsdorff, 2007; Rothstein et al., 2014). A legmeghatározóbb fogalmi keretek között gyakoriak az átfedések. Jellemzően konszenzus van abban, hogy a korrupció létrejöttének előfeltétele legalább két szereplő jelenléte, az érintettek döntése tudatos a korrupciós cselekvésben való részvételt illetően, az önérték részesül előnyben mások, illetve a közérdekeihez képest, és végül, de nem utolsósorban a korrupciós tranzakció illegális is (Rose-Ackerman, 1978). A korrupció fogalmának meghatározása nemcsak tudományos viták tárgya, hanem hivatalos szervezetek számára is kihívást jelent. Így például az OECD (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet), az Európa Tanács és az ENSZ nem rendelkeznek általános definícióval, hanem korrupciós viselkedésből adódó büncselekményeket határoznak meg (OECD, 2008). Az OECD egyik széles körben – és a jelen tanulmány szerzői által is – alkalmazott munkadefiníciója szerint a korrupció fogalma a kinevezett vagy választott köztisztviselők közhatalmukkal magánérdekből történő visszaélését takarja (OECD, 1997; Lambsdorff, 2007). Azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy korrupció nemcsak hivatali, állami pozíciókban jöhet létre, hanem az üzleti szférában is (B2B-korrupció²).

A korrupció mérése alapvetően három megközelítésből szokott történni, ezek a kérdőíves interjúkon alapuló percepciós vizsgálatok (1), a szintén kérdőíves adatfelvétel által történő attitűdvizsgálatok (2) és az objektív mutatókon alapuló elemzések (3) – jelen tanulmány ez utóbbi megközelítést követi, azonban fontosnak tartjuk, hogy néhány sor erejéig az első két lehetőségre is kitérjünk.

A korrupció országok közötti viszonylagos szintjét a percepciós vizsgálatok alapján kezdték elemezni a kutatók, amelyek gazdasági és üzleti elemzők véleményén, illetve kérdőíves kutatások eredményein alapulnak (Treisman, 2000). A módszertannal kapcsolatos általános problémák között kiemelendő a szubjektív percepció és a valós helyzet közötti kapcsolat bizonytalansága (Rose–Peiffer, 2012) és a szélesebb területeken történő változások – például a gazdaság fejlődése – percepciókat torzító hatása (Kurtz–Schrank, 2007). Érdemes figyelembe venni továbbá a percepciós indexek értékelésekor, hogy a korrupcióban érintettek érdekeltek lehetnek a korrupció jelentőségének alulbecslésében, illetve akik nem érintettek, nem rendelkeznek kellő mennyiségű információval a kellően megalapozott percepció kialakításához (Golden–Picci, 2005), valamint saját tapasztala-

² A B2B a korrupcióval foglalkozó irodalom kifejezése, jelentése: *business to business*, vagyis az üzleti élet szereplői között létrejött korrupciós tranzakciókat értik alatta.

taik helyett érzékelésüket a korrupciós esetek médiában való megjelenése befolyásolja (Lambsdorff, 2001). További kritika a percepció indexekkel kapcsolatban az, hogy a valós korrupciós tapasztalatok csak gyengén befolyásolják, illetve inkább a korrupció abszolút, mintsem relatív mértékével állnak kapcsolatban, így a nagy országokat eleve negatívabb fényben tüntetik fel (Donchev–Ujhelyi, 2014).

Az egyik legismertebb nemzetközi percepció mutató a Transparency International által 176 országra kiszámított korrupció érzékelési index (CPI – Corruption Perception Index), amelyet 1995 óta minden évben publikálnak (Transparency International, 2017). Ezt az indikátort széles körben használják kutatók, újságírók, politikusok és döntéshozók a korrupció értékelésére, annak ellenére, hogy elemzése könnyen félrevezető eredményekre vezethet a módszer problematikussága miatt (Sik, 2002; Barrington, 2014) – ráadásul a Transparency International az indikátor számításának módszertanát többször is megváltoztatta, ami az időbeni összehasonlítást lehetetlenné teszi (Rohwer, 2009). A Világbank 1996 óta éves rendszerességgel publikál egy hasonló, több mint kétszáz országra kiterjedő percepció indikátort, a Control of Corruption Indexet (The World Bank, 2017), amely vállalati és személyes kérdőíves vizsgálatokon, kereskedelmi és üzleti szakértők, civil és multilaterális szervezetek, illetve köztisztviselők szubjektív értékelésén alapul (Kaufmann et al., 2011), de a mutató kidolgozói is elismerik, hogy ez a mutató is számos módszertani problémával terhelt (Kaufmann et al., 2006).

A kérdőíves adatfelvételeken alapuló attitűdmérések is lényeges információforrást jelentenek a korrupció jelenségével foglalkozó szakértők számára. Többek között az Eurobarometer-kutatás több hullámában is visszatérő téma a korrupció iránti attitűdök vizsgálata (European Commission, 2014), de a World Values Survey és a European Social Survey bizonyos hullámai is érintik e témát. A kérdések jellemzően a korrump tranzakciók megítélésére vonatkoznak, például a World Values Survey (URL1) ötödik hullámának magyar nyelvű kérdőívében a következő kérdésre válaszolhattak egy tízfokú skálán a megkérdezettek: „Kérem, mondja meg a következő állításokról, hogy azokat minden esetben megengedhetőnek tartja-e, vagy Ön szerint egyetlen esetben sem megengedhető, esetleg a két véglet között van a véleménye? (...) Ha valaki csúszópenzt fogad el kötelességének teljesítése során.”

A fentiekkel szemben az objektív adatokon alapuló mérések a korrump tranzakció bekövetkezésére vagy az annak kedvező feltételek fennállására vonatkozó megfigyeléseken alapulnak. Előbbire érdekes példa a mentességet élvező diplomaták parkolási szabályszegéseinek vizsgálata (Fisman–Miguel, 2006), a kikötői hivatalnokok megvesztegetésének megfigyelése (Sequeira–Djankov, 2013), míg az utóbbi megközelítést az e tanulmányban bemutatott, a közbeszerzések során – amely területen a korrupció mértékének mérésére, többek között objektív mérőszámokkal is, az Európai Bizottság megbízásából jelentős erőfeszítések történ-

tek (Wensink–de Vet, 2013) – felmerülő korrupciós kockázatok vizsgálata is jól szemlélteti. A korrupciós kockázatok elemzése az idáig bemutatott módszerekhez képest újnak tekinthető (Fazekas et al., 2016; Fazekas–Tóth, 2016a). E kutatások a korrupciós tranzakciók lebonyolítását elősegítő körülmények fennállását vizsgálják azt feltételezve, hogy ha valaki csalni szeretne, akkor a csalás számára kedvező feltételeket hoz létre (Tóth–Hajdu, 2016). Természetesen a korrupciót elősegítő feltételek fennállásából önmagában nem következtethetünk arra, hogy a korrupciós tranzakció létrejött. Azonban bizonyos feltételek (például ha egy közbeszerzésre csak egy ajánlattevő ad be ajánlatot) kétségtelenül könnyebbé teszik egy korrupciós tranzakció megvalósítását. Az e kedvező feltételek mellett megvalósuló közbeszerzések arányának növekedése, a korrupciós kockázatok növekedése, pedig arra utal, hogy nőtt a korrupciós tranzakciók előfordulásának valószínűsége is. Természetesen előfordulhat, hogy a vizsgált körülmények véletlenül vagy legalábbis a korrupciót övező szándék teljes hiányában álltak elő, de az is lehetséges, hogy bár a feltételek és a korrupcióra irányuló szándék adottak voltak, azonban maga a korrupciós tranzakció mégsem következett be.

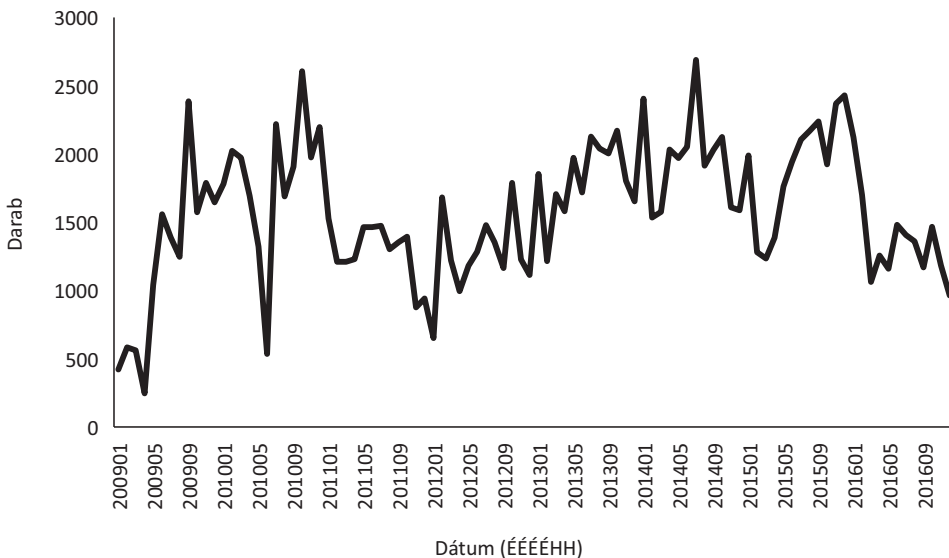
Tanulmányunk a korrupciós kockázatokot a magyarországi közbeszerzések területén vizsgálja. A közbeszerzések jelentősége a korrupció vizsgálatának szempontjából egyrészt a GDP-hez képesti értékükben mutatkozik meg, ami Magyarországon a Közbeszerzési Hatóság adatai szerint 2015-ben 5,7% volt (URL2). Másrészt, a közbeszerzés a korrupciós tranzakciók fontos terepe, harmadrészt pedig az itt bekövetkezett korrupciós esetek jelentős jóléti veszteségekhez vezetnek (Lambsdorff, 2007).

ADATOK ÉS MUTATÓK

Elemzésünkhöz a Corruption Research Center Budapest (CRCB) közbeszerzési adatokat tartalmazó adatbázisát használjuk fel³, amely a Közbeszerzési Hatóság honlapján a közbeszerzési eljárásokról és szerződésekről nyilvánosságra hozott információkat rendszerezte elemezhető formába. Az adatbázis létrehozása többéves alapos munka eredménye, ugyanis egyfelől a *Közbeszerzési Értesítő online* változatában közölt adatok minősége erősen kifogásolható (többek között az inkonzisztens adatközlési gyakorlatok, elütések és adathiányok miatt), másrészt pedig a Közbeszerzési Hatóság nem teszi lehetővé az adatok adatbázisban történő letöltését, hanem eljárásonként különálló honlapok formájában teszi őket közzé (Tóth–Hajdu, 2017).

³ A CRCB közbeszerzéseket vizsgáló programjának több kutatási jelentése (Corruption Research Center Budapest, 2016; Tóth–Hajdu, 2017) is elérhető az URL3 honlapon; jelen tanulmányunk az e kutatási jelentésekben is bemutatott eredményeken alapul.

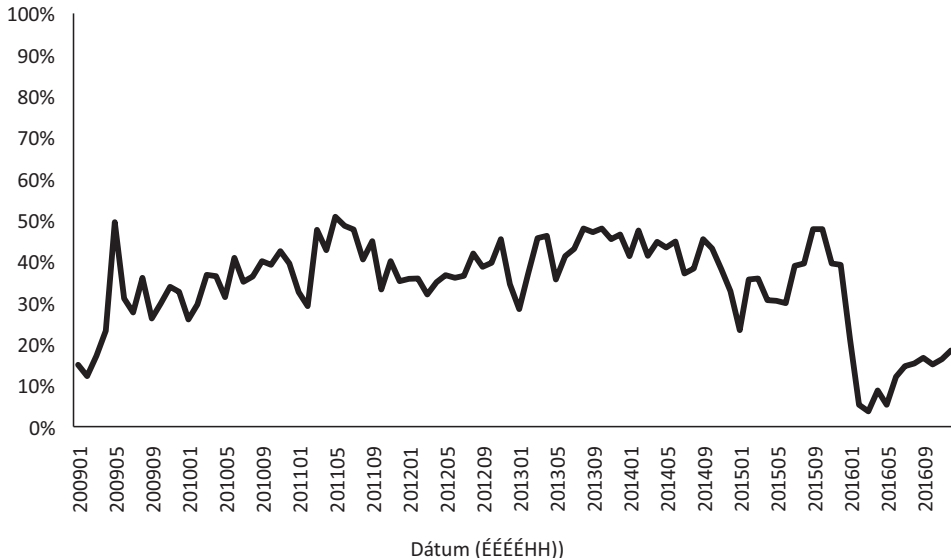
Eredményeink a 2009 és 2016 közötti magyarországi közbeszerzésekre vonatkoznak, az elemzés egysége a közbeszerzési eljárás során megkötött szerződés. A CRCB ebből az időszakból 151 457 eredményes közbeszerzési eljárás során megkötött szerződés adatait dolgozta fel. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a vizsgált időszak alatt publikált hirdetményekben összesen 176 886 közbeszerzési szerződés volt megtalálható, azonban az eredménytelen eljárásokhoz köthető esetek, a duplikátumok (például a magyarországi *Közbeszerzési Értesítő*ben és az *Európai Unió Hivatalos Lapjában* való párhuzamos közzététel miatt) és a hibásan közölt szerződések kiszűrésre kerültek. A szerződések számát tekintve megállapítható, hogy az a vizsgált időszak során havi bontásban elemezve erős ingadozást mutat, illetve az utolsó vizsgált évben, 2016-ban erősen visszaesett (mintegy kétharmad annyi szerződést kötöttek 2016-ban, mint egy évvel korábban – lásd az *1. ábrát*).

1. ábra. Közbeszerzési szerződések száma havonta, 2009–2016
N = 151 475

Forrás: CRCB

A jelenség magyarázata lehet az előző uniós költségvetési ciklusban indított programok lezárása, ugyanis az EU-s forrásokból finanszírozott szerződések aránya 2016-ban radikálisan lecsökkent (lásd a *2. ábrát*).

2. ábra. EU-s forrásokból finanszírozott közbeszerzési szerződések aránya havonta, 2009–2016
N = 151 475

Forrás: CRCB

A következőkben két mutató alapján fogjuk bemutatni a korrupciós kockázatok alakulását a vizsgált időszakban, illetve további két indikátorral a versenyerősséget fogjuk jellemezni, amely szintén összefüggésbe hozható a közbeszerzési korrupcióval. A korrupciós kockázatokat egyrészt az ajánlattevők számával (egy vagy több ajánlattevő indult-e az adott szerződések elnyeréséért), másrészt pedig egy kompozit mutatóban az előbbi információt kiegészítve az eljárás típusával (transzparens volt-e az eljárás vagy sem; azaz volt-e nyilvános, minden lehetséges érdeklődő számára elérhető ajánlattételi felhívás, vagy sem) és az árak kerekítettségével⁴ (legalább 10 000 forintra volt-e kerekítve a szerződéses összeg, vagy sem) mérjük.

A versenyerősséggel kapcsolatban egyrészt megvizsgáljuk az ajánlattevők számát egynél több ajánlattevő esetén⁵; pontosabban az ajánlattevők számának természetes logaritmusát, mivel vélekedésünk szerint az ajánlattevők számának növekedésével egyre kisebb mértékben erősödik a verseny – például, ha két

⁴ A csaláselemzés szakirodalmában számos példát láthatunk az árak kerekítésére (Nigrini, 2012; Spann, 2013; Miller, 2015), így jelen elemzés szempontjából a 10 ezer, 100 ezer, 1 millió stb. forintra kerekített árakat a megnövekedett korrupciós kockázatok jeleként értelmezzük.

⁵ Egy ajánlattevő esetében ugyanis nincs értelme a verseny erősségét mérni, mivel valójában a verseny nem is jött létre.

ajánlattevő helyett három jelentkezik, nagyobb növekedés mutatkozik a verseny erősségében, mintha kilenc helyett tíz pályázik. Másrészt, a becslt értékhez⁶ viszonyított áresés rátáját elemezzük: a becslt érték és a végső szerződéses árak különbségét elosztjuk a szerződéses árral és megszorozzuk 100-zal, így megkapjuk a becslt értékhez viszonyított áresés rátáját százalékban. Ez a ráta az árverseny mértékét jellemzi, mivel a piaci verseny növekedésével olcsóbban kerülhet sor a közbeszerzés lebonyolítására, így csökken a túlárzás, és vele összefüggésben a korrupciós járadék aránya.

KORRUPCIÓS KOCKÁZATOK

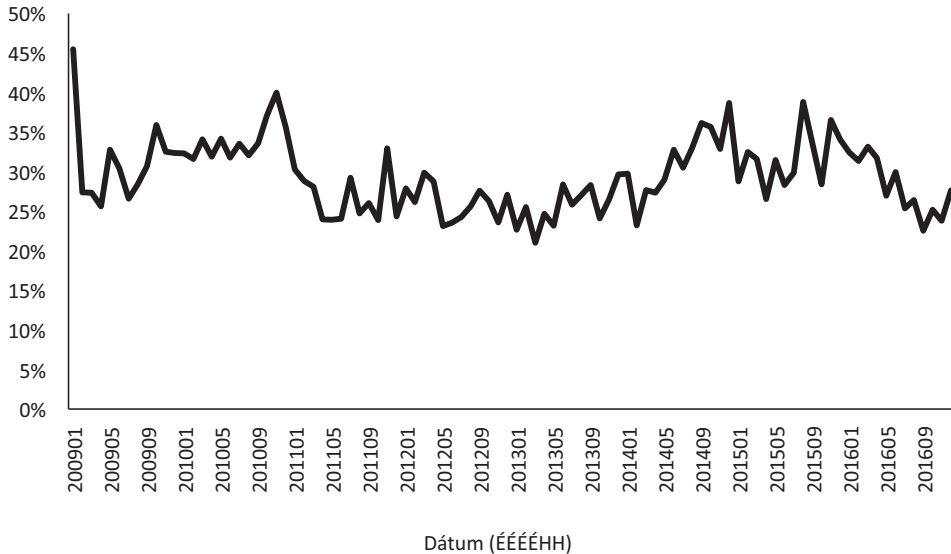
A közbeszerzési szerződések bizonyos, a *Közbeszerzési Értesítő*ben közölt adatok alapján megismerhető tulajdonságait vizsgálva tehát következtethetünk azok korrupciós kockázataira, akár a szerződések szintjén, vagy tetszőlegesen magasabb aggregátsági szinteken is. Azonban fontos előfeltétele a módszer alkalmazhatóságának, hogy a közbeszerzésekben érintett szereplők ne legyenek tudatában annak, hogy a szerződések mely paraméterei szerint mérhetők a korrupciós kockázatok; ugyanis amennyiben ez tudottá válik, a vonatkozó jellemzők szándékos manipulációjával törekedhetnek a korrupciós kockázatok elleplezésére.

A CRCB több különböző egyedi és kompozit korrupciós kockázati mutatót alakított ki (Fazekas et al., 2013; Fazekas et al., 2014), amelyek közül az egyik legfontosabb az egy beadott ajánlat előfordulására vonatkozó indikátor (SB⁷), ugyanis a kompozit mutatók szórása és szintje szoros összefüggésben áll ezen indikátorral (Corruption Research Center Budapest, 2016). Az SB egy bináris indikátor, értéke 0, amennyiben több ajánlat érkezett a pályázatra, illetve 1, ha csak egy ajánlattevő volt, tehát nem volt verseny a nyertes kiválasztása során. Magyarországon a vizsgált időszak alatt 21–45% között mozgott az egy ajánlat mellett lebonyolított közbeszerzések havonként vizsgált aránya (lásd a 3. ábrát). Az időszak első részében, 2010-et követően a mutató csökkenését figyelhettük meg, majd mintegy három évig stagnált az egy ajánlat mellett megvalósult közbeszerzések aránya (lásd a 4. ábrát). Ezt követően 2014 tavaszától radikálisan nőtt az SB értéke, majd 2015 elején visszaesett. 2015 második félévét újra növekvő tendencia jellemezte, azonban 2016-ra a mutató fordulatot vett, és meredek csökkenésnek indult – ennek hátterében a 2015 végén hatályba lépett új közbeszerzési törvény⁸ hatása is állhat (Tóth–Hajdu, 2017).

⁶ A becslt értéket a közbeszerzések kiírói állapítják meg objektív módszerek alapján – ennek részleteit lásd a Közbeszerzési Hatóság (URL4) és az Európai Bizottság (URL5) útmutatóiban.

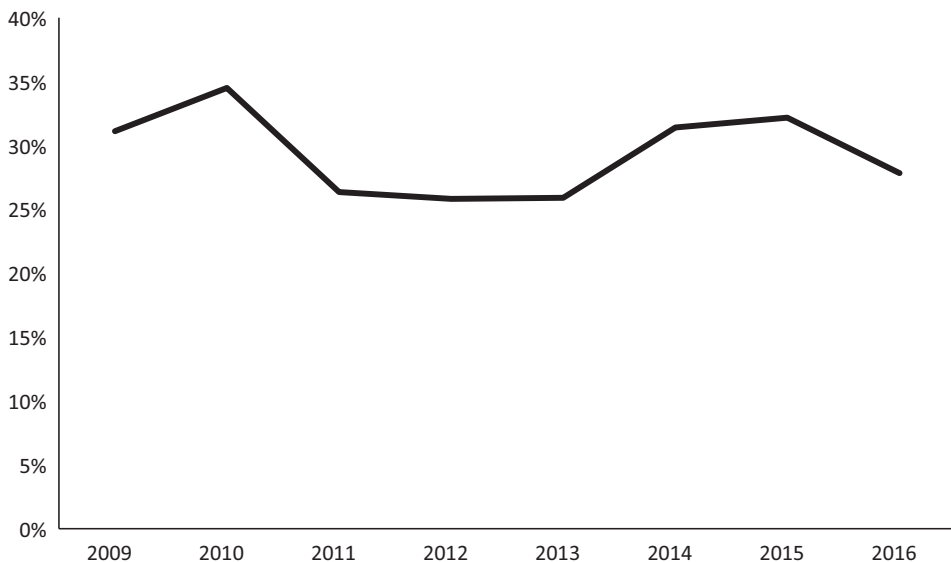
⁷ Az SB-rövidítés az angol 'single bidder' kifejezést takarja.

⁸ 2015. évi CXLIII. törvény – lásd URL6.

3. ábra. Az egy ajánlat mellett megvalósuló közbeszerzések aránya (SB), havi adatok, 2009–2016
N = 149 786

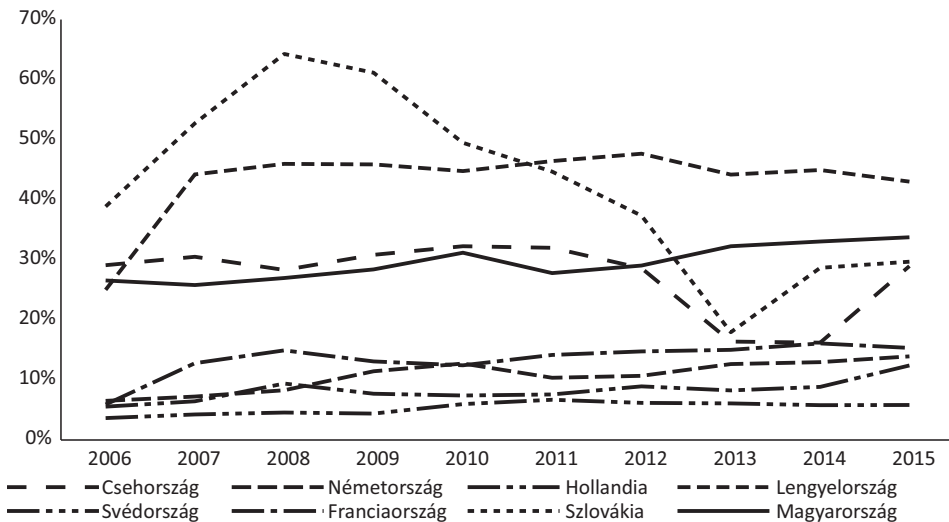
Forrás: CRCB

4. ábra. Az egy ajánlat mellett megvalósuló közbeszerzések aránya (SB), éves adatok, 2009–2016
N = 149 786

Forrás: CRCB

Érdeemes a mutatót nemzetközi összehasonlításban is megvizsgálni az Európai Unióban, amire lehetőséget nyújt az *Európai Unió Hivatalos Lapjának* online melléklete, a TED (*Tenders Electronic Daily*, URL7). Az uniós értékhatárokat elérő értékű közbeszerzéseket tartalmazó adatbázis a 2006 és 2015 közötti időszakra vonatkozóan nyújt információkat, amelyek alapján megállapítható, hogy a mutató Magyarországon rendkívül magas szinten állt, különösen a 2013 és 2015 közötti időszakban, amikor a korábban kedvezőtlenebb helyzetben lévő Csehországban és Szlovákiában is a magyar szint alá csökkent az egy ajánlattevő jelentkezése mellett lebonyolított közbeszerzések aránya; a régi tagállamokban pedig mindvégig messze elmaradt a verseny nélküli eljárások rátája (lásd az 5. ábrát). Természetesen a nemzetközi összehasonlítás során tekintettel kell lennünk arra, hogy a vizsgált országok piacai, gazdasági különböző fejlettségűek, és például a nagyvállalatok aránya vagy a speciális területeken működő vállalatok száma befolyásolhatja az SB-mutató alakulását. Ugyanakkor a CRCB vizsgálatai szerint e hatások ereje nem mérvadó; az SB szignifikáns korrelációban áll a percepciós mutatókkal (Fazekas et al., 2014), illetve a közbeszerzések iparági és mérethatását kiszűrve is igaz, hogy a TED adatai szerint Magyarországot magas korrupciós kockázat jellemzi (Tóth–Hajdu, 2017).

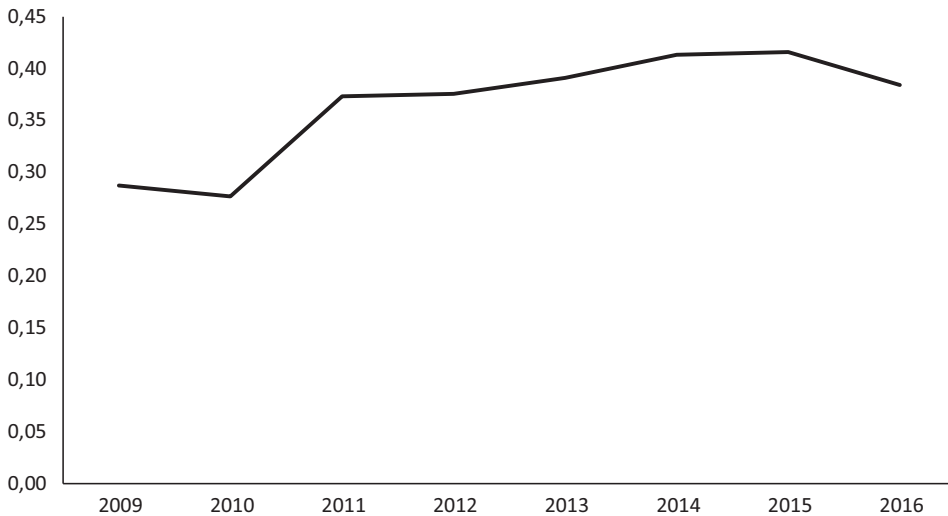
5. ábra. Az egy ajánlat mellett megvalósuló közbeszerzések aránya (SB) bizonyos EU-tagállamokban, éves adatok, 2006–2015
N = 3 127 324

Forrás: a CRCB számításai a TED adatai alapján

A korrupciós kockázatokat mérő kompozit indikátor (CR3)⁹ értékei a következőképpen alakulhatnak:

- CR3 = 0, ha több ajánlattevő indult, az eljárás hirdetménnyel valósult meg, és az ár nem volt 10 000 forintra kerekítve;
- 0,33, ha több ajánlattevő indult, az eljárás hirdetménnyel valósult meg, és az ár legalább 10 000 forintra volt kerekítve;
- 0,33, ha vagy a verseny, vagy a hirdetmény hiányzott, de az ár nem volt legalább 10 000 forintra kerekítve;
- 0,66, ha vagy a verseny, vagy a hirdetmény hiányzott, és az ár legalább 10 000 forintra volt kerekítve;
- 0,66, ha a közbeszerzés verseny és hirdetmény nélkül valósult meg, de az ár nem volt legalább 10 000 forintra kerekítve;
- 1, ha a közbeszerzés verseny és hirdetmény nélkül valósult meg, és az ár legalább 10 000 forintra volt kerekítve.

Megállapítható, hogy 2009 és 2015 között növekvő trend jellemezte a mutatót, azonban 2016-ban némi csökkenés következett be (lásd a 6. ábrát)

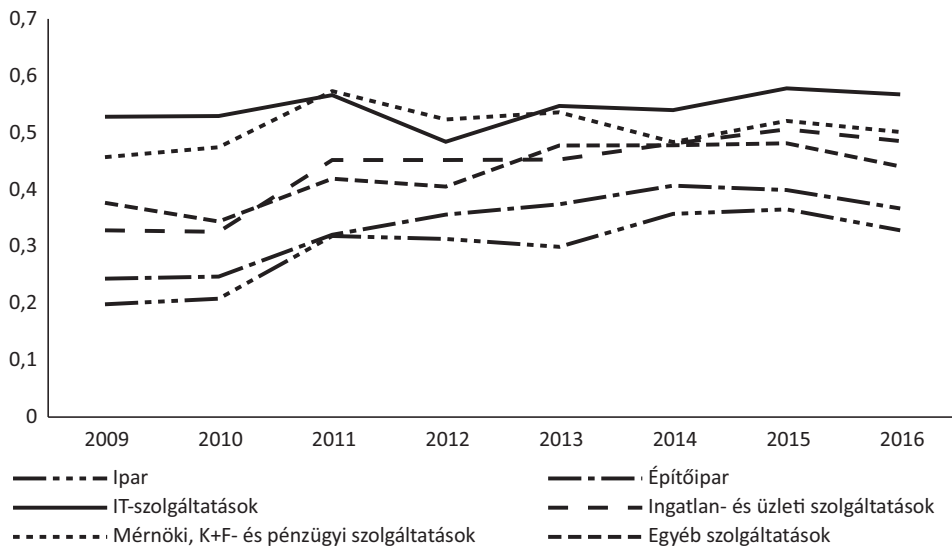

6. ábra. A kompozit korrupciós kockázati mutató (CR3) alakulása, éves adatok, 2009–2016
N = 149 786

Forrás: a CRCB adatbázisa

⁹ A rövidítés az angol 'corruption risks' kifejezést takarja, és utal a kompozit mutatóban foglalt elemi indikátorok számára.

A beszerzéseket CPV¹⁰ kódjuk szerint szektorokba sorolva kiemelhető az informatikai tárgyú eljárások esete: míg minden más szektorban jelentősen csökkent a 2016-os évben a kompozit korrupciós kockázati index, addig az IT területén inkább csak stagnálásról beszélhetünk (lásd a 7. ábrát). A jelenség magyarázata lehet, hogy az informatikai beszerzéseknél gyakori az egyedi termékek, például célszoftverek beszerzése, amelyek előállításához speciális ismeretek szükségesek az adott szakterületről. Ilyen termékek beszerzése esetén eleve kevés ajánlattevő jöhet szóba mint versenyző. Ezenfelül az új fejlesztésű egyedi termékek minőségét és árait nehezebb értékelni, és ezáltal ezek beszerzése nagyobb lehetőséget ad korrump tranzakciókra (Rose-Ackerman, 1999).

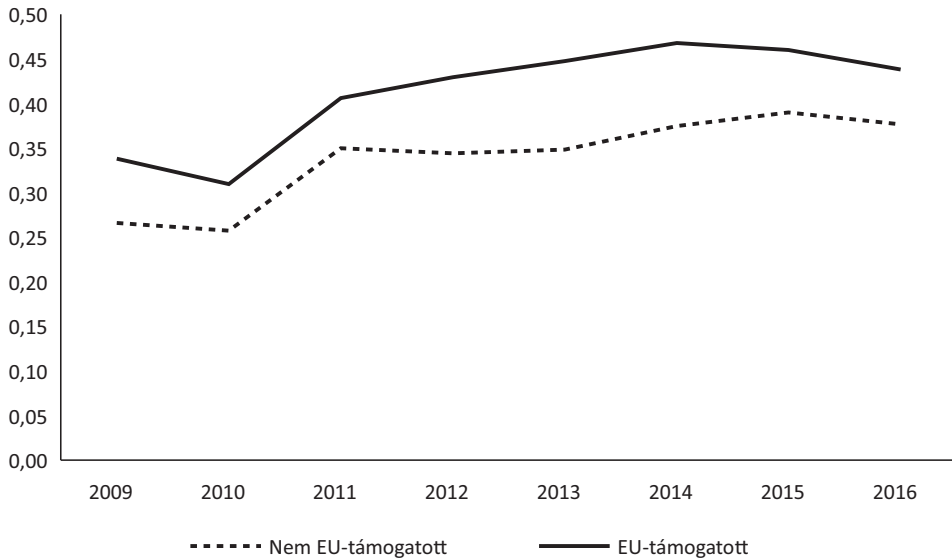
7. ábra. A kompozit korrupciós kockázati mutató (CR3) alakulása szektorok szerint, éves adatok, 2009–2016

N = 146 150

Forrás: CRCB

Figyelemre méltó a mutató alakulásában tapasztalható különbség az Európai Unió által támogatott és nem támogatott eljárások csoportjai között, az uniós támogatású közbeszerzési szerződések ugyanis a teljes vizsgált időszak során magasabb korrupciós kockázatok közepette kötettek meg (lásd a 8. ábrát).

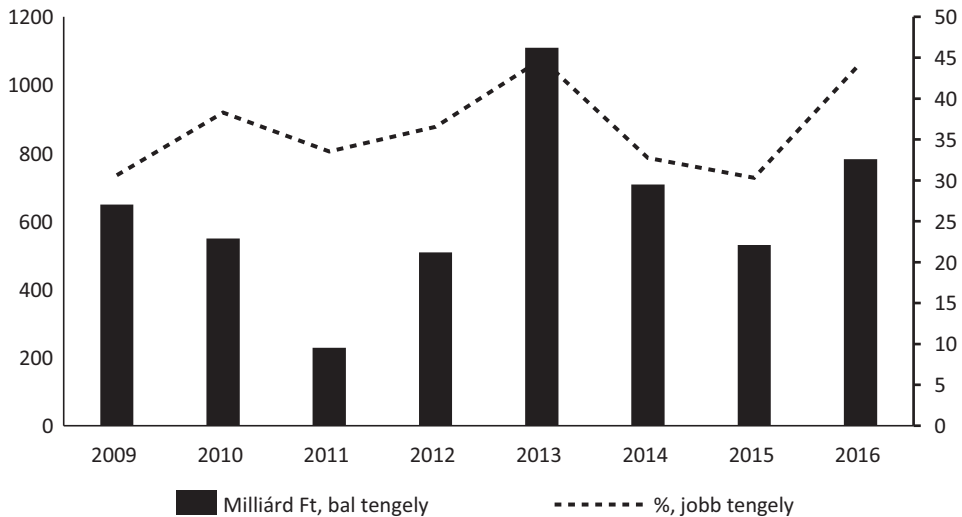
¹⁰ CPV (*common procurement vocabulary*, illetve magyarul *közös közbeszerzési szószerdet*): az Európai Bizottság által alkalmazott egységes közbeszerzési termékkódokat jelöli (lásd URL8).

8. ábra. A kompozit korrupciós kockázati mutató (CR3) alakulása az Európai Unió finanszírozása szerint, éves adatok, 2009–2016

N = 146 150

Forrás: CRCB

9. ábra. A magas korrupciós kockázatu eljárások (CR3 = 1) keretében megkötött szerződések összértéke és ennek aránya az összes közbeszerzési szerződéshez képest, éves adatok, 2009–2016

N = 138 743

Megjegyzés: a keretmegállapodásokat nem vettük figyelembe a számítások során.

Forrás: CRCB

Végül, de nem utolsósorban érdemes megvizsgálni, hogy mekkora pénzösszeget költöttek el a közbeszerzések kiírói magas korrupciós kockázatú eljárások (tehát olyan eljárások, amelyek esetében a CR3 értéke 1) keretében. A vizsgálatot a keretszerződések kihagyásával végezzük el, ugyanis vélhetően az árazás módja eltér a keretmegállapodások esetében szokásos szerződéskötéshez képest. Az eredmények szerint a magas korrupciós kockázatok között elköltött pénzösszeg 2013-ban csúcsosodott ki a vizsgált időszak során, mind az összeg abszolút értékét nézve, mind pedig az adott évben lebonyolított összes közbeszerzés értékéhez viszonyítva (lásd a 9. ábrát). 2013 után két éven keresztül javuló tendencia figyelhető meg, azonban az utolsó vizsgált évre, 2016-ra ez megfordul, és az összes közbeszerzés értékéhez képesti relatív pénzösszeg a 2013-as szintre ugrik vissza.

VERSENYERŐSSÉG

A versenyerősséget mérő indikátorunk (ICI)¹¹, ahogy már fentebb említettük, az ajánlattevők számán alapul, kiszámolására pedig csak abban az esetben kerül sor, amennyiben vélhetően ténylegesen versenyhelyzet állt elő, tehát legalább két ajánlat érkezett az ajánlattételi felhívásra. Az indikátor kiszámítása a következőképpen történik:

$$ICI = \frac{\lg(\text{ajánlattevők száma})}{\lg(10)},$$

ha az ajánlattevők száma nagyobb mint 1, de legfeljebb 10, és

$$ICI = 1,$$

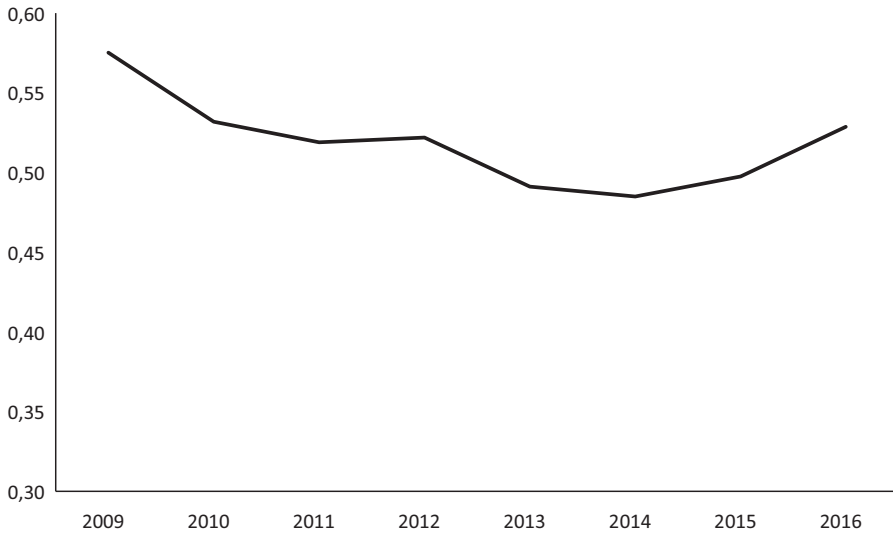
ha az ajánlattevők száma meghaladja a 10-et.

Az indikátor alakulásáról elmondható, hogy a 2009 és 2015 közötti időszakban csökkenő tendenciát, azaz csökkenő versenyerősséget mutatott, de az utolsó két vizsgált évben, 2015-ben és 2016-ban már a verseny intenzívebbé válásáról tanúskodik (lásd a 10. ábrát).

Szektorok szerinti bontásban ismét kiemelhető az informatika területe az utolsó három vizsgált évet, a 2014 és 2016 közötti időszakot tekintve; az ezen ágazathoz tartozó beszerzések esetében volt mérhető ugyanis a legalacsonyabb versenyerősség ekkor (lásd a 11. ábrát).

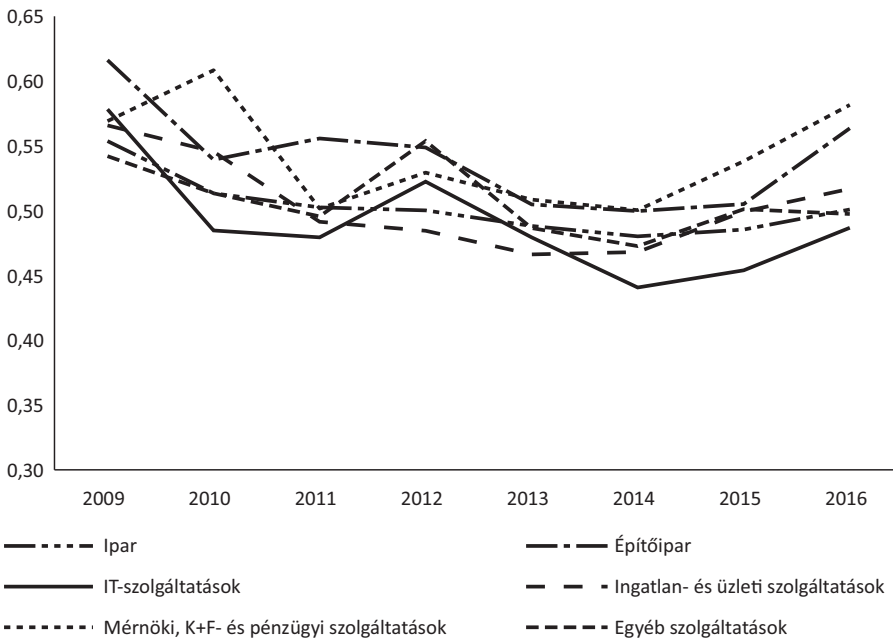
Továbbá az Európai Unió által támogatott és nem támogatott közbeszerzési szerződések között a versenyerősség tekintetében is jelentős különbség látszott

¹¹ A rövidítés az angol 'indicator for competition intensity' kifejezést takarja.

10. ábra. A versenyerősség index (ICI) alakulása, éves adatok, 2009–2016
N = 105 325

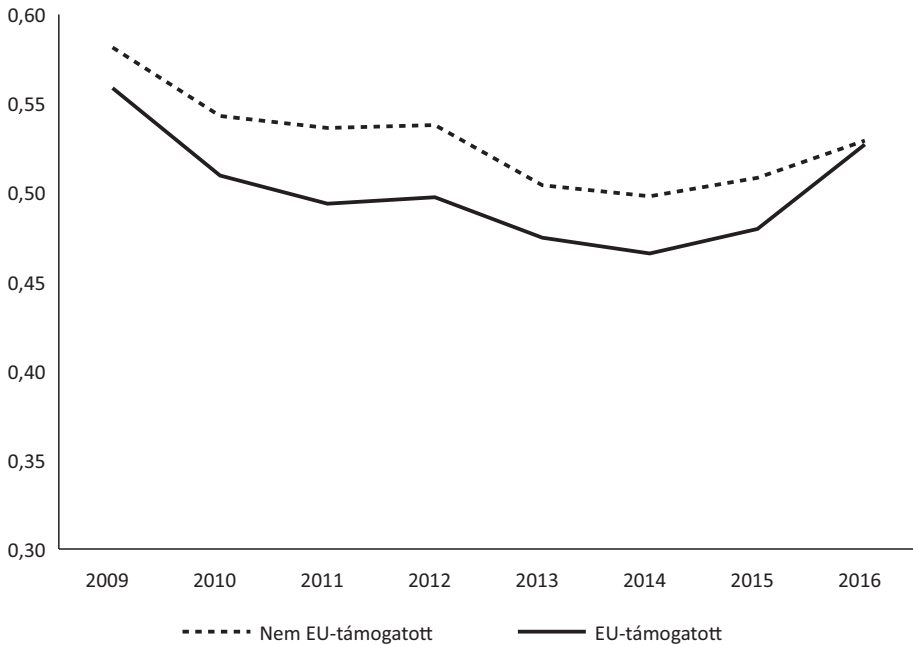
Forrás: CRCB

11. ábra. A versenyerősség index (ICI) alakulása szektorok szerint, éves adatok, 2009–2016
N = 102 462

Forrás: CRCB

2009 és 2015 között: a csak hazai finanszírozási eljárások során élénkebb verseny eredményeképp került kiválasztásra a nyertes ajánlattevő (lásd a 12. ábrát). Az utolsó vizsgált évben, 2016-ban már kiegyenlítődtek a különbségek a két csoport között az EU által támogatott közbeszerzések körében mért versenyerősség jelentős növekedésének köszönhetően. Ugyanakkor a korrupciós kockázatok kompozit mutatójával kapcsolatos eredményeket felidézve hangsúlyoznunk kell, hogy az Európai Unió finanszírozásával megvalósuló eljárások jellemzően magasabb korrupciós kockázatok és a vizsgált időszak túlnyomó részében alacsonyabb versenyerősség mellett valósultak meg.

12. ábra. A versenyerősség index (ICI) alakulása az Európai Unió finanszírozása szerint, éves adatok, 2009–2016

N = 104 915

Forrás: CRCB

A versenyerősséget a becsült értékhez viszonyított áresés rátájával is jellemezhetjük (RPRD)¹². A mutatót a következő képlet alapján számítjuk:

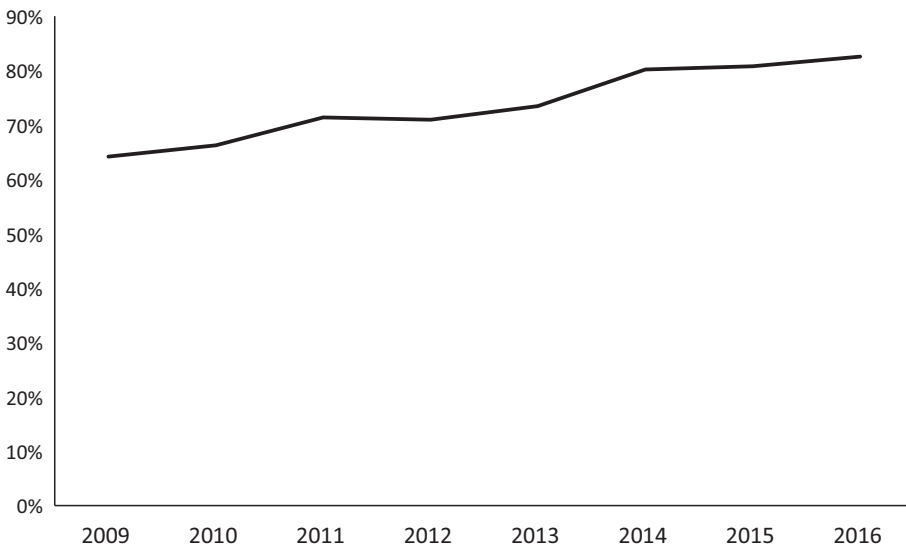
$$\text{RPRD} = \frac{(P^* - P)}{P} \times 100,$$

¹² A rövidítés az angol 'relative price drop' kifejezést takarja.

ahol a P* jelöli a becsült értéket (becsült nettó árat), a P pedig a szerződés végleges nettó értékét. A félrevezető eredmények elkerülése végett ki kellett hagynunk az elemzésből a közbeszerzések következő csoportjait: (1) ahol az RPRD negatív értéket vesz fel – ez a közbeszerzések 18–24%-ára jellemző a vizsgált években –, mivel az adatok részletes elemzése arra utal, hogy az esetek jelentős részében ez a jelenség általunk nem javítható adatbeviteli hiba eredménye, (2) azokat a szerződéseket, amelyeknek a becsült értékét egyáltalán nem tüntették fel a *Közbeszerzési Értesítő*ben – a becsült érték megadásának relatív gyakorisága lassan javuló tendenciát mutat (lásd a 13. ábrát) –, és végül (3) a fentebb már részletezett okok miatt a keretmegállapodásokhoz kötődő szerződéseket.

Az áresés mértéke jelentősen lecsökkent a vizsgált időszak során; az RPRD-mutató mediánja a 2009-ben és 2010-ben mért 9%-ról 2014-re folyamatos csökkenést követően 1%-ra esett, majd 2015-öt követően lassú emelkedésnek indult – 2016-ban 2%-on állt (lásd a 14. ábrát).

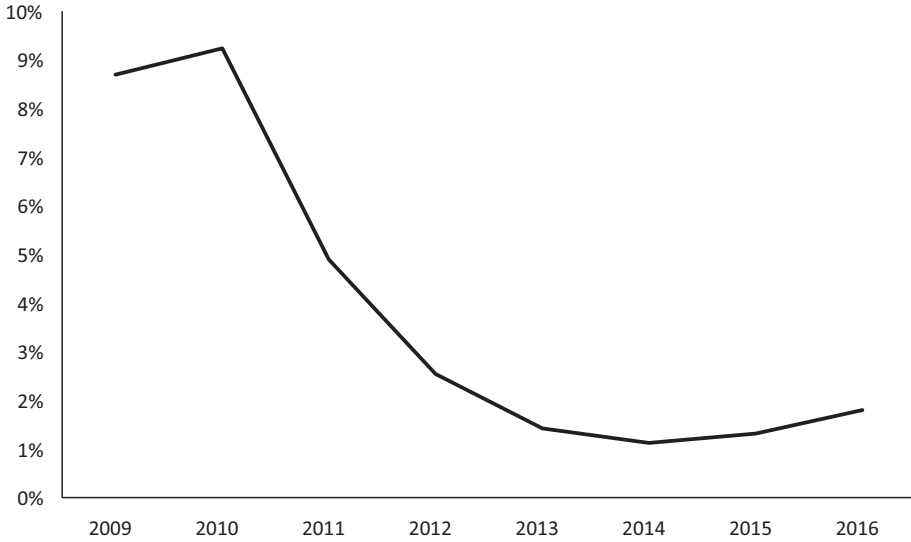
Az Európai Unió által támogatott szerződések csoportja a relatív áresés mutatóját tekintve is kedvezőtlenebb értékekkel jellemezhető, mint a tisztán hazai finanszírozásúaké (lásd a 15. ábrát) – ez az eredmény is igazolja a korábbi megállapításunkat, miszerint az uniós támogatású beszerzések lebonyolítása jellemzően kisebb versenyerősség mellett történt.

13. ábra. Azon szerződések aránya, amelyek esetében a becsült érték közlésre került az eredményhirdetésben, éves adatok, 2009–2016

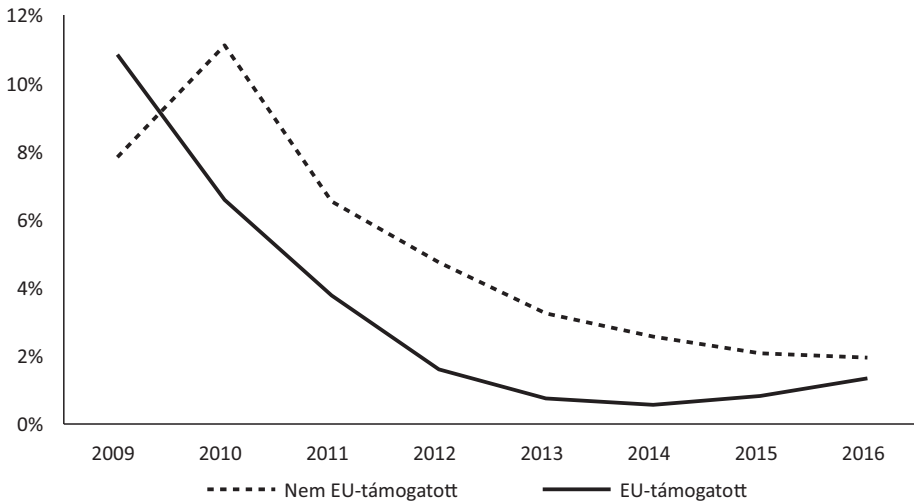
N = 141 817

Forrás: CRCB

14. ábra. A relatív áresés (RPRD) mediánja, éves adatok, 2009–2016
N = 81 145

Forrás: CRCB

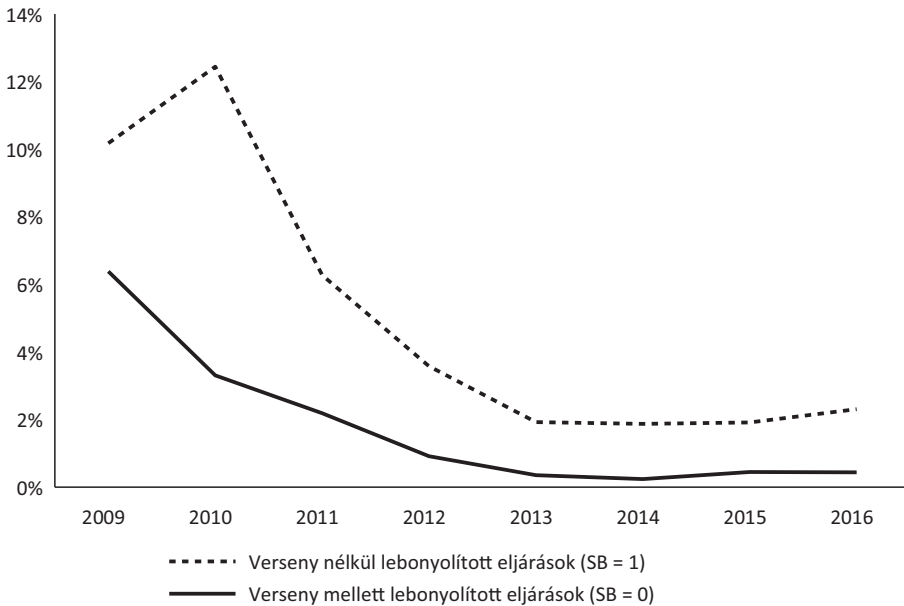

15. ábra. A relatív áresés (RPRD) mediánja az Európai Unió finanszírozása szerint, éves adatok, 2009–2016
N = 80 945

Forrás: CRCB

Végül – részben a módszereink tesztelése végett – megvizsgáljuk, hogy a versenyerősséget mérő RPRD-mutató összefüggésben áll-e a legfontosabb korrup-

ciós kockázati mutatókkal, az egy ajánlattevőre vonatkozó SB-indikátorral. Előzetes várakozásainknak megfelelően a verseny nélküli, tehát egy ajánlattevő jelentkezésével lebonyolított eljárások esetében a relatív áresés mértéke jóval alacsonyabb, mint azon szerződések csoportjában, amelyek esetében legalább két ajánlat érkezett be (lásd a 16. ábrát). Ez az eredmény empirikusan is megerősíti azt, hogy az egy ajánlattevő jelentkezéséből eredő magasabb korrupciós kockázat hatása a megkötött szerződések értékében is megnyilvánul.

16. ábra. A relatív áresés (RPRD) mediánja az ajánlattevők közötti verseny fennállása szerint, éves adatok, 2009–2016
N = 80 722
Forrás: CRCB

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban bemutatott eredmények arra utalnak, hogy a versenyerősség és a korrupciós kockázatok a magyarországi közbeszerzések területén 2009 és 2015 között negatív tendenciákkal jellemezhetőek. Nemzetközi összehasonlításban is megfigyelhetők a magyar közbeszerzések kirívóan magas korrupciós kockázata, különösen a 2013 és 2015 közötti időszakban. Azonban a 2015 utáni időszak tekintetében több mutató is a helyzet javulására vagy legalábbis a negatív tendenciák megszűnésére utal – kérdés, hogy valós fordulatról beszélhetünk-e, amire a 2017-es év adatainak elemzésével adhatunk majd választ.

Az alkalmazott módszer tekintetében pedig elmondható, hogy az általunk konstruált mutatók közötti összefüggések nem kontrainuitívek (lásd a relatív áresés és a versenyhelyzet fennállása közötti kapcsolatot), illetve a széles körben használt nemzetközi percepciók indikátorokkal korrelációban állnak országokként vizsgálva őket. Mindez arra utal, hogy érdemes az objektív korrupciós kockázati mutatók továbbfejlesztésével foglalkoznunk, továbbá a közbeszerzések területére koncentrálni további szempontokat megragadó indikátorokat készítenünk. Jelenlegi vizsgálataink a korrupciós kockázatok és a versenyerősség jellemzésére irányulnak, amelyeket érdemes kiegészíteni például az ajánlatkérőkre vonatkozó integritási mutatókkal (vannak-e integritási törekvések, van-e *compliance* tevékenységük) – feltételezzük ugyanis, hogy az integritás és a korrupciós kockázatok fordított összefüggésben állnak egymással.

A mutatók fejlesztése mellett a már meglévő indikátorok adta mélyebb elemzési lehetőségeket is számításba kell venni. Mivel elemi adatok állnak rendelkezésre a közbeszerzési szerződésekről, azok bármilyen aggregáltsági szinten elemezhetőek (például: cégcsoportok, önkormányzatok, közigazgatási egységek, operatív programok). Ennélfogva akár hipotézistesztek és hatásvizsgálatok is végrehajthatóvá válnak a korrupciót jellemző objektív adatok bevonásával, így például értékelhető az Európai Unió támogatásának hatása is a korrupció szempontjából (Fazekas–Tóth, 2016b; Tóth–Hajdu, 2017).

IRODALOM

- Barrington, R. (2014): *Measuring Corruption – A Discussion of Methodology*. <http://www.transparency.org.uk/measuring-corruption-discussion/>
- Corruption Research Center Budapest (2016): *Versenyerősség és korrupciós kockázatok: A magyar közbeszerzések statisztikai elemzése – 2009–2015*. Budapest. http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2016/03/hpp_2016_crcb_report_2016_hu_160303_.pdf
- Donchev, D. – Ujhelyi G. (2014): What Do Corruption Indices Measure? *Economics and Politics*, 2, 309–331. DOI: 10.1111/ecpo.12037, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ecpo.12037/full>
- Engels, J. I. (2016): *A korrupció története. A korai újkortól a 20. századig*. Budapest: Corvina Kiadó
- European Commission (2014): *Special Eurobarometer 397 – Corruption*. http://ec.europa.eu/com-frontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_397_en.pdf
- Fazekas M. – Chvalkovska, J. – Skuhrovec, J. et al. (2013): Are EU Funds a Corruption Risk? The Impact of EU Funds on Grand Corruption in Central and Eastern Europe. In: Mungiu-Pippidi, A. (ed.): *The Anticorruption Frontline. The ANTICORRP Project*. Vol. 2. Berlin: Barbara Budrich Publishers. 68–89. <http://www.ssrn.com/abstract=2363545>
- Fazekas M. – Tóth I. J. (2016a): From Corruption to State Capture: A New Analytical Framework with Empirical Applications from Hungary. *Political Research Quarterly*, 2, 320–334. DOI: 10.1177/1065912916639137, https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/3135315/mod_resource/content/1/Corrupção_Hungria.pdf

- Fazekas M. – Tóth I. J. (2016b): Corruption in EU Funds? Europe-wide Evidence of the Corruption Effect of EU-funded Public Contracting. In: Bachtler, J. – Berkowitz, P. – Hardy, S. – Muravska, T. (eds.): *EU Cohesion Policy: Reassessing Performance and Direction*. London: Routledge, 186–205. <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781315401850>
- Fazekas M. – Tóth I. J. – King, L. P. (2014): *Anatomy of Grand Corruption: A Composite Corruption Risk Index Based on Objective Data*. No. MT-DP – 2014/3. *Discussion Papers*. Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1403.pdf>
- Fazekas M. – Tóth I. J. – King, L. P. (2016): An Objective Corruption Risk Index Using Public Procurement Data. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 3, 369–397. DOI: 10.1007/s10610-016-9308-z, <https://www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/254009>
- Fisman, R. – Miguel, E. (2006): *Cultures of Corruption: Evidence from Diplomatic Parking Tickets*. No. 12312 Cambridge, MA, <http://www.nber.org/papers/w12312.pdf>
- Golden, M. A. – Picci, L. (2005): Proposal for a New Measure of Corruption, Illustrated with Italian Data. *Economics and Politics*, 1, 37–75. DOI: 10.1111/j.1468-0343.2005.00146.x, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.9702&rep=rep1&type=pdf>
- Kaufmann, D. – Kraay, A. – Mastruzzi, M. (2006): *Measuring Corruption: Myths and Realities*. The World Bank, <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corecourse2007/Myths.pdf>
- Kaufmann, D. – Kraay, A. – Mastruzzi, M. (2011): The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2, 220–246. DOI: 10.1017/S187640451120004
- Kurtz, M. J. – Schrank, A. (2007): Growth and Governance: Models, Measures, and Mechanisms. *The Journal of Politics*, 2, 538–554. DOI: 10.1111/j.1468-2508.2007.00549.x
- Lambsdorff, J. G. (2001): *Framework Document. Background Paper to the 2001 Corruption Perceptions Index*. Transparency International–Göttingen University, http://www.icgg.org/downloads/2001_CPI_FD.pdf
- Lambsdorff, J. G. (2007): *The Institutional Economics of Corruption and Reform: Theory, Evidence, and Policy*. Cambridge University Press, http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/CORRUPTION%20The%20Institutional%20Economics%20of%20Corruption%20and%20Reform.pdf
- Miller, S. J. (ed.) (2015): *Benford's Law: Theory and Applications*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Nigrini, M. (ed.) (2012): *Benford's Law: Applications for Forensic Accounting, Auditing, and Fraud Detection*. Hoboken: New Jersey John Wiley & Sons
- OECD (1997): *Effects of European Union Accession: Part I Budgeting and Financial Control*. (SIGMA Papers No. 19.) Paris. http://www.oecd-ilibrary.org/governance/effects-of-european-union-accession_5kml61892zr2-en;jsessionid=376ko78akcxs0.x-oecd-live-03
- OECD (2008): *Corruption – A Glossary of International Standards in Criminal Law*. OECD Publishing. <http://www.oecd.org/daf/anti-bribery/41194428.pdf>
- Rohwer, A. (2009): *Measuring Corruption: A Comparison between the Transparency International's Corruption Perceptions Index and the World Bank's Worldwide Governance Indicators*. *CESifo DICE Report*. Vol. 7. Munich. <https://www.cesifo-group.de/DocDL/dicereport309-rr2.pdf>
- Rose-Ackerman, S. (1978): *Corruption. A Study in Political Economy*. New York: Academic Press
- Rose-Ackerman, S. (1999): *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform*. New York: Cambridge University Press
- Rose, R. – Peiffer, C. (2012): *Paying Bribes to Get Public Services: A Comparative Guide to Concepts and Measures*. No. 494. *CSPP Studies in Public Policy*. Glasgow. <https://ssrn.com/abstract=2180793>

- Rothstein, B. – Varraich, A. – Vaz, M. B. et al. (2014): *State-of-the-art Report on Theories and Harmonised Concepts of Corruption*. Gothenburg. <http://anticorpp.eu/wp-content/uploads/2014/10/D1.1-State-of-the-art-report-on-theories-and-harmonised-concepts-of-corruption.pdf>
- Sequeira, S. – Djankov, S. (2013): *Corruption and Firm Behavior*. *LSE Research Online*. London, <http://eprints.lse.ac.uk/54321/>
- Sík, E. (2002): The Bad, the Worse and the Worst: Guesstimating the Level of Corruption. In: Kotkin, S. – Sajó A. (eds.): *Political Corruption in Transition: A Sceptic's Handbook*. Budapest: Central European University Press, 91–113. https://www.researchgate.net/publication/288191389_The_bad_the_worse_and_the_worst_Guesstimating_the_level_of_corruption
- Spann, D. D. (2013): *Fraud Analytics: Strategies and Methods for Detection and Prevention*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons
- Szántó Z. – Tóth I. J. – Varga Sz. (2011): A korrupció társadalmi és intézményi szerkezete. Korrupciós tranzakciók tipikus kapcsolatháló-konfiguráció Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 61–82. http://www.szociologia.hu/dynamic/03_szanto_zoltan_windows_1250__toth_is.pdf
- The World Bank (2017): *Worldwide Governance Indicators*. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>
- Tóth I. J. – Hajdu M. (2016): Korrupciós kockázatok, átláthatóság, közbeszerzések – Magyar közbeszerzések 2009–2015 közötti adatainak elemzése. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 33–53. <http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/02toth-hajdu.pdf>
- Tóth I. J. – Hajdu M. (2017): *Intensity of Competition, Corruption Risks and Price Distortion in the Hungarian Public Procurement – 2009–2016*. No. 2 Budapest, http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2017/12/eu_hpp_2016_report_170616_.pdf
- Transparency International (2017): *Perceptions Index 2016*. https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016
- Treisman, D. (2000): The Causes of Corruption: A Cross-national Study. *Journal of Public Economics*, 3, 399–457. <https://www.amherst.edu/media/view/131389/original/Treisman2000.pdf>
- Wensink, W. – de Vet, J. M. (2013): *Identifying and Reducing Corruption in Public Procurement in the EU*. https://ec.europa.eu/anti-fraud/sites/antifraud/files/docs/body/identifying_reducing_corruption_in_public_procurement_en.pdf

URL1: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

URL2: <https://www.kozbeszerzes.hu/cikkek/kozbeszerzesek-alakulasa-2015-evben>

URL3: www.crcb.eu

URL4: https://www.kozbeszerzes.hu/adatbazis/letoltes/portal_532408/

URL5: <http://bit.ly/1PW2F8p>

URL6: : <https://net.jogtar.hu/kozbesz-tv>

URL7: <http://ted.europa.eu/>

URL8: https://simap.ted.europa.eu/documents/10184/36234/cpv_2008_guide_hu.pdf

AZ INTEGRITÁS KONCEPCIÓJA ÉS MÉRÉSE

INTEGRITY – CONCEPT AND MEASUREMENT

Balogh Péter¹, Szántó Zoltán²

¹ PhD, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék
balogh@socio.u-szeged.hu

² Dr. habil. CsC, Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar Szociológia és Társadalompolitika Intézet
zoltan.szanto@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Munkánk keretében egyrészt röviden áttekintjük az antikorrupciós politikák legújabb nemzedéke szempontjából meghatározónak tartott integritás koncepcióját, mely a megelőzést, a korrupciós kockázatok becslését, illetve az azokat csökkentő intézményi, szabályozási és etikai megoldásokat helyezi a középpontba. Másrészt röviden felvázoljuk az Index of Public Integrity néhány módszertani és szakpolitikai jellemzőjét, melynek legfőbb sajátossága meta-kompozit jellege, amennyiben a mutatószám több, már eleve meglévő, különféle forrásokból rendelkezésre álló adat együttes felhasználásával írja le a korrupció szempontjából relevánsnak tekintett dimenziók mentén adott ország elhelyezkedését a nemzetközi rangsorban.

ABSTRACT

In this paper we briefly introduce the concept of integrity, which is considered to be a decisive component in the new generation of anticorruption policies. This approach focuses on prevention, the assessment of corruption risks and the institutional, regulatory and ethical solutions that reduce them. On the other hand we review some of the methodological and policy features of the Index of Public Integrity. This indicator is characterised by a kind of meta-composite nature as it determines – along different dimensions considered to be relevant for (anti)corruption – the status of a country in the international ranking by jointly incorporating several, already existing and publicly available data from various sources.

Kulcsszavak: korrupció, integritás, Index of Public Integrity

Keywords: corruption, integrity, Index of Public Integrity

BEVEZETÉS

Az antikorrupciós politikák legújabb nemzedéke az integritás koncepcióján alapul. Ez a szemlélet az utólagos büntetés mellett/helyett a megelőzést, a prevenciót, a korrupció észlelése helyett a korrupciós kockázatok feltérképezését/beclsését, illetve az azokat csökkentő intézményi, szabályozási és etikai megoldásokat helyezi előtérbe. Írásunk célja, hogy egyrészt dióhéjban vázoljuk a(z anti)korrupcióval kapcsolatos vizsgálatokban egyre inkább meghatározóvá váló integritás fogalmát, másrészt röviden bemutassuk az integritás mérésére újabban kidolgozott Index of Public Integrity (IPI) főbb jellemzőit, kitérve annak tartalmi, módszertani és szakpolitikai vonatkozásaira. Gondolatmenetünket rövid összeggel zárjuk.

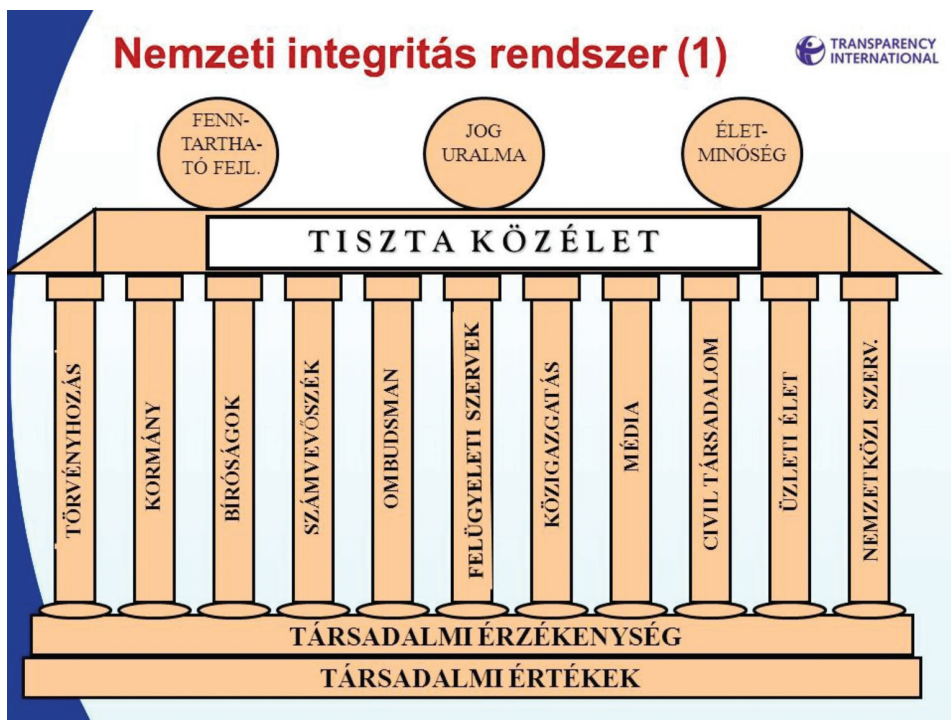
AZ INTEGRITÁS FOGALMÁRÓL

Az integritás fogalmát értelmezhetjük egyének, szervezetek, például az egész közigazgatási rendszer, sőt az egyes országok szintjén (Pallai, é.n., 181–183.).

Személyek esetében az integritás elsősorban olyan értékelt viselkedést jelent, amelynek jellemzője a feddhetetlenség, a romlatlanság, az erényesség és a megvesztegethetetlenség. Szervezetek vagy a közigazgatási rendszer szintjén az integritás értékalapú működést jelent, amely megteremti a demokratikus normákkal és alapelvekkel való összhangot. Erre a felfogásra támaszkodva született meg a nemzeti integritásrendszer (National Integrity System) modellje, melyet elsőként a Transparency International dolgozott ki (Pope, 1996).

Az ismert ábrázolás szerint (lásd *1. ábra*) a nemzeti integritás rendszerének alapzatát a társadalmi értékek és a társadalmi tudatosság/érzékenység képezik, míg a tetején a fenntartható fejlődés, a jog uralma és az életminőség szerepel. A nemzeti integritás pilléreként (törvényhozás, kormányzat, bíróságok, számvevőszék, ombudsman, felügyeleti szervek, közigazgatás, média, civil társadalom, üzleti szektor, nemzetközi szervezetek) nyugszik, amelyek együttesen képesek biztosítani a demokratikus célok érvényesülését egy tiszta közélet keretei között. Magyarországon 2011-ben került sor a nemzeti integritásrendszer átfogó vizsgálatára. Ennek eredményei szerint a magyar nemzeti integritásrendszer leggyengébb pilléreit az üzleti szektor, a kormányzati korrupcióellenes szervezetek és a politikai pártok, míg legerősebb pilléreit a választási igazgatási szervek, a törvényhozás és az országgyűlési biztosok jelentették (Burai–Hack, 2011, 21–22.).

A közigazgatási integritáskultúra magyarországi fejlesztését célozza az Állami Számvevőszék az integritásalapú közigazgatási kultúra terjesztését célzó több éve futó ún. integritásprojektje (URL1). Ennek során az integritás részértékei közé mindenekelőtt a transzparenciát, a felelősséget és számonkérhetőséget, a tisztességes eljárást, a diszkrimináció tilalmát sorolják. A közszféra különböző

1. ábra. Nemzeti Integritásrendszer
(TI Hungary)

intézményeiben folytatott önkitöltős kérdőíves adatfelvételen alapuló korrupciós kockázat-bebecslések mellett az integritásmenedzsment és integritáskontrollok (például: szabályzatok, etikai elvek, magatartási kódexek) fejlesztésének ösztönzése áll a projekt középpontjában.

Az integritás országok közötti összehasonlítását a 2015-ben megszületett Index of Public Integrity (IPI) teszi lehetővé. Tanulmányunkat ennek részletesebb áttekintésével folytatjuk.

AZ INTEGRITÁS ÚJFAJTA MÉRÉSE: INDEX OF PUBLIC INTEGRITY

Az IPI háttere

Az IPI adott társadalom azon képességét számszerűsíti, hogy mennyiben képes ellenőrzése alatt tartani a korrupció jelenségét, és biztosítani, hogy a közösségi forrásokat korrupciós gyakorlatoktól leginkább mentesen osszák el. Az index kidol-

gozására indokot szolgáltat egyrészt a kutatók azon felismerése, hogy a – fejlődő és fejlett társadalmakban is tartós jelenségként létező – korrupció s az ellene való fellépés továbbra is kulcsprobléma. Másrészt, a szakértők meglátásai szerint a széles körben használatos korrupciós mutatószámok általában az érintettek (állampolgárok, gazdasági vezetők stb.) többé-kevésbé szubjektív észlelése, érzékelése és megítélése alapján adnak képet a korrupciós helyzetről, s kevésbé fordítanak figyelmet a mögöttes okokra és a kialakult korrupciós helyzetek javítására. Ehhez képest az IPI sajátossága ezen hiányosságok pótlása a korrupció elleni küzdelem különböző társadalmakban kialakított formáinak és módszereinek áttekintése és kiértékelése, valamint az integritás szélesebb, nemzeti szintű értelmezése és mérése révén. Az IPI-t kidolgozó kutatócsoport által elvégzett összehasonlító vizsgálatok tapasztalatai ugyanis arra utalnak, hogy a korrupciós folyamatok ellenőrzéséhez és befolyásolásához nem elég bizonyos eszközök és törvényi szabályozások átvétele, sokkal inkább valamilyen átfogó szemléletmód alkalmazására van szükség. A társadalmi szintű fellépés és a közszféra jelentősége ebben a tekintetben válik meghatározóvá. A kutatók ugyanis amellett érvelnek, hogy a korrupcióval szembeni fellépés hatékonysága sajátos módon az állam és a társadalom között meglévő egyensúlyi állapothoz kapcsolható: az előbbi erőfeszítéseket tesz a különböző típusú korrump interakciók visszaszorítása érdekében, mindezt azonban transzparens módon teszi. Azaz, a társadalom rendelkezik azzal a képességgel, hogy indokolt esetben felelősségre vonja a kormányzatot ez irányú tevékenységének elmulasztása esetén. A kutatók szándéka szerint az állam és a társadalom közti szóban forgó kölcsönkapcsolat legfőbb dimenzióit képezi le az IPI mérőszáma, a bevett korrupciós mutatókhoz képest objektívebb és átláthatóbb formában (URL2).

Mit és hogyan mér az IPI?

A fentiek fényében és a szakértők széles körű kutatómunkájának eredményeképpen az IPI egyfajta metakompozit mutatószámként az integritási helyzetet több dimenzió mentén ragadja meg. A hat komponens együttes figyelembevételével a mutatószám a különféle területek, illetve intézkedések összhangját képezi le, mely a korrupció elleni hatékony fellépéshez járulhat hozzá. Az (1) *igazságszolgáltatás függetlensége* (judicial independence) komponens arról ad képet, hogy a vizsgált országra mennyiben jellemző a pártatlan és korrupciómentes bírói rendszer, mely megfelelő jogi korlátokat képes fenntartani a kormányzati hatalommal szemben. Az (2) *adminisztratív teher* (administrative burden) dimenziója a társadalom bürokratizáltságának, (túl)szabályozottságának mértékét ragadja meg, amennyiben a túlzott adminisztratív terhek – a túl sok előírás és jogszabály a közigazgatásban, a bonyolult ügyrend – kedvező körülményeket biztosítanak az egyéni megfontolások és önkényes mérlegelések kialakulásához, s ily módon

magas korrupciós kockázatot rejtenek magukban. A gazdaság működése szempontjából lényeges (3) a *kereskedelem nyitottsága* (trade openness) komponens az ország külgazdasági tevékenységéhez kapcsolódó szabályozottság mértékéről ad képet. A kutatók érvelése alapján jelentőségét az adja, hogy a szabad verseny útjában álló adminisztratív kereskedelmi korlátok visszaszorításával nyitottá váló országok hatékonyabban képesek csökkenteni az itt tapasztalható korrupciós kockázatokat. A végrehajtó hatalom pénzügyi tevékenységéhez kapcsolódó (4) *költségvetési átláthatóság* (budget transparency) dimenzió azt jeleníti meg, hogy milyen mértékű és milyen minőségű nyilvános hozzáférés biztosított a központi költségvetés működéséről a közvélemény számára. A magasabb fokú, széles körű, közösségi szintű átláthatóság megfelelő alapot teremthet a közpénzek önkényes felhasználásának gyakorlatával szemben. Ugyancsak a szélesebb társadalmi nyilvánosság szerepének jelentőségét szemlélteti a szakértők azon meglátása, melynek értelmében az internethez kapcsolódó média és a társadalmi hálózatok elengedhetetlen elemei az állampolgári szerepvállalásnak. Ennek megfelelően az IPI-mutató (5) *e-állampolgárság* (e-citizenship) komponense azt jeleníti meg, hogy mennyiben áll módjában a társadalom tagjainak *online* eszközöket használni és a közösségi médiához hozzáférni, s ily módon (is) érvényt szerezni a társadalmi elszámoltathatóságnak. Végül az utolsó dimenzió ahhoz az összetett törvényi, politikai és gazdasági környezethez kapcsolódik, melyben a nyomtatott sajtó, a műsorszórásos és az internetes média működik, amennyiben a (6) *sajtó szabadsága* (freedom of the press) – illetve annak mértéke – a demokratikus intézmények feletti ellenőrzésnek, a közösségi elszámoltathatóságnak és a jó kormányzásnak egyaránt elengedhetetlen feltétele (URL2).

A végleges IPI-mutatószámba végül azon komponensek kerültek be, melyek egyrészt összhangban voltak a kutatás elméleti-koncepcionális kereteivel,¹ másrészt szignifikánsan összefüggenek a korrupció elleni küzdelem leginkább széleskörűen használt mérőszámaival. A komponensek tesztelési és kiválasztási folyamata során külön figyelmet fordítottak arra, hogy a dimenziók objektívek legyenek, és hogy a gyakorlatban is alkalmazható szempontokat jelenítsenek meg.

A komponensek kialakításához, számszerűsítéséhez, illetve adott országnak az adott dimenzió mentén való elhelyezkedésének meghatározásához a kutatók számos, már eleve meglévő adatbázist vagy annak részadatát építették be az összetett indexbe (1. táblázat).

¹ A kutatás elméleti-koncepcionális kerete a korrupció elleni fellépést két nagyobb tényezőcsoport alapján értelmezi: (1) olyan *lehetőségek* vagy *erőforrások*, melyek a hatalmi viszonyok révén az önkényes mérlegelés lehetőségét teremtik meg, vagy anyagi erőforrások elosztása feletti rendelkezésből fakadnak; és (2) olyan – akár törvényileg kialakított, akár társadalmi gyökerű, normatív – *korlátok*, melyek határt szabnak a korrupció viselkedésnek, és hatékonyan szankcionálják az esetleges visszaéléseket (Mingiu-Pippidi–Dadašov, 2016, 418–422; Mingiu-Pippidi, 2015).

1. táblázat. Az IPI-mérőszám komponenseinek változói és adatforrásai
(Mingiu-Pippidi–Dadašov, 2016, 436., URL3 felhasználásával)

Komponens	Változók, kérdések	Adatok forrása
<i>az igazság- szolgáltatás függetlensége</i>	A bemeneti adatforrás által képzett „igazságszolgáltatás függetlensége” indikátor keretében feltett kérdés (Milyen mértékben független az Ön országában az igazságszolgáltatás a kormányzat tagjai, az állampolgárok vagy a cégek befolyásolásától? [1 = erőteljesen befolyásolt; 7 = teljesen független]) átvételével	<i>Global Competitiveness Dataset 2015–2016</i> [World Economic Forum]
<i>adminisztratív teher</i>	A bemeneti adatforrás alábbi kérdései alapján: <ul style="list-style-type: none"> – vállalkozás indításához szükséges eljárások átlagos száma mind férfiak, mind nők esetében – vállalkozás indításához szükséges átlagos idő száma mind férfiak, mind nők esetében – adófizetők/adófizetések száma az adott évben – adó befizetéséhez szükséges idő 	<i>Doing Business Dataset 2016</i> [World Bank]
<i>kereskedelem nyitottsága</i>	A bemeneti adatforrás alábbi kérdései alapján: <ul style="list-style-type: none"> – exporthoz és importhoz szükséges eljárások/ dokumentumok átlagos száma – export- és importeljárásokhoz szükséges átlagos idő 	<i>Doing Business Dataset 2015</i> [World Bank]
<i>költségvetési átláthatóság</i>	A bemeneti adatforrás felmérésének részleges felhasználásával	<i>Open Budget Survey 2015</i> [International Budget Partnership]
<i>e-állampolgárság</i>	A bemeneti adatforrások alábbi adatai alapján: <ul style="list-style-type: none"> – széles sávú internet előfizetéssel rendelkezők aránya a népességen belül – internethasználók népességen belüli aránya – Facebook-felhasználók népességen belüli aránya 	<i>ICT Dataset 2015</i> [International Telecommunication Union], Internet World Stats 2015
<i>a sajtó szabadsága</i>	A Freedom of the Press pontszám átvételével	<i>Freedom of the Press Dataset 2015</i> [Freedom House]

A komponensekhez tartozó számértékeket a szakértők a felhasznált adatokból két lépésben állították elő. Azon két komponens – az igazságszolgáltatás függetlensége és a sajtó szabadsága – esetében, amely egyetlen adatforrásra támaszkodik (lásd 1. táblázat), közvetlenül az eredeti változóból alakították ki standardizálás-

sal² a megfelelő komponensértékeket. A fennmaradó, eredetileg is több elemből konstruált dimenziók számszerűsítése esetében az előbbi eljárást elsőként külön végezték el a komponensalkotó egyes elemekre, majd az így külön-külön standardizált alkomponensek egyszerű átlagolásával jött létre a végleges komponensérték. Második lépésben az így megkonstruált komponens számértékeket normalizálással transzformálták olyan 1 és 10 értéktartományba eső skálákká, ahol a magasabb érték az adott komponens tekintetében kedvezőbb helyzetet fejez ki az országok között. Az összesített, végleges IPI-mutatószám értékét a kutatók ezen normalizált komponens számértékek egyenlő súllyal történő átlagolása³ révén határozták meg (URL3).

Az ily módon adott országban az integritást összetett, komplex formában, a közsférára, illetve a közösségi-társadalmi dimenzióra vonatkozóan mérő IPI-mutatószám érvényességét a kutatók több bevett, széles körben alkalmazott korrupciós mutatószámmal való összevetés révén tesztelték. A számítások magas – 0,673 és 0,878 közötti –, statisztikailag szignifikáns korrelációs együtthatókat eredményeztek (URL4, Mingiu-Pippidi–Dadašov, 2016, 429.), s a validálási elemzésbe bevont 105 országot tekintve a korrupció elleni küzdelemre vonatkozó adatok varianciáját megközelítőleg 75 százalékban magyarázzák.

Mindezek fényében a kutatók megállapítják, hogy az IPI-mérőszám alkalmas eszköznek bizonyulhat a korrupció országok közötti eltérő mértékének magyarázatában: komponensekből történő felépítettsége révén az index sokkalta objektívebb képet tud festeni a korrupció visszaszorításának társadalmi keretrendszeréről, és mivel a komponensek gyakorlati szempontból is jól körülhatárolható beavatkozási területeket jelenítenek meg, a mutatószám felhasználható empirikus adatokon nyugvó reformok tervezéséhez, akciók kialakításához (URL3).

Szakpolitikai relevancia és potenciál

Az IPI-mutatószámot kidolgozó kutatók munkáját tehát az általuk megalkotott korrupciós index gyakorlati alkalmazhatósága is nyilvánvalóan meghatározta. A mérőszám felhasználhatóságával kapcsolatosan külön kiemelik a korrupció elleni fellépés hatékonyabbá tételét: mivel az IPI adott társadalomban a korrupciós és integritási helyzetet az összesített pontszámon – illetve az országok közötti rangsorban való elhelyezkedésen – túl az azt meghatározó komponensek egyes értékei

² Az eljárás lényege, hogy tetszőleges mértékegységű – s így adott értékű átlaggal és egyéb mutatókkal jellemezhető – változóból 0 átlagú, 1 szórású mesterséges változót hoz létre (Freedman et al., 2005, 101–102.).

³ A normalizált komponensértékeket a kutatócsoport főkomponens elemzés alkalmazásával ugyancsak aggregálta, azonban az ily módon kialakuló mesterséges változó rendkívül erősen korrelált az átlagolás révén kialakított IPI-értékkel, s így az egyszerűség, az átláthatóság s legfőképpen a könnyebb értelmezhetőség miatt a komponensértékek átlagát használta (URL3).

mentén külön is áttekinthetővé teszi, részletgazdagabb képet nyújt az esetlegesen problémás területekről. Ezek pontos feltárása pedig hozzásegítheti a szakpolitikai döntéshozókat egy tényeken alapuló, megfelelően fókuszált és célzott beavatkozási program, sőt antikorrupciós stratégia kidolgozásához. A kutatócsoport a szakpolitika szereplőit ebben a munkában szintén segíti: a mérőszám megalkotásához felhasznált elméleti-koncepcionális keretbe illesztve⁴ a korrupció elleni fellépéshez konkrét javaslatokat, jó gyakorlatokat tesznek közzé. Érvelésükben a korrupció visszaszorítása egyrészt történhet a korrupciós helyzetek felmerülését lehetővé tevő erőforrások, *lehetőségek csökkentése* révén, másrészt pedig a korrupciónak gátat szabni képes *korlátok növelésén* keresztül. Tekintve, hogy az IPI egyes komponenseit a kutatók ezen két tényező alá is besorolják,⁵ a gyakorlati beavatkozások tervezése még könnyebbé válhat. A korrupciós lehetőségek mérséklése érdekében a közigazgatási-adminisztrációs tevékenységek bürokratizáltságának csökkentésére, a költségvetési döntésekkel kapcsolatos folyamatokba külső szereplők bekapcsolódásának lehetővé tételére van szükség, vagyis olyan intézkedésekre, melyek visszaszorítják a hatalmi önkény mellett meghozott döntéseket, és racionalizálják a közösségi forrásokkal való gazdálkodást. A korrupciós korlátok előtérbe helyezése, aktiválása az elszámoltathatóság erősítésével, mindenekelőtt a civil társadalom szereplőinek bevonásával, a sajtó intézményének a kormányzati korrupciót leleplező szerepének erősítésével érhető el (URL2).

Antikorrupciós helyzetkép az IPI tükrében

A mutatószámot kidolgozó kutatócsoport vezetője, Alina Mungiu-Pippidi által a 2017-es adatok⁶ felhasználásával készített áttekintés eredményei alapján a vizsgált 109 ország átlaga 6,64, ami csekély mértékben meghaladja a 2015-ös értéket

⁴ Ennek értelmében a korrupciós helyzetet súlyosbítják a különféle *erőforrás-tényezők*, s a kedvezőtlen helyzet kialakulásának vagy tovább romlásának gátat szabnak bizonyos *korlátok* (lásd 2. lábjegyzet, illetve Mungiu-Pippidi–Dadašov, 2016, 423.).

⁵ A kutatók a korrupció kialakulását, illetve fennmaradását elősegítő *erőforrások* vagy *lehetőségek* között tartják számon az IPI adminisztratív teher, költségvetési átláthatóság és a kereskedelem nyitottsága komponenseit, s a korrupció *korlátainak* mutatójaként hivatkoznak az e-állampolgárság, az igazságszolgáltatás függetlensége és a sajtó szabadsága komponensekre (Mungiu-Pippidi–Dadašov, 2016, 421–423.).

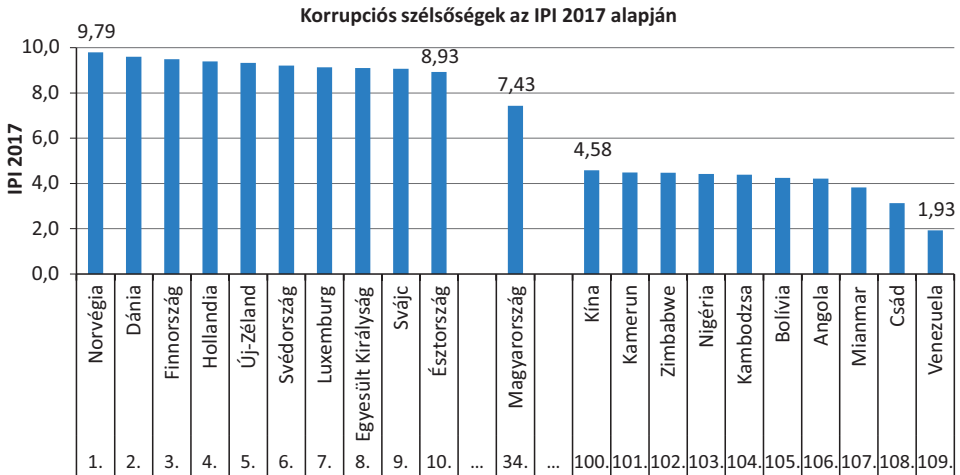
⁶ A 2017-es évre vonatkozó IPI-adatok néhány szempontból jelentős változtatáson estek át a korábbi, 2015-re kalkulált mérőszámokhoz képest. Egyrészt változott a vizsgált országok köre: Ausztrália, Kanada, Moldova, Svájc és Uruguay társadalmával bővült az indikátor, Jemen pedig adathiány miatt kikerült az adatbázisból. Másrészt – részben az előbbi módosításokkal is összefüggésben – a kereskedelem nyitottsága komponens számítása változott a bemeneti adatforrás adatgyűjtési módszertanának átalakulása következtében. Az újonnan rendelkezésre álló bemeneti adatok fényében a kutatók az összehasonlíthatóság érdekében visszamenőleg a 2015-ös adatokat is megváltoztatták (URL3).

(6,57). A legjelentősebb – bár számértékét tekintve ugyancsak csekély – pozitív irányú elmozdulás az adminisztratív teher és az e-állampolgárság komponensek esetében jelenik meg. A mérőszám igazságszolgáltatási függetlenség és költségvetési átláthatóság dimenziói érdemben nem változtak, míg a sajtó szabadsága és a kereskedelmi nyitottság komponensek tekintetében visszaesés mutatható ki (Mungiu-Pippidi, 2017, 3.). Ugyanakkor természetesen ezen elmozdulások csupán tájékoztató jellegűek, hiszen rendkívül rövid időszakra vonatkoznak, így valós tendenciaként nehezen értelmezhetők. Annál inkább érdekes eredmények azonban azok, melyek az IPI-számokat más mutatókkal összevetve tekintik át: kiderül például, hogy a 2017-es adatok erős pozitív korrelációt ($r = 0,873$) mutatnak a Transparency International által számított korrupció észlelési index (Corruption Perception Index, CPI) 2016-os értékeivel, továbbá hogy a hatékony kormányzás – Worldwide Governance Indicators 2016 (WGI) [World Bank] pontszámai – és az IPI között ugyancsak erős ($r = 0,894$) az együttjárás.

Az IPI-mutatószám által a korrupciós állapotok különféle mintázataira, törésvonalaira vonatkozóan további tanulságos eredményekkel szolgálnak egy korábbi összevetés eredményei is: az alacsonyabb jövedelmű – a Világbank osztályozását alapul véve – országok felől a magasabb jövedelműek felé haladva növekszik az IPI átlagos értéke, azaz a gazdagabb országokban magasabb fokú az integritás. Ezzel összhangban az emberi fejlettség mutatószáma (Human Development Index) is pozitívan korrelál az IPI-pontszámokkal, s regionális metszetben is kirajzolódnak a különbségek: globális perspektívában az Európai Unió országait Norvégiával és az Amerikai Egyesült Államokkal közös csoportba sorolt – fejlett államokat tömörítő – kategória értékei térnek el szignifikánsan a többi területi egységhez képes pozitív irányban (Mungiu-Pippidi–Dadašov 2016, 430–431.).

A legfrissebb elérhető adatok⁷ alapján a korrupció elleni fellépés feltételei a skandináv térségben adottak a leginkább: az integritás mértéke Norvégiában a legmagasabb, mely országot a dobogó második és harmadik fokán Dánia és Finnország követik, azonban a régióhoz tartozó Svédország is előkelő helyet (6.) foglal el, s az első tíz legmagasabb pontszámmal jellemezhető társadalmak között zömében nyugat-európai fejlett országokat találhatunk, valamint a balti államok közül Észtországot. A skála ellentétes pólusán; a tíz legkedvezőtlenebb korrupciós állapotokkal jellemezhető országok csoportjában jelenik meg Kína, számos ország az afrikai kontinensről, s két-két dél-amerikai, illetve távol-keleti ország (2. ábra).

⁷ A mutatószám internetes weboldalára (URL5) látogatóknak interaktív ábrán van lehetőségük áttekinteni az IPI-pontszámokat, bizonyos szempontok – akár az egyedi komponensek értékei – alapján tetszés szerint rendezni, illetve az országokra vonatkozó részletesebb adatokat és az országok közötti összehasonlításokat lekérni.

2. ábra. Antikorrupciós helyzetkép az IPI 2017-es adatai alapján
(saját szerkesztés az IPI 2017 adatok [URL5] felhasználásával)

Magyarország egyrészt a vizsgált 109 ország sorrendjében a kedvezőbb helyzettel jellemezhető első harmadba tartozik: 2015-ben a 31., míg 2017-ben a 34. helyen állva (2. ábra). Továbbá bizonyos dimenziókban meglehetősen előkelő helyet foglal el: az e-állampolgárság komponens szempontjából a 22., a kereskedelmi nyitottság tekintetében pedig a legkedvezőbb (maximális pontszám) helyzet mutat-

2. táblázat. Antikorrupciós helyzetkép Magyarországon
az IPI 2015-ös és 2017-es komponens pontszámai alapján
(saját szerkesztés az IPI 2015 és 2017 adatok [URL5] felhasználásával)

Komponensek	Komponens pontszám		Helyezés a világranglistán	
	2015	2017	2015	2017
<i>az igazságszolgáltatás függetlensége</i>	5,02	4,24	59/109	78/109
<i>adminisztratív teher</i>	8,80	8,91	30/109	38/109
<i>kereskedelem nyitottsága</i>	10,00	10,00	1/109	1/109
<i>költségvetési átláthatóság</i>	7,22	7,22	58/109	58/109
<i>e-állampolgárság</i>	7,86	7,72	22/109	22/109
<i>a sajtó szabadsága</i>	6,84	6,51	37/109	43/109
összességében (IPI)	7,62	7,43	31/109	34/109

kozik mind a 2015-ös, mind pedig a 2017-es adatok alapján (2. táblázat). Három komponens értéke romlott (igazságszolgáltatás függetlensége, e-állampolgárság, sajtószabadság), egy komponensé (adminisztratív teher) pedig javult 2017-re. Két komponens értéke változatlan maradt (kereskedelmi nyitottság, költségvetési átláthatóság). Mindezek összességében azt jelentik, hogy Magyarország 2017-ben a 34. helyen áll a rangsorban, három helyet rontva 2015. évi helyezését, olyan országok társaságában, mint Szlovákia, Lengyelország, Chile vagy Trinidad és Tobago, Dél-Afrika, Georgia (korábban Grúzia).

ÖSSZEZÉS

A European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building kutatói által kialakított, integritási mutató újszerűségét kétségtelenül annak metakompozit jellege adja. A mérőszám többdimenziósságából fakadó kétségtelen előnye, hogy – egy összesített kép felrajzolásán túl – a korrupciós helyzethez kapcsolódó egyes dimenziókban jellemző állapotok megragadására is alkalmas. Ebben a tekintetben felbontja a korrupciót a mögöttes tényezők alapján, továbbá adatok szintjén is értelmezhetővé teszi ezeket a faktorokat, s így megvilágítja, hogy adott ország esetében mely területeken szükséges beavatkozást tervezni. Ezáltal az IPI-mérőszám által megjelenített információknak valóban kiemelt szerepük lehet a korrupció elleni fellépés hatékonyabbá tételében, s méltán kerülhet a szakpolitikusok érdeklődésének középpontjába.

Ugyanakkor azonban az index metakompozit jellege bizonyos tekintetben hátrányt is jelenthet. Lényegében ugyanis az IPI szinte kizárólag már eleve meglévő, más kutatószervezetek és globálisan működő intézmények által gyűjtött, illetve publikált adatok alapján épül fel. Ez szükségszerűen azt a kockázatot rejti magában, hogy amennyiben valamely bemeneti adatforrás a későbbiekben – valamilyen oknál fogva – már nem állna rendelkezésre, az IPI változatlan tartalommal való továbbvezetése problematikussá válhat. Hasonló probléma adódhat abból, ha időközben megváltozik a bemeneti adatforrások adatgyűjtési-módszertani gyakorlata, s másként képezik le az általuk vizsgált jelenségekört, és/vagy a vizsgált országok köre alakul át.⁸

⁸ Ez természetesen feloldható, azonban az IPI-értékek összevethetősége érdekében a korábbi évek adatait visszamenőlegesen is korrigálni szükséges, mint ahogyan az már elő is fordult a mutatószám történetében (URL3, illetve lásd 7. lábjegyzet).

IRODALOM

- Burai P. – Hack P. (szerk.) (2011): *Korrupciós kockázatok Magyarországon, 2011. Nemzeti Integritás Tanulmány*. Budapest: TI Hungary, <https://transparency.hu/wp-content/uploads/2016/05/Korrupciós-kockázatok-Magyarországon-2011-Nemzeti-Integritás-Tanulmány.pdf>
- Freedman, D. – Pisani, R. – Purves, R. (2005): *Statisztika*. Budapest: Typotex Kiadó
- Mingiu-Pippidi, A. (2015): *The Quest for Good Governance: How Societies Develop Control of Corruption*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mingiu-Pippidi, A. (2017): *Are We Winning Against Corruption? European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building*. http://integrity-index.org/wp-content/uploads/2017/12/Integrity-in-the-World-2017_edit.pdf (utolsó letöltés: 2018. 01. 03.)
- Mingiu-Pippidi, A. – Dadašov, R. (2016): Measuring Control of Corruption by a New Index of Public Integrity. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 22, 3, 415–438. DOI: 10.1007/s10610-016-9324-z, https://www.researchgate.net/publication/305691593_Measuring_Control_of_Corruption_by_a_New_Index_of_Public_Integrity
- Pallai K. (é. n.): *Bevezető gondolatok a közigazgatási integritás és integritásmenedzsment témájához*. http://archiv.uni-nke.hu/uploads/media_items/bevezeto-gondolatok-a-kozigazgatasi-integritas-es-integritasmenedzsment-temajahoz.original.pdf (utolsó letöltés: 2018. 01. 03.)
- Pope, J. (ed.) (1996): *National Integrity Systems: The TI Sourcebook*. Berlin: Transparency International

URL1: integritas.asz.hu

URL2: <http://integrity-index.org/about/>

URL3: <http://integrity-index.org/methodology/>

URL4: http://integrity-index.org/wp-content/uploads/2015/07/Table2_correlations.png

URL5: <http://integrity-index.org/>

AZ ANTIKORRUPCIÓ ÉS AZ INTEGRITÁS OKTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

POTENTIALS OF TEACHING ANTICORRUPTION AND INTEGRITY

Bokor Tamás

PhD, egyetemi adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet
tamas.bokor@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt évtizedben Magyarországon a korrupció elleni küzdelem mellett megjelent az integritás (az értékalapú egyéni és szervezeti működés) építésének igénye is. E két törekvés sikere nagyban függ a társadalmi kommunikációban részt vevő egyének attitűdjeitől, ezért a személyes attitűdformálás szerepe kulcsfontosságú. A rövid áttekintő tanulmány keresztmetszeti képet ad arról, hogy a négyféle szocializációs színtér (család, iskola, munkahely és média) milyen lehetőségeket kínál az antikorrupció és az integritásfejlesztés gondolatainak kommunikálására. A jó gyakorlatok és a kiaknázható lehetőségek arra mutatnak, hogy a négy színtér szinergiájának erősítése javíthatja a társadalmi integritást és a közbizalmat.

ABSTRACT

The need for building integrity (that can be defined as value-based action of individuals and institutions) has appeared beside the fight against corruption in the last decade in Hungary. Success of these struggles significantly depends on the attitudes of individuals in social communication, therefore the role of shaping personal attitudes is crucial. The short overview study shows a cross-sectional picture of what potentials the four main socializing scenes (family, school system, workplace and media) offer to communicate the ideas of anti-corruption and integrity development. Best practices and the exploitable potentials depict that strengthening the synergy of these scenes can improve public integrity as well as public trust.

Kulcsszavak: oktatás, nevelés, antikorrupció, integritás, média

Keywords: education, pedagogy, anti-corruption, integrity, media

HARC HELYETT ÉPÍTKEZÉS: AZ INTEGRITÁSSZEMLÉLET MEGERŐSÖDÉSE

A nemzetközi szintésre tekintve lassú, de jelentős szemléletváltásnak lehetünk tanúi a korrupció elleni törekvésekben. Az antikorrupciós igyekezet legalább három évtizedes történetében sokáig a büntetőjogi, büntető-jutalmazó (de főként büntető) megközelítés volt meghatározó. Az EU-konform szabályozási gyakorlat azonban világosan megmutatta, hogy a törvényi előírások és az átláthatósági követelmények kiüresednek, amint olyan közegbe kerülnek, amely képtelen meghonosítani őket (Pallai–Kis, 2014, 154.). Így a szabályozásról fokozatosan a társadalmi közegre került a figyelem fókuszja, és a korrupció elleni küzdelemben meghatározóvá vált a kollektív cselekvés problémája mint értelmezési keret (Persson et al., 2013, 463.). Ez a változás megerősítette a képzés, az oktatás és az érzékenyítés fontosságát, abból kiindulva, hogy a korrupció mint társadalmi rendszerprobléma csak a társadalom tagjainak bevonásával kezelhető hatékonyan.

Az ezredforduló táján láthattuk a hangsúlyok egyre erősebb eltolódását az antikorrupciós harcban. Ekkor a szervezetfejlesztés szociálpszichológiája és a munkahelyi mentálhigiéne tapasztalatai nyomán lassanként kirajzolódott, hogy a probléma, amit a büntetőjog korrupciónak nevez, csupán egy az értékelvű működést hátráltató sokféle tényező közül. A kölcsönös függőségek, a kiszolgáltatottság, a (szándékosan vagy gondatlanságból) hiányos infrastruktúra, az apró, személyes szívességek rendszere stb. mind akadályozzák az egyéneket és a szervezeteket abban, hogy vallott és kinyilvánított értékeiknek megfelelően végezzék feladatukat. Ha stabil értékrend szerint működő egyéneket és szervezeteket szeretnénk látni a társadalomban, nemcsak a korrupció ellen kell küzdeni, hanem a felsorolt tényezőket is számításba kell venni. Az integritásépítés (integritásmenedzsment) fogalma is ekkor kezd kirajzolódni, hogy a 2010-es évek elejétől kezdve lassanként átvegye a stafétát az antikorrupciós megközelítéstől. Immár nemcsak valami ellen (korrupció), hanem valamiért (a szervezetek és tagjaik integritásáért, sérthetetlenségéért) kell tenni. A harc és a küzdelem militáris nyelvezete helyett – építészeti metaforák alapján – integritásépítésről, egy jól működő felépítmény létrehozásáról beszélhetünk. Az átláthatóság biztosítása önmagában nem varázsszer, ha nem egészül ki az egyének képzésével, az intézmények fejlesztésével és a társadalmi kultúra formálásával (De Vries–Sobis, 2016, 267–268.).

Amikor antikorrupcióról beszélünk, inkább a (büntető)jogi alapokon nyugvó bűnüldöző tevékenységre gondolhatunk. Amikor integritásépítésről vagy a szervezeti integritásirányítási rendszer felépítéséről van szó, akkor erősebben érvényesülnek a szervezetfejlesztés humán szempontjai, a motiváció, az etikus működésre helyezett hangsúlyok, illetve az egyéni és a szervezeti sérthetetlenség összehangolása, s így a „rászorgálás a bizalomra”. Az integritásépítés célja végső

soron a társadalomban és szervezeteiben ténylegesen működőképes szabályrendszer, a szakmai kompetenciák és az etikus működés összehangolása, amelynek eredményeként a szervezetek az érintettek szemében (mind a benne dolgozók, mind a külső érintettek számára) bizalomra érdemesek, sérthetetlenek és stabilak lesznek (Bokor–Szabó, 2018).

A fenti nézőpontváltás során, mint látható, egyre erősödő igény mutatkozik a korrupció és az integritássérelmek megértésére, a korrupciós mechanizmusok és kockázatok szociálpszichológiájának és szociológiájának megértésére, valamint arra, hogy ennek nyomán konkrét lépéseket lehessen tenni az intézmények integritásának növelésére (Chapman–Lindner, 2016, 264.).

Komoly módszertani kérdés, hogy mikor, hol és miként hatékony az antikorrupcióval és integritással kapcsolatos személyes és állampolgári ismeretek, készségek átadása, tanítása, fejlesztése. Alkalmas színtereknek nem vagyunk híján:

- a) az elsődleges (családi),
- b) a másodlagos (iskolai), valamint
- c) a harmadlagos (munkahelyi) szocializációs közeg mellett
- d) a mediatizált valóság is lehetőségeket kínál.

Szinte axiómaként fogadható el, hogy hipermediális társadalmunkban – a média s különösen az újmédia nevelő-oktató szerepe miatt – nem lehet e feladatot kizárólag a családra vagy az iskolarendszerű képzésre terhelni. A média mint informáló színtér és az újmédia mint közösségépítő színtér hangsúlyos szerepet kell hogy kapjon a szóban forgó tevékenységekben. Áttekintőnk elsősorban a szervezett, tervezett ismeret- és attitűdformálásra koncentrál, így a családi szocializáció kérdéskörével itt nem foglalkozunk, ugyanakkor a másik három területen rejlő lehetőségekről röviden szólunk.

KERESZT A TANTERVBEN: ANTIKORRUPCIÓ ÉS INTEGRITÁS A MAGYAR KÖZNEVELÉSI RENDSZERBEN

A köznevelés feladatainak és céljainak meghatározásában három olyan terület szerepel, amelyek alkalmas kapcsolódási pontokat adnak az antikorrupció és integritás témaköréhez. Az igazság és igazságosság tisztázása, a jó és szép iránti érzék fejlesztése, illetve az erkölcsi és a szellemi érzék elmélyítése mint nevelési cél, már elegendő motivációt ad arra, hogy a köznevelési rendszer foglalkozzon a személyes és szervezeti integritás kérdéseivel. A Nemzeti alaptanterv további céljai között szerepel, hogy a felnövekvő nemzedékek a haza felelős állampolgárává nevelődjenek, akik képesek sajátos kritikái döntéseket meghozni közösségük és a társadalom érdekében.

A köznevelésben megjelenítendő szakmai tartalmakat kormányrendeleti szinten (110/2012 [VI. 4.] Korm. rend.) a NAT szabályozza. E dokumentum alapján

készülnek a kerettantervek, amelyek jóváhagyását a minisztériumi szintű Kerettantervi Rendeletnek megfelelően az Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutató és Fejlesztő Intézete végzi. A kerettantervek alatt, harmadik szinten a helyi tantervek részletezik mindazokat a témaköröket, amelyek a köznevelési rendszerben megfelelő tudással, képességekkel, készségekkel, jártasságokkal és attitűdökkel készítik fel a tanulókat a mindennapi önálló életvitelre, a munka világára, illetve a magasabb szintű tanulmányokra.

A Nemzeti alaptanterv jelenleg hatályos, 2012-es változatában a korrupció fogalma a fejlesztési területek, nevelési célok között, ezen belül az erkölcsi nevelés címszáva alatt jelenik meg (NAT, 2012, 10641.). A 9–12. évfolyam etikaoktatásának témakörei között a „Korunk erkölcsi kihívásai” tématerületen belül olvasható a közösségi és társadalmi korrupció problémája mint feldolgozandó témakör, egy helyen említve az ökológiai válság erkölcsi problémájával, a világszegénység, az intolerancia, valamint a jövő nemzedékek jogainak témakörével (NAT, 2012, 10721.). Az integritás fogalma a szociális és állampolgári kompetenciakörben tűnik fel, azzal az indoklással, amely szerint a szükséges „attitűdök vonatkozásában az együttműködés, a magabiztosság és az integritás a legfontosabb” (NAT, 2012, 10656.).

Akárcsak a médiaműveltség, az antikorrupció és az integritás témájának tanítása-tanulása is keresztantervi elem: nem egy műveltségi terület vagy tantárgy keretei között, hanem több összehangolásával valósulhat meg. A közös követelmények elvben elősegítik a tantárgyak közötti válaszfalak lebontását, biztosítják a tanítás-tanulás szemléleti egységét, következőképpen a tanulók személyiségének fejlődését – amennyiben tényleg jut elegendő figyelem és idő az elem tantárgyi beemelésére a megfelelő belépési pontokon a tanulási-tanítási folyamat során.

A problémát nem a megfogalmazott tervek okozzák, hanem a tantervek gyakorlati implementációja. Az általános és középiskolák tantervében az erkölcsstan vagy hittan keretében jelennek meg a szóban forgó kezdeményezések – miszerint tudatosabb állampolgárokat neveljenek a tanárok –, a középiskolai és felsőoktatási képzésekben ez az etikára korlátozódik. A probléma ott jelentkezik, hogy – átnézve az elérhető tantervek/mintatantervek sokaságát – legfeljebb elvétve találkozhatunk a korrupció elleni konkrét fellépéssel, és nincs garancia arra, hogy a tanórák el is jutnak eddig a pontig, vagy kellő hangsúlyt fektetnek rá. A főiskolai és egyetemi mintatanterveknél inkább az figyelhető meg, hogy többnyire általános etikával, etikátörténettel vagy az adott szak etikájával foglalkoznak a hallgatók és az oktatók. Előrelépést a következőképpen lehetne biztosítani: felső tagozatban és középiskolai szinten korrupciós szituációk és dilemmák beépítése tanórai keretbe (például történelem, társadalomismeret) és ezek diszkurzív feldolgozása; a felsőoktatásban, egymásra épülő kurzusok keretének kiépítése különösen a pedagógiai és a társadalomtudományi képzési területek alapképzési szintjén.

MUNKÁRA FOGOTT SZEMLÉLETVÁLTÁS: INTEGRITÁSKÉPZÉS A FELNŐTTOKTATÁSBAN

A munkahelyi szocializáció során az antikorrupció és az integritás fogalmát minden szakterület más-más aspektusból járja körül. Magyarországon az integritásképzésekről a legrészletesebb hozzáférhető adatok a közigazgatási szférából származnak, ahol az ÁROP-1.1.21 projekt keretében 2013-tól mintegy 8500 beosztott, 800 vezető és államtitkári szintű felsővezetők integritás-szemléletformáló képzése zajlott diszkurzív tréningmódszer keretében. A hatékonyságmérés adatai szerint már rövid távon (mintegy három hónapos távlatban) sikerült a korrupcióval szembeni tehetetlenség érzését csökkenteni a résztvevőkben, miközben a vélekedéseikből az is kirajzolódik, hogy a programot elvégzettek körében bővült az ismeretanyag a jogi eszközökön túllépő antikorrupciós módszerekről, és a nyilvánosságnak is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az integritás építésében, mint a tréninget megelőzően (Pallai, 2015, 13.). A KÖFOP-2.2.3 projekt többek között a korrupció szociálpszichológiájáról, valamint az újmédia-etika és az integritás viszonyáról szóló tananyaggal és további képzési programokkal folytatja a közszolgálati dolgozók ez irányú kötelező továbbképzését. A közszolgálati továbbképzési rendszer mellett szintén jogszabályi szintű előírás (az 50/2013. [II. 25.] Korm. Rendelet) alapján az ötven főnél nagyobb létszámú államigazgatási szerveknél az integritás-tanácsadó alkalmazása, aki a szerv vezetőjének irányításával látja el az intézmény integritásirányításával kapcsolatos feladatokat (például: bejelentések kezelése, integritásirányítási terv készítése stb.).

E tanulmány kereteit jóval meghaladná annak vizsgálata, hogy milyen módon jelenik meg az üzleti szféra intézményeiben az integritásképzés, így itt elegendő annyi: a szféra decentralizált jellege miatt a közigazgatáshoz hasonló, központilag szervezett képzésekre, tréningekre nem akadnak példák e témában. Az értékalapú működést az egyes ágazatok és szervezetek szintjén etikai kódexek, felelősségvállalási nyilatkozatok és szabályzatok biztosítják, s a vállalatokon belül természetesen alkalom nyílik az üzleti etikával kapcsolatos képzések megtartására. A felnőttoktatás körébe tartozó, ugyanakkor a munkahelytől függetlenül megvalósuló képzési formák gyakran nem elsősorban képességfejlesztő, hanem tágabb társadalmi célokat fogalmaznak meg. Jó példát szolgáltat erre a Global Anticorruption Education and Training Project (ACET), amely a mérnöki és gyártási szektorban dolgozó szakemberek képzésével és érzékenyítésével igyekezett mérsékelni a korrupciót, a gazdasági rendszer etikusabb működése révén javítani kívánva a szegényebb társadalmi rétegek helyzetét (Smith, 2009).

A felnőttoktatás – mint a harmadlagos szocializáció eszköze – tehát munkahelyen kívüli (illetve attól független) képzési formákat is lehetővé tesz. Ezek ugyanúgy párhuzamosan célozzák a kognitív, az affektív és a viselkedéses/pszichomotoros funkciókat (Integrity Curriculum Assessment Tool, 2016), mint egy

jól kidolgozott munkahelyi tréningprogram. Az Integrity Action nemzetközi szakmai szervezet ingyen elérhető oktatási segédanyagai, illetve nyitott képzési programjai elsősorban az akadémiai szférát, valamint az egyetemi hallgatók, a köztisztviselők és az üzleti vezetők körét célozza meg, és konkrét intézményektől független formában kínál tréningeket. Képzési hálózatukban három régió huszonegy országa szerepel – Magyarország egyelőre nincs a listán (Integrity Education, 2016).

KI MIT TUD? – AZ ÚJMÉDIA SZEREPE AZ INTEGRITÁSÉPÍTÉSBEN

Az újmédia lehetőségei többrétűek az integritás menedzselésében. A főbb területek – a teljesség igénye nélkül – az alábbiakban foglalhatók össze:

- a) Tematizáció: korrupciós hírek közzététele szerkesztőségi felületeken (például hírportálok) és nem szerkesztett tartalmakban (például blogoszféra).
- b) Tényfeltárás, oknyomozás: a tematizációhoz kapcsolódóan a korrupciós esetek részletes feldolgozása és a cikkek *online* közzététele.
- c) Diskurzustér biztosítása: web2-es felületek üzemeltetése és elérhetővé tétele, nevesített (például Facebook-csoportok) vagy anonim felületek (például fizettem.hu) működtetése, amelyek alkalmasak a korrupcióval és integritással kapcsolatos civil eszmecsereire.
- d) Civil interfész üzemeltetése: olyan online rendszer, amelyben azonosítással vagy anonim módon megtehető a korrupciós esetek leírása (*whistleblowing*, „a vészharang kongatása”), például tényfeltáró szerkesztőségek irányába, illetve közérdekű adatok közzététele.
- e) Hatósági interfész üzemeltetése: olyan online rendszer, amelyben azonosítással vagy anonim módon megtehető a korrupciós esetek bejelentése erre szakosodott hatóság(ok) irányába (Magyarországon ilyen az online bejelentővédelmi rendszer).
- f) Tudástár, módszertani eszköztár nyilvánossá tétele: nemzeti vagy nemzetközi szintű ajánlások, képzési anyagok, tréningprogramok, jó gyakorlatok elérhetőségének biztosítása.

A fentiekkel kapcsolatban borús statisztikát látunk: „Az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala által üzemeltetett bejelentővédelmi rendszer teljesen ismeretlen a 18–29 évesek körében, s általánosságban is csak felületes ismeretekről számoltak be az online tényfeltáró újságírás [...], a korrupciós témájú fórumok, Facebook-csoportok és oldalak tekintetében.” (Bokor, 2018; Hortobágyi–Martin, 2016, 44.) Mindezt alátámasztja a hírmédiumok iránti bizalmatlanság (Norris, 2010) és az oknyomozó sajtótermékek alacsony olvasottsága, illetve nehéz finanszírozhatósága. Bár a digitális állampolgárság eszménye egyre erősödően hatja

át a magyar köznevelési rendszert, mégis lassan frissül a valóban hasznosítható állampolgári alkalmazások, jogok és kötelességek tanítása.

A médialogika több sajátossága miatt nem kedvez a korrupció tematizálásának. A nagyon nagy összegű (akár a társadalom egésze számára jelentős kárt okozó) korrupciós esetek hírértéke sokszor elmarad az apróbb korrupciógyanus ügyekétől – ez utóbbiak olvasottsága nem ritkán magasabb, mint a fajsúlyos ügyeket feldolgozó cikkeké. A felfoghatatlan nagyságrendekről szóló anyagok és a sűrűn közölt korrupciós hírek könnyen hozzászokást idézhetnek elő a befogadóban, mert rövid idő alatt megemelik az ingerküszöbét. A politikai polarizáció a befogadók véleményének polarizációjához vezethet, amely akadályozza a differenciált véleményformálást. Mindemellett az online tartalmak rövidegsége és tömörsége sem teszi lehetővé az alapos oknyomozó munka hatékony prezentálását.

Ami pedig a hatósági interfészt és a tudástárak használatát illeti: a Magyarországon egyetlen ilyen jellegű online felületként működő online bejelentővédelmi rendszer alacsony ismertsége és a képzési anyagok viszonylag alacsony használati szintje között az a hasonlóság, hogy ezekkel csak szükség esetén kezd ismerkedni a felhasználó, előzetes felderítésük az állampolgárok részéről ritkának látszik.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS TOVÁBBLÉPÉSI LEHETŐSÉGEK

Jóllehet a korrupcióérzékelés mértékét kimutató Corruption Perceptions Index (CPI) és az állam sérthetetlenségét kifejező Index of Public Integrity (IPI) módszertana egyaránt főleg társadalmi intézmények vizsgálatára épül (például üzleti szféra, közigazgatás, kereskedelem, lásd Mungiu-Pippidi–Dadaşov, 2016), a társadalmi alrendszereket alkotó egyének szerepe alapvető egy-egy sajátos nemzeti kultúra megteremtésében (Jahić–Činjurević, 2017; Lavena, 2013). A CPI-ban nem, de az IPI-ben explicit módon jelenik meg az egyének szerepe az e-állampolgárság (digitális állampolgárság) faktorában, alátámasztva a fenti állítás helytállóságát.

Áttekintésünkben azt hangsúlyoztuk, hogy az egyének ismeret-, képesség- és attitűdfejlesztéséhez legalább négyféle szocializációs közeg áll rendelkezésre. Ebből hármát (iskolarendszer, munkahelyi/szakmai továbbképzés, média) vizsgáltunk részletesebben, megállapítva mindegyik szintér sajátos lehetőségeit és korlátait. A három szektor közös nevezője, hogy ezekben az integritás céljainak tisztázása olyan képzést igényel, amely kognitív, érzelmi és viselkedéses funkciókat egyaránt megcélöz.

Az egyének szempontjából azonban mindez csak akkor válhat hatékonyvá, ha a három szintér – természetesen a családi szocializációra épülve – szinergiát alkot. Az iskolarendszerben kívánatos az integritás mint keresztntantervi tartalom megjelenése úgy, hogy helyet kap nemcsak az etikaoktatáson, hanem a szintén keresztntantervi médiaértésen belül is. A munkahelyeken saját tartalmi elemekre

épülő intézményen belüli vagy szabadon hozzáférhető nemzetközi képzési módszertanokat alkalmazva érdemes sarkalni a dolgozókat az integritás építésére, a médiában pedig jó arányérzékkel kell megjeleníteni az integritásproblémák mellett a jó gyakorlatokat is. A felelős digitális állampolgár igénye – nyilvánvalóan nem azonnal, hanem középtávon – így alakítható ki arra, hogy individuális módon követelje meg saját magától, saját közegétől és az őt körülvevő intézményektől az értékalapú működést, miáltal növekszik a közbizalom és a közösségi integritás.

IRODALOM

- 110/2012 (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny*, (2012) 66, 10635–10638. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a1200110.kor
- Bokor T. (2018): Magyar fiatalok és a korrupció viszonya a médiahasználat tükrében. *Magyar Tudomány*, 179, 2, 195–205. https://mersz.hu/hivatkozas/matud_132
- Bokor T. – Szabó D. (2018): *Újmédia-etika és integritás*. Budapest: Nemzeti Közszerkeleti Egyetem. In print
- Chapman, D. W. – Lindner, S. (2016): Degrees of Integrity: The Threat of Corruption in Higher Education. *Studies in Higher Education*, 2, 41, 247–268. DOI: 10.1080/03075079.2014.927854, https://www.researchgate.net/publication/277960978_Degrees_of_integrity_the_threat_of_corruption_in_higher_education
- De Vries, M. – Sobis, I. (2016): Increasing Transparency Is Not Always the Panacea: An Overview of Alternative Paths to Curb Corruption in the Public Sector. *International Journal of Public Sector Management*, 3, 29, 255–270. DOI: 10.1108/IJPSM-11-2015-0197
- Hortobágyi E. – Martin J. P. (szerk.) (2016): *Korrupcióérzekeles és médiahasználat a magyar fiatalok körében*. Budapest: Transparency International Magyarország, https://transparency.hu/wp-content/uploads/2016/08/Korrupcioerzekeles_es_mediahasznalat.pdf
- Integrity Curriculum Assessment Tool* (2016): https://integrityaction.org/sites/default/files/training_materials/IntegrityCurriculumAssessmentTool_iCAT_2016.2.pdf (Letöltés ideje: 2018. 01. 06.)
- Integrity Education* (2016): <https://integrityaction.org/index.php/integrity-education> (Letöltés ideje: 2018. 01. 06.)
- Jahić, H. – Činjurević Merima (2017): The Effect of Social Progress and Education on Corruption: A Contingency Theory Perspective. *Economic Review – Journal of Economics and Business*, 1, 15, 19–31. <https://goo.gl/fPZSBH>
- Lavena, C. F. (2013): What Determines Permissiveness toward Corruption? A Study of Attitudes in Latin America. *Public Integrity*, 4, 15, 345–365.
- Mungiu-Pippidi, A. – Dadašov, R. (2016): Measuring Control of Corruption by a New Index of Public Integrity. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 22, 415–438. DOI: 10.1007/s10610-016-9324-z, <https://goo.gl/1hf7cB>
- NAT (2012): *Nemzeti alaptanterv*, melléklet a 110/2012 (VI. 4.) Korm. rendelethez. In: *Magyar Közlöny*, (2012) 66, 10639–10847. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12066.pdf>
- Norris, P. (ed.) (2010): *Public Sentinel. News Media & Governance Reform*. Washington: The World Bank, <https://goo.gl/w1HdTG>

- Pallai K. (2015): *A képzés szerepe az integritás fejlesztésében*. Szakmai összefoglaló. <https://goo.gl/WoCZqe> (Letöltés ideje: 2018. 01. 06.)
- Pallai K. – Kis N. (2014): Towards Integrity. Integrity Education and Research at the National University of Public Service. *Public Finance Quarterly*, 2, 149–163. <http://www.pallai.hu/wp-content/uploads/2010/11/a-kisn-pallaik-2014-2.pdf>
- Persson, A. – Rothstein, B. – Teorell, J. (2013): Why Anticorruption Reforms Fail. Systemic Corruption as a Collective Action Problem. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 3, 26, 449–471. DOI: 10.1111/j.1468-0491.2012.01604.x, <https://goo.gl/KQN3kh>
- Smith, J. H. (2009): The Global Anticorruption Education and Training Project. *Leadership and Management in Engineering*, July, 139–143. DOI: 10.1061/(ASCE)1532-6748(2009)9:3(139), <https://ascelibrary.org/doi/full/10.1061/%28ASCE%291532-6748%282009%299%3A3%28139%29>

Tanulmány

A NŐK A TUDOMÁNYBAN¹

WOMEN IN SCIENCE

Pető Andrea

egyetemi tanár, az MTA doktora, Közép-Európai Egyetem
petoa@ceu.edu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő születésének 170. évfordulója alkalmából a nők helyzetét vizsgálja a tudományban, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen történeti keretekben beszélünk e területen a nők hiányáról. A tanulmány három részből áll: a magyar helyzet áttekintése után a kérdésfelvetés történetét elemzi, és végül megoldási javaslatokat ad a nők egyenlő részvételének eléréséhez a tudományban az intézményi háttér, valamint a tudás átalakításával.

ABSTRACT

The article is commemorating the 170th anniversary of the birth of Vilma Hugonnai, the first female medical doctor in Hungary asking the question in what framework the absence of women in science can be discussed. The article is structured in three sections: after mapping the situation in Hungary today it explores the historical context followed by possible solutions for achieving equal representation of women in science with transforming institutions and the politics of knowledge.

Kulcsszavak: nők a tudományban, esélyegyenlőség, Magyarország, Európai Unió

Keywords: women in science, equal opportunity, Hungary, European Union

¹ A tanulmány a Magyar Tudomány Napján 2017. november 7-én az MTA felolvasótermében elhangzott előadás szerkesztett változata.

A tanulmány apropóját Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő születésének 170. évfordulója adja. Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő élete nemcsak a csíkos könyvek sorozatban Kertész Erzsébet által megírt *Vilma doktorasszony* című életrajzból ismert, hanem örzi a nevét már általános iskola, sőt díj is. Hugonnai Vilma egy grófi család ötödik gyermekeként született. A pesti leánynevelő intézetben tanult, addigra már kialakult a nőnevelés intézményrendszere. Tizennyolc évesen ment férjhez Szilassy Györgyhez, akinek engedélyével 1872–1879 között a zürichi orvosi egyetem hallgatója, ahol nyomorog, mert elfogyott a pénze. 1880-ban tért haza, ám orvosi oklevelét nem ismerték el, csak tizenhét év után, 1897-ben. Szülésznőként dolgozott, előadásokat tartott, könyveket jelentetett meg a gyermeknevelésről, beteggondozásról. Az Országos Nőképző Egyesület egyik alapítója, a nőmozgalom jeles alakja lett. 1887-ben férjhez ment Wartha Vince vegyészhez. Szakmai életében, mint sok más nőében is, új fejezetet nyitott az I. világháború. 1914-ben elvégezte a katonarvosi tanfolyamot – a háború döntően befolyásolta a szakmai lehetőségeket, hiszen a férfiak helyét kellett és lehetett átvenni.

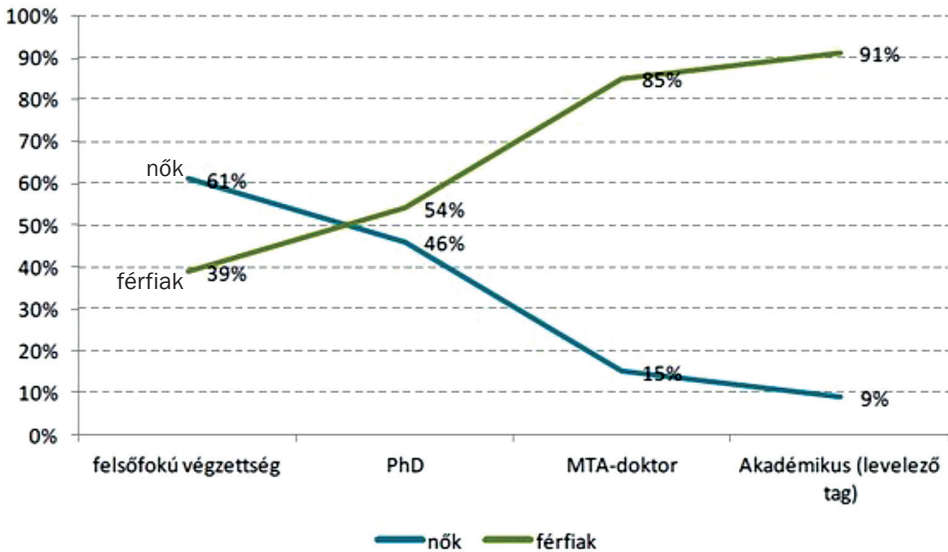
Hugonnai Vilma élete és munkássága jól példázza azokat a nehézségeket, amelyekkel a nők a tudományban szembekerültek, kerülnek és kerülni fognak. Az MTA vezetősége elkötelezett, hogy ezeket a nehézségeket feltárja, és megoldási javaslatokat terjesszen elő. Ennek keretében alakult meg a Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottság, melynek nagy megtiszteltetés, hogy a tagja vagyok.

Az elmúlt évtizedekben jó néhány alkalommal voltam jelen a nők a tudományban való részvételét vizsgáló konferencián és megbeszélésen. A Horizont 2020 Tanácsadó Testülete humán és bölcsészettudományi csoportjának tagja voltam, illetve vagyok. Ott az Európai Unió kutatási politikáját próbáltuk abba az irányba terelni, hogy megfeleljen a 21. század kihívásainak. Emellett szintén a Horizont 2020 társadalmi nemekkel foglalkozó tanácsadó testületének is tagja vagyok, illetve társelnöke voltam, melynek célja a nők mint kutatók részvételét biztosítani a tudományban, illetve olyan tudás létrehozását támogatni, mely nem csak a társadalom egy csoportjára érvényes. Három célt tűztünk ki a bizottságban a nők tudománybeli támogatására. Ez a hármas célkitűzés – mint a változtatás záloga – még visszatér a tanulmányban: a nők létszámának növelése a tudományban, az intézményi háttér, valamint a tudás átalakítása.

De ebben a tanulmányban megpróbálom a nők helyzetének vizsgálatát a tudományban másképpen megközelíteni, mint a korábbi vizsgálatok. Mégpedig azt a kérdést teszem fel: hogyan beszélünk erről a kérdésről? Milyen történeti előzmények vannak, és milyen keretben beszélünk a nők hiányáról a tudományban? (Hargittai, 2015) A tanulmány három részből áll. Először elemzem a magyar helyzetet, majd a kérdésfelvetés történetét mutatom be, végül megoldási javaslatokat ismertetek a nők egyenlő részvételének eléréséhez a tudományban.

A MAGYAR HELYZET ELEMZÉSE

A legfontosabb források a nők a tudományban való részvételére a CEDAW- (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women) jelentések. Ezek a diszkrimináció minden formáját elutasító ENSZ-konvenció nemzetközi betartására vonatkozó országjelentések. Az aláíró országok kötelezik magukat, hogy mindent megtesznek a diszkrimináció felszámolásáért. Ezért meghatározott időszakonként jelentéseket készítenek, amelyben az élet minden területén, így a tudományban is, bemutatják, hogyan változott a nők helyzete. A civil szervezetek pedig úgynevezett árnyékjelentést adhatnak be, amelyben azokat az adatokat, folyamatokat mutatják be, melyek talán a kormányzati jelentésből kimaradtak, vagy nem kaptak elég hangsúlyt.

1. ábra. Nők és férfiak aránya a tudományos pályafutás egyes állomásain, 2010

Kevés a nő a tudományban. A hiány, hogy ezzel a képzavarral éljek, nem oszlik el egyenlően. A nagy társadalmi presztízzsel rendelkező szakmákban kevesebb a nő. Az oktatás alapképzésében még több a nő, mint a férfi, de – ahogy ez az ollódiagram is mutatja – ez a doktori képzés során megváltozik, és egyre kevesebb lesz nő. A magyar tudomány csúcán, a Magyar Tudományos Akadémián kevés a női akadémikus, s a hazai 334 rendes és levelező tag között mindössze 24 nő van, ami az MTA tagjainak 6,7%-át teszi ki. Különösen kirívó ez annak tükrében, hogy a DSc/MTA doktora címmel rendelkező nők esetében ez még 15,54%, a 2689 DSc/MTA doktora között 418 nő van.

A másik forrás a mai magyar helyzet áttekintésére európai perspektívában az EIGE (European Institute for Gender Equality), a vilnai székhelyű Európai Társadalmi Nemek Egyenlőségének Intézete, mely a társadalmi nemek egyenlősége indexet készíti. Ha megnézzük a magyar helyzetet, a nők részvétele nő, azaz a nők száma növekszik a tudományban, de a nemi alapú szegregáció megmarad. A jelentés 26. ábrája ezt a bizonyos társadalmi nemek egyenlősége indexet mutatja, az Európai átlagot, amely 2005-ben 60,8, illetve 2015-ben 63, és a magyar helyzetet, ami a jó középmezőnyben található, és ebben semmilyen elmozdulás nem történt tíz év alatt. A jelentés 28. ábrája a nők arányát mutatja a felsőoktatásban. Itt szolid stagnálás mellett Magyarországon a férfiak számának csökkenését látjuk a felsőoktatásban 2015-ben, mely általános európai tendencia. Egyedül Németországban jár több férfi egyetemre, mint nő. A humán tudományok, a művészet és az egészségügyi gondozás területét vizsgálva a jelentés 32. ábrája mutatja a nők arányát; Magyarország már az európai uniós harmadik harmadban van, ami jelzi a fő problémát, azaz a gondoskodó munka elnöiesedését.

A harmadik forrás 2014-es, mikor is az Európai Bizottság által 1999-ben létrehozott szakértői testület, a Helsinki Csoport által vizsgált huszonkilenc európai ország között Magyarország 17%-os aránnyal a tizenkilencedik helyet foglalja el a nők tudományban való részvételét illetően. Lemaradva olyan országok mögött is, mint Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Bulgária. A 17% azonban nem csak más országokhoz képest elgondolkodtató: 17% ugyanis még mindig csak egyharmada az 50%-nak, márpedig a PhD-fokozattal rendelkezők fele nő.

Három probléma csúszik itt egybe, mikor nőkről beszélünk a tudományban, és ezeket valamiért építkezéssel kapcsolatos metaforákkal írja le a szakirodalom: üvegfal, csöpögő vízvezeték és üveglafon (Pető, 2003).

Az *első probléma az oktatás és képzés alapszakaszában* jelentkezik, mikor a lányokat nem buzdítják arra, hogy foglalkozzanak „fiús” tantárgyakkal, mint a matematika vagy fizika. A „láthatatlan tanterv” pedig a fiúk teljesítményét honorálja, míg a lányokét nem. Ekkor jelentkezik az *üvegfal* jelensége, amely a nőket bizonyos szakterületekre szorítja, és azokban a szakmákban, amelyek így elnöiesednek, csökkennek a bérek és a szakmával járó presztízs is.

A *második társadalmi probléma* a doktori fokozat megszerzését, a *PhD-t követő évek* jellemzője, amikor a nők nagy valószínűséggel elhagyják a pályát. Ezt hívják a *csöpögő vezetéknek*, mikor a nők „kicsöpögnek a tudományos előmenetel vezetékeiből” (Paksi, 2014, 193–214.). A pályaelhagyás erősen összefügg a gyermekvállalással. Erre találták ki a munka és a karrier egyensúlyának modelljét. A tudományos karrier modellje arra épül, hogy valaki folyamatosan jelen van, olvassa a szakirodalmat, publikál, mert csak így tud versenyképes lenni. Ez a modell a kutatást mint értéket az ember értéke elé helyezi, ami jelzi, milyen problémákkal kerül szembe a női kutató, mikor kiegyensúlyozott életet akarna élni.

A *harmadik probléma* a PhD megszerzése után a *karrierépítés későbbi fázisában* jelentkezik, amikor a pályát folytató nők szakmai fejlődése jellemzően lassú, vagy elakad egy bizonyos szinten. Ezt hívják üvegplafonnak. A karrier e szakaszában is fontos szerepet játszik a munka és a magánélet megfelelő összehangolása, csak más hangsúlyokkal. A gondoskodás fizetetlen munkáját a gyerekek, az idős szülők vagy a beteg családtagok a nőktől várják el.

Az okok a gondoskodás politikájával függnek össze (Nagy–Paksi, 2014, 193–214.). A modernitás kulcskérdése a gondoskodás. Ki neveli a gyerekeket? Ki tanítja őket? Ki hallgatja meg a PhD-diákok gondjait? Ki ad nekik tanácsot? Ki csinálja meg az akkreditációs anyag adminisztrációját? Ki vezeti a jegyzőkönyvet? Ki állítja össze a tanszéki könyvtár új könyveinek listáit?

A PROBLÉMA ELMONDÁSÁNAK KERETE

Hogyan lehet változást elérni? Ehhez a kérdésfelvetés történetét kell elemeznünk, mely elemzést a Fortepanon található egyik fényképpel szeretném kezdeni. A kép a Múzeum körúton a Pázmány Péter Tudományegyetem egyik tantermében készült, Cholnoky Jenő földrajztudóst ábrázolja hallgatóival 1929-ben (Fortepan, 29841). Ha ránézünk a képre több minden feltűnik.

2. ábra. FOTO/Fortepan, Cholnoky Tamás adományozó, képszám: 29841

Először is a dátum: 1929. A Horthy-korszakról és jellegéről sokfajta vita zajlik napjainkban, hiszen vizsgálata megkerülhetetlen. Vannak, akik statikus, stagnáló, neobarokk, urambátyám világnak állítják be, amely egyes állampolgárok megkülönböztetésére épült. Mások idealizálják, a társadalmi béke és haladás időszakaként gondolják el. Papp Barbara és Sipos Balázs legújabb kiváló könyve alapján, mely a diplomás nők történetét elemzi a Horthy-korban, azt állíthatjuk, hogy a korszakban döntő elmozdulás történt a modern női lét elfogadásában (Papp–Sipos, 2017). Kornis Gyula felsőházi tag, államtitkár 1925-ben még tanulmányt publikált arról, hogy a női nem tulajdonságaival összeegyeztethetetlen az értelmiségi pálya. 1941-ben már támogatta Magyar Zoltánné Techttert Margit magántanári pályázatát. Azé a Techttert Margitét, aki a *Magyar Női Szemle* szerkesztőjeként döntő szerepet játszott a női értelmiségi lét széles körű elismertetésében és a normaváltás előkészítésében. A normaváltás pedig kétségkívül elért bizonyos sikereket. A korban zajló viták azt elemezték, hogy alkalmas-e egyáltalán a nő arra, hogy egyetemre járjon. Ha igen, milyen szakra? Vannak-e a nőknek ilyen képességeik? Ha a nő célja és feladata a család, akkor azzal nem ellentétes-e az egyetemre járás? Összebékíthető-e a diplomaszerezés és a család? Ezek a kérdések a mai hallgatónak is ismerősen csenghetnek. Nem azt akarom ezzel jelezni, hogy „mennyi mindennek kell itt megváltoznia ahhoz, hogy ne változzék semmi”, hogy az ismert mondást idézzem, hanem azt jelzem, hogy mennyire velünk élnek még ma is a megnyugtató válasz nélkül maradt kérdések.

A dilemma eredetét elemezve Madách Imre híres, sokat idézett MTA székfoglaló beszédéhez kell visszanyúlnunk, amely bemutatja a 19. századi álláspontot. Illetve Kornis Gyuláét 1925-ben.

„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő géniusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt lényegesen előre nem vitte. E cáfolhatatlan tény nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek. Azon férfiakkal legnagyobb része, kiket a géniusz megszállt, szintén a legellenkezőbb irányú utakról törtek hivatásuk felé – és győztek, mert a szellem erősebb minden földi akadálnál.” (Madách, 1958)

De ezt a női és férfi különbözőséget másképpen is lehet értelmezni. Ki ne hallotta volna az érvt, most nem emlegetnék se politikai pártot, se nőjogi aktivistát, se férfit, se női politikust, hogy azért kell több nő a politikába, mert a nők békésebbek és kompromisszumkézsőbbek, így jót tesz részvételük a versenyre épülő munkavégzés hangulatának. Vannak, akik azzal érvelnek, mint Sanda Harding is, hogy a nők sajátos ismeretelméleti nézőpontja – a jobb beleérző készség és az ösztönös megérzések – gazdagítják a tudományos megismerés folyamatát (Harding, 1991).

Hogy ezt a paradoxont – egyenlőség vagy különbség – tovább elemezzük, szeretném Bobula Idát idézni, aki a magyar nőtörténetírás elfelejtett üttörője. Sajnos csak a sumer–magyar rokonságról írott munkáit idézik, pedig Bobula nagyon sokat tett a nőnevelésért.

Bobula Ida, az egyik első magyar tudósnő, családi tradíciókat követve az 1920-as években az Amerikai Egyesült Államokba ment, ahol két évig szociológiát tanult. 1924-ben Budapesten avatták a történettudomány doktorává, 1939-ben pedig a debreceni Tisza István Tudományegyetemen egyetemi magántanár lett. Még 1920 és 1924 között a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége női szakosztályának elnöke volt, utóbb munkatársa a *Magyar Női Szemle* című folyóiratnak, az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete időszaki kiadványának. Magyarországon kutatóként nem kapott állást, bár dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd 1944-ig egy fővárosi lánykollégiumot igazgatott. Ugyanakkor munkásságát, így többek között *A nő a XVIII. századi magyar társadalomban* című monográfiáját a hazai historiográfia ma is számon tartja. A következő idézetben már nyomon követhető a nők tudományban betöltött szerepével kapcsolatos felfogás változása, hogy Madách nézetei már nem tarthatóak.

„Akikben van komoly és áldozatkész hivatástudat, annak azt tanácsolom, hogy vegye fel a keresztjét és menjen főiskolára, akkor is, ha nő. Nőnek lenni ugyan súlyos handicap a mai életben – ezt tudni kell! –, de nem ok arra, hogy feladjuk a küzdelmet.” (Kiemelés az eredetiben. Bobula, 1937, 123.)

Mi is ez a *handicap*, mai írásmóddal hendikep? És mit lehet tenni ellene? Ebben a tanulmányban amellet érvelek, hogy a hármas stratégiával lehet ezt a bizonyos hendikepet megpróbálni legyőzni: Növelni kell a nők számát, meg kell változtatni az intézményeket, és meg kell változtatni a tudást.

Visszatérve az 1929-es képre. Ha figyelmesen megnézzük a képet, sokkal több nő volt a tömött előadóteremben Cholnoky professzor földtudományi óráján, mint férfi. Ez rögtön kérdéseket vet fel főleg napjaink előbb elemzett, a nők tudományban való részvételét mérő adatai alapján.

Az első, egyáltalán hogyan kerültek nők a földrajztudományba? Másodszor pedig, hogy mi lett velük? Magyarországon 1895-ben nyíltak meg a felsőoktatás egyes területei a nők előtt. Már 1895 előtt is voltak tudós nők, akik családi helyzetük miatt tanulhattak. Vagy mert „fiúnak nevelt lányok” voltak, azaz, ha a családban a kívánt fiúgyerek lány lett, akkor ő kapta meg a társadalmi mobilitáshoz létfontosságú oktatás lehetőségét. Vagy mert egyes nőknek a férjük mellett lehetőségük volt tudománnyal is foglalkozni. De nők az intézményes és intézményesített tudás létrehozásában nem vettek részt, nem kérdőjelezték meg, hogy a köztérben a nőknek nincs keresnivalójuk. Ebben rövid ideig változást hozott az 1918-as népköztársaság, amely előírta, hogy minden egyetem minden fakultására (kivéve a hittudományi karokat) fel kell venni az arra érdemes női jelentkezőket.

Ezzel eldőlni látszott az a kérdés, hogy a nők általában alkalmasak-e a szellemi pályákra, és konkrétan a „férfias intelligenciát” (képességeket) követelő területekre: az esszencialista álláspont híveit (akik szerint a nő és a férfi közötti biológiai-lelki különbségek jelölik ki a nők helyét a társadalomban, mint Madách) „legyőzték” a konstruktivista nézet követői, mint Bobula Ida jó fél évszázaddal később. Ez a fogalom, „legyőzték”, nem írja le pontosan azt a harcot, mely hosszú évtizedekig folyt, és melynek élharcosa volt többek között a most ezzel az eseménnyel is ünneplendő Hugonnai Vilma.

Az emancipációs mozgalmak különböző csoportjai az egyenlőség nevében azonos jogokat követeltek a nőknek. A politikában, az oktatásban, a kultúrában. Nem mást, hanem azonos jogokat. A nők oktatásának és a tudományhoz való hozzáféréseinek kérdése a demokrácia kérdése. De ha a tudományos kutatásban és felsőoktatásban részt vevő nők számát nézzük, ott bizony a nők eltűnnek, illetve láthatatlan munkát végeznek. Ők az asszisztensek, titkárnők és feleségek. Papp Barbara és Sipos Balázs meggyőzően érvel, hogy nem lehet leszűkíteni a modern nő kérdését csak a diplomával rendelkezőkre, mert akkor nem értjük meg azt az alapvető változást, amely a magyar társadalomban lejátszódott a női szerepek tekintetében a két világháború közötti időszakban (Papp–Sipos, 2017). Azt azonban biztosan valószínűsíthetjük, hogy az ezen a képen látható sok boldogan mosolygó nőből senki se lett egyetemi tanár vagy kutató. És Cholnoky professzor nyugdíjazása után a professzori székekben a tanszéken az utóda szintén férfi lett.

A nők tudományban betöltött szerepe történetének kanonizált elbeszélése szerint 1895-ben a nők bejuthattak az egyetemre, sokan közülük diplomát szereztek, aztán a háborús események miatt egyre többüknek jutott szakmai lehetőség. Például Bosznia annektálásával a magyar orvosnők már a világháború előtt állást kaptak Boszniában, hiszen a helyi lakosság női tagjait csak nők vizsgálhatták meg. Vagy az I. világháborúban nemcsak az orvosnők, mint Hugonnai Vilma, hanem az önkéntes ápolónők is megismerkedtek nemcsak a háború borzalmaival, hanem az önállóság anyagi és pszichológiai eredményeivel. Az első világháború utáni összeomlás kiélesítette a nagy presztízzsel és relatíve nagy autonómiával járó foglalkozásokban, mint az értelmiségi szakmák, a versengést. Ennek következménye, hogy törvénnyel kívánták korlátozni egyes társadalmi csoportok bejutását az egyetemre. A hírhedt *numerus clausus törvényt*, melyet eredendően a nők számának csökkentésére kívántak alkalmazni az egyetemeken, kiterjesztették a zsidókra is (N. Szegvári, 1988, 105–113.). Majd valóban évekig (Klébelsberg Kunó 1926. és 1927. évi rendeleteig) nem vettek fel nőket az egyetemekre. Nők legfeljebb magántanári kinevezést kaphattak. Azok a nők, akik részt vettek az emancipációs mozgalomban, és 1918–1919-ben aktív szerepet játszottak, mint Polányi Laura (1882–1959) vagy az első magyar kémia professzor, Marie Curie munkatársa, Götz Irén (1889–1941) elhagyták az országot. De egyikük sem kapott formális egyetemi tudományos állást se az Egyesült Államokban, se a Szovjetunióban.

Aztán 1946-ban megnyílt a tér a nők előtt. Andics Erzsébetet (1902–1986) 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia első női tagjává választották. És megkezdődött a felsőoktatás tömegesítése, amit csak nagyon lassan követett a nők vezető helyzetbe kerülése. De ettől kezdve a nők lehettek állami alkalmazottak is.

1989 után nem sok minden változott, sőt rosszabb lett. A Helsinki Csoport első jelentéseiben kimutatta, hogy a volt szocialista országokban a nők, éppen a felülről bevezetett egyenlősítő politika miatt, nagyobb számban voltak jelen a természettudományokban. Igaz, vezető pozícióhoz kevésbé jutottak. Viszont 1989 után az állami beavatkozás hiányában a nők száma erőteljesen csökkent, főleg a vezető pozíciókban. Ezzel párhuzamosan folyamatos lett a pénzkivonás a felsőoktatásból, másrészt a kiválóság hajszolásában a nők társadalmi hátránnyal indulnak. Az európai uniós csatlakozás pedig nem hozta meg a remélt változást (bővebben Séllei, 2015, 260–277.). Mint a Horizont 2020 tanácsadó testületének tagja többször, de hiába tettem szóvá, hogy az EU-s kutatási politika és keretek strukturálisan diszkriminálják a kelet-európai oktatókat, kutatókat.

Most pedig, hogy a társadalmi nemek egyenlősége sajnálatosan politikai harcok témája lett, mert sokan a társadalmi nemek egyenlőségének kérdését politikai gyűlöletkampány eszközöként használják, a helyzet még bonyolultabb (Pető, 2017, 209–219.).

Ugyanezt a szomorkás kronológiát a nők helyzetéről a tudományban úgy is el lehet mondani, mint egy sikertörténetet. Én ezt szeretném hangsúlyozni. Azoknak a nőknek az élete, akik a fényképen mosolyognak ránk, biztosan megváltozott, annak ellenére, hogy nem lett belőlük dékán vagy egyetemi tanár. Bizonyára sokukban maradt keserűség, mert az egyetem elvégzése után nem kaphattak állást tudományos területeken, és nem végezhetek tudományos munkát. Lehet a mai Magyarországon változtatni azon, hogy ne legyen keserűség és hendikep? Feltétlenül. Ezt elemzem a tanulmány befejező részében.

VÁLTOZTATÁS

A változtatás azonban nem könnyű, mert bonyolult kérdékről van szó, amikor a nők helyzetéről beszélünk a tudományban. Az általam legjobban ismert Horizont 2020-as pályázatokban a társadalmi nemek egyenlőségét három területen veszik figyelembe: kutatócsoportok összetétele, a döntéshozatali csoportok összetétele (40% alulreprezentált nem) és a társadalmi nemek integrálása a kutatás tartalmába. Új, integratív megközelítésre van szükség a kérdés vizsgálatához. Ezt a hármas változtatást mint a helyzet javításának receptjét, már a tanulmány korábbi részében is említettem. Tehát növelni kell a nők számát, meg kell változtatni az intézményeket és a tudást magát. Erre azért is szükség van, mert ha változtatni akarunk a mai helyzeten, mind a három területen szükség van a változtatásra.

Ezt a reformfolyamatot nem most találtuk ki, hanem Hugonnai Vilmától kezdve Bobula Idáig terjedő története van. Ebbe a történetbe beletartoznak azok a nők is, akik a Múzeum körüli előadóban belemosolyogtak a kamerába 1929-ben, és akiknek a képe most bekerült a Fortepan gyűjteményébe. Persze ez a hármas változtatás: a számok, az intézmények és a tudás változtatása nem megy minden nehézség nélkül.

Az EU kutatással foglalkozó igazgatósága például 2004-ben jelentést adott ki a nők és a tudomány helyzetéről a volt szocialista országokban. (Erről bővebben Pető, 2006, 1014–1017.) Ebben a jelentés magyar szerzője, Groó Dóra leírja azt a folyamatot, ahogy a kutatási pénzek elosztásának résztvevőjeként egyre inkább azt vette észre, hogy a férfi kutatók pályáznak, a nők pedig, akik valójában a pályázatot írták, maximum bedolgozhattak a sikeres tudós férfiú pályázatába. Ez a példa rámutat arra, hogy miért különösen nehéz terep a tudomány a társadalmi nemek egyenlőségének alkalmazására. Hiszen a női kutatóknak, akik férfi főnökeik helyett írták meg a nyertes pályázatot, egyrészt hálásnak kell lenniük, hiszen ha saját néven pályáznak, feltehetőleg sose nyernek, másrészt állítólag maguk döntöttek úgy, hogy bedolgozók lesznek, és semmiféle írott vagy közvetlen intézményes nyomás nem nehezedett rájuk, mégis így cselekedtek. A diszkrimináció, a megkülönböztetés a tudományban egyrészt nehezen megfogható, talán akár megfoghatatlan is, másrészt interiorizált. De miért is lenne probléma, hogy nagyon kevés a nő a magyar tudományban, különösen a természettudományokban és a tudományos élet vezető pozícióiban? Az Európai Unió alapértéke a nemi esélyegyenlőség, s ez óvatos optimizmusra adhat okot a jövőre nézve. Az EU alapértéke az egyenlőség: azaz, hogy a társadalmi nemek alapján történő diszkrimináció (a közvetlen és a közvetett is) az emberi jogok megsértése. A kiválóság, mely az Európai Unió tudománypolitikájának másik alapja, nem jelentheti csak a „férfiak” kiválóságát. A tanulmány első részében ismertetett adatok meggyőzőek. Említettem a három szintet a karrierben. Alapképzés, PhD-képzés és a karrier beteljesedése, ahol a probléma jelentkezik. Hiába tanul már több nő mint férfi az egyetemeken, ahogy haladnak előre a karrierjükben, egyre kevesebben jutnak lehetőséghez, előmenetelük lelassul. A doktori fokozat megszerzése, majd az első állásban való elhelyezkedés egybeesik azzal az időszakkal, amikor a nők a családi kötelezettségek nyomása alatt gyakran magukra maradnak. Mivel a nők általában kevesebbet keresnek, mint a férfiak, így intézményes segítség hiányában egyedül a nőkre hárul a gyereknevelés. A másik nagy vízvonal az egyetemi tanári kinevezés. Hogyan lehetséges az egyre szűkülő, piramisra emlékeztető tudományos kiválasztási rendszer megváltoztatása? Ormos Mária akadémikus mondta egy interjúban félig tréfásan erre a kérdésre válaszul, hogy világos, hogy mi az oka annak, hogy az idő előrehaladtával egyre kevesebb nő kerül a nagy társadalmi presztízzsel és biztos, de egyre szerényebb megélhetéssel járó egyetemi pozícióba. Az, hogy a nők idővel megbutulnak. Vagy, félretéve az iróniát, Bobula

Ida gondolatát folytatva, nem tudják legyőzni azt a bizonyos *hendikepet*. Vagy nevezzük mai nevén: a strukturális hátrányokat.

Van egy másik keret, amelyben beszélni lehet és kell is a nők tudományban betöltött szerepéről. Ez pedig a hatékonyság. A hatékonyság, az uniós tudomány-politika másik alapelve, pedig aláhúzza, hogy egyetlen gazdaság sem engedheti meg magának azt a luxust, hogy gazdasági érdekeit figyelmen kívül hagyva a nők képzettségét ne maximálisan használja ki. Vagy, hogy azok a geológia tárgyat hallgató nők, akik a Fortepan képén mosolyognak, ne dolgozzanak a szakmában, amit hosszú egyetemi évek alatt sajátítottak el. Bár azzal a neoliberais érvvel, amely a tudományt „ami megmérhető, csak az számít” alapon osztályozza, nem feltétlenül értek egyet, de ez mégis érvet adhat azoknak a kezébe, akik kísérletet tesznek a statisztikailag is kimutatható egyenlőtlenségek feltárására és a helyzet megváltoztatására. A szabályozott, számszerűsített értékelési rendszer inkább segíti, mint hátráltatja a nőket az előmenetelben. Ugyanakkor az MTA doktora cím megszerzésének számszerűsített követelményrendszere segíti, sőt bátorítja a nőket, hogy ők is benyújtsák pályázatukat. Ha nem lenne ilyen világosan lefektetett követelményrendszer, sokkal nagyobb tér nyílna az informális kapcsolatok működésének, és ez, ezt is tudjuk a kutatásokból, a férfiak érdekérvényesítését segíti.

A Yale Egyetemen végzett kutatás szerint például egy pályázati bizottságban dolgozó egyetemi oktatók – férfiak és nők egyaránt – következetesen felülértékelték azokat a pályázatokat, amelyeken férfinév szerepelt, azokhoz képest, amelyeken női név volt található (Cummins, 2017). A Maastrichti Egyetem kutatói azt állapították meg, hogy a női egyetemi oktatókat a hallgatók háromszor kevesebbre értékelték, mint a férfi oktatókat (The Economist, 2017). Mint a kutatók megállapítják – és ezzel csak egyetérteni tudok –, nem tudatos nőgyűlöletről van szó, valószínűleg még csak nem is tudatos diszkriminációról, hanem a nőktől elvárt társadalmi szerepekről alkotott sztereotípiák hatásáról, azaz a kulturális tudattalan működéséről, amelyet befolyásolnak szocializációnk rejtett tantervei. Sokunkkal fordult már elő, hogy olyan értekezleten vettünk részt, ahol mi voltunk az egyedüli nők. Mikor arra kerül sor, hogy eldöntsék, ki vezeti a jegyzőkönyvet, aki értelemszerűen nem tud majd érdemben részt venni a megbeszélésen, vagy ki ugrik ki kávé főzni, vagy megnézni, hol a kávé, gyakran fordulnak tanácstalan férfitétekintetek a nők felé. Ebből a szempontból azonban már talán kevésbé lehet annyira egyértelműen kijelenteni, hogy a tudományos pálya és előmenetel kizárólag a meritokrácia elvein alapul.

Csépe Valéria, az MTA volt főtítkárhelyettese, akadémikus, a nők kutatásban és innovációban elfoglalt helyét vizsgáló Helsinki Csoport (*The Helsinki Group on Gender in Research and Innovation*) szakértői fórumának első számú magyar delegáltja volt. A Helsinki Csoport legutóbbi jelentésében rámutatott, hogy a tudományos intézetekben „négy év alatt csaknem megduplázódott Magyarországon a vezető pozícióban lévő nők aránya, azaz a 2010-es 9 százalék 2014-re

17 százalékra emelkedett. Az uniós átlagnál gyorsabban nő hazánkban az esélyegyenlőségi tervet alkalmazó kutatási intézmények száma, a nők aránya pedig a férfiakét meghaladóan emelkedik a PhD-fokozatot szerzett kutatók körében is.” (Ma Aczél Petra, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora a magyar delegált.) Csépe Valériának kulcsszerepe volt annak az esélyteremtő keretprogramnak a létrehozásában, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia indított 2009-ben. A program lényege, hogy német minta alapján az életkorhoz vagy tudományos fokozat megszerzésének időpontjához kötött pályázatoknál a tíz éven aluli gyermekeket nevelő kutatónők esetében gyermekenként két évvel kitolódik a korhatár. Ez egy fontos lépés volt abba az irányba, hogy a nők strukturális hátrányát központi eszközzel kezeljék.

A Bobula Ida által korábban idézett *hendikep* azonban nemcsak strukturális. Kínálat van kereslet nélkül, azaz több nő szeretne bekerülni a tudományos pályára, de nincs rá lehetősége. Ezen például ezzel a programmal lehet javítani. De van egy másik tényezője ennek hendikepnek: egy interiorizált, belsővé tett, melyet az életutak elemzésével lehet megérteni, illetve javítani rajta. Hugonnai Vilma minden kiváltsággal rendelkezett, amellyel a 19. század végén egy nő rendelkezhetett: jó és gazdag családból származott, egészséges volt, és bár csak kezdetben, de egy támogató férj állt az oldalán. Úttörő szerepet játszott abban, hogy mikor azt mondják, ’orvos’, nem csak férfiak jutnak az eszünkbe. Ha ránézünk a fényképre, professzor Cholnoky Viktor megfelel az egyetemi professzor mai sztereotípiájának: idős, fehér szakállá van, és sugározza a magabiztos tudományos tudást. Míg az idősebb férfi kulturálisan a bölcsességet, a tudást és a tekintélyt sugallja, addig az idősebb nő képzetéhez nem kapcsolódnak – reméljük csak egyelőre – ilyen asszociációk. Márpedig a professzor sztereotipikus képének alapvető eleme a bölcsesség, a tudás és a tekintély, és például ez a sztereotípia az, ami olyan idős női professzorok, mint jómagam elfogadását nehezíti.

Ezt pedig nem könnyű megélni, sőt túlélni. Saját tapasztalatból mondom. A német katolikus alapítvány, a Cusanuswerk mentoraként dolgoztam évekig. A német felsőoktatásban a nők helyzete lényegesen rosszabb, mint Magyarországon, igaz, a felsőoktatásban dolgozók presztízse és jövedelme ott lényegesen nagyobb. Ezt felismerve indított programot a Cusanuswerk, minden évben pályázatot hirdetve PhD-hallgatóknak, akik magukkal hozzák a programba a doktori témavezetőjüket is. Az alapítvány félévente képzéseket szervezett a doktoranduszoknak arról, hogyan oldják meg a nehéz kérdéseket, döntéseket: például, ha úgy érzik, hogy az egyetemen nem kapják meg azt az intézményes támogatást, amit megérdemelnének, vagy másképpen látnak egy szakmai kérdést, mint a mentoruk. És mi, témavezetők, kommunikációs gyakorlatokban vettünk részt: hogyan lehet és kell például azt kommunikálni a doktori diákkal, ha rossz irányba halad a kutatása. Ezt a modellt próbálta meg a határon túli magyar doktoranduszokra adaptálni több-kevesebb sikerrel a kalandos sorsú *Collegium Talentum* program (Pető, 2016).

De ha a mosolygó nőket nézzük az 1929-es fényképen, akkor talán megértjük, hogy az intellektuális munka öröme, biztonsága és az egyén integritása az, amiért a nők tanulni akarnak. Ha ez elvész, mert a férfi professzor, a diákok vagy az adminisztráció nem igazságos módon értékeli, akkor szükség van a támogató intézményekre.

Hosszú távú változást a társadalmi nemek egyenlőségének területén az EU-szakpolitika végrehajtásától várhatunk (bár éppen ezen a területen kevés hatásköre van az uniós szabályozásnak). Az optimisták viszont joggal mondhatnák, hogy az Európai Unió előírásainak köszönhetően legalább vannak statisztikáink.

Ez három módon, három eszközként jelenhet meg: mindegyik felülről lefelé ható irányban, erős politikai beavatkozást követelne. Hozzá kell tenni azt is, hogy mind a hárommal szemben ellenérzéseket és kritikát fogalmaznak meg, ami bizonyítja, hogy nincs egyetlen recept az egyenlőtlenség, a *hendikep* felszámolására, mindig az adott helyzettől függ, mi a célravezető.

Az első eszköz az egyenlő bánásmód elve, mellyel intézményesen biztosítani kell, hogy a férfiakat és a nőket egyenlő módon kezeljék. Ez a közvetlen diszkriminációra vonatkozik, és ilyen, hála az elmúlt százötven év nőmozgalmai eredményekben gazdag éveinek, ritkán van, ezért a döntéshozók elégedetten dőlhetnek hátra, hogy ebben nincsen sok teendő. Pedig az oktatási rendszer, a tananyagok, a tankönyvek rendkívül nagy szerepet játszanak a társadalmi nemekkel kapcsolatos sztereotípiák továbbításában. Amíg a tankönyvekben a lányok főznek, és a fiúk olvasnak, sok változásra nem számíthatunk. Amíg a matematikatanárok úgy magyaráznak el egy példát, hogy *úgy mondom, hogy még a lányok is megértsek*, nem lesz változás.

A második eszköz minden olyan pozitív támogató intézkedés, amely a speciálisan hátrányos helyzetűeket támogatja. Ilyen például a kutatásokat támogató német Humboldt-ösztöndíj azon feltétele, hogy a nők öt évvel tovább számítnak „fiatal” kutatóknak, hiszen a nők a negyven év alatti életük nagyobb részét gyerekeveléssel, a munkaerőpiacon kívül töltik. Az esélyegyenlőség a tudományban akkor áll fenn, amikor a – fogalmilag mindig, szükségszerűen szűkösséggel jellemezhető – kevés forrás, javak és a társadalmi terhek elosztását olyan szempontok irányítják, amelyek a kérdéses javakért zajló verseny szemszögéből relevánsak. Tehát nem olyan, a versenyek szemszögéből irreleváns tényezők, mint faj, vallás, osztály, nem, fogyatékoság, szexuális orientáció, etnikum vagy más olyan külsődleges tényezők, amelyek ronthatják bizonyos versenyzők esélyeit a sikerre. Igen ám, de ennek a megvalósításához „pozitív diszkriminációra”, avagy – a ma már általánosabban elfogadott kifejezést használva – „támogató intézkedésekre” lenne szükség. Ezek olyan beavatkozásokat jelölnek, amelyek a diszkrimináció megelőzésére vagy megszüntetésére, illetve a hátrányok kiegyenlítésére szolgálnak, megcélozva a hátrányos megkülönböztetés veszélyeinek kitett, megbélyegzett csoportokat. De a pozitív akciók bevezetését a magyar

közvéleménynek sem a konzervatív, sem pedig a liberális része nem fogadja el. Ki ne hallotta volna az „Én nem akarok kvótánő lenni, mert keményen dolgozom”, vagy hogy „nem tehetjük meg X-szel, hogy kvóta alapján nevezzük ki, összesúgnak mögötte, hogy ő bizony kvótánő”. Pedig a kvóta csak, hangsúlyozom, csak egyenlő teljesítmény esetén ad lehetőséget annak a jelöltnek, aki abban a kategóriában az alulreprezentált csoportba tartozik. Az ellenérzéseket az is okozza, hogy egyesek szerint a társadalomban gyökerező egyenlőtlenségeket nem lehet jogi intézkedésekkel megszüntetni. Az uniós nyomásra elfogadott magyar antidiszkriminációs törvény magyarázatában is az szerepel, hogy a születéskor meglévő esélykülönbségek nem küszöbölhetők ki jogi eszközökkel. Ez a liberális jogértelmezés már a szövegezésével megkérdőjelezte az egész törvény jogosultságát, és kizárta a támogató eszközök alkalmazását, amelyek pedig történetileg kimutathatóan a leghatékonyabb módszerek a társadalmi egyenlőtlenségek kezelésében. Azok is ellenzik az esélyegyenlőség elvének alkalmazását a tudománypolitikában, akik a társadalmi egyenlőtlenséget egyszerűen csak jogi kérdésként szemlélik. Ők azok, akik az egyenlőtlenség problémáját megoldottnak tekintik, mivel az jogi szinten, *de facto* már szabályozást nyert, és nem ismerik el, hogy a „női jogok” különbözzenek az emberi jogoktól. Ugyanakkor a jogi intézkedésektől önmagukban nem lehet csodát várni, nem helyettesítik az intézményi szintű döntéseket, hiszen az intézmény az a szint, amely az egyenlőtlenségeket leginkább létrehozza és legitimálja a közgondolkodásban. Ezen elsősorban az oktatás tartalmának társadalmi nemekre érzékeny átalakításával lehet segíteni. Egy ilyen átalakítás legfontosabb célja a társadalmi nemek egyenlőségének elérése az oktatás és kutatás tartalmi területein.

Egy másik, főleg a tudományban megjelenő ellenérv az esélyegyenlőségi politika alkalmazása ellen az, hogy az emberek között természetes egyenlőtlenségek léteznek tehetségekben és képességekben, tehát az esélyegyenlőség elve, amely a természetes egyenlőtlenségekre épít, nem megszünteti, hanem éppen felnagyítja azokat. Sőt, a támogató intézkedések az esélyegyenlőségi politika ellenzői szerint azt is sugallják, hogy ők maguk, a támogatásra szorulóknak nem is képesek segítség nélkül megfelelő teljesítményre. Ezt az érvet használják azok a női kutatók is, akik zsigeri ellenszenvet fejeznek ki az ún. „feminista” megközelítéssel szemben, mert úgy érzik, ezzel a szakmai, tudományos teljesítményük értéke kerül veszélybe, és a legkevesébé sem támogatóak a női szolidaritás alapján. Pedig a „természetes” különbségek relatívak, nem pedig magától értetődőek, ezért minden egyenlőtlenség a társadalmi intézményekből és gyakorlatokból származik, nem pedig „magától”, természetesen alakul ki. (A korábban említett, Groó Dóra által hozott példánál maradva, a magyar kutatási intézményrendszer feudális, patriarchális jellege miatt nagyobb az esély a hosszú távú tudományos sikerre, ha a női kutató a „bedolgozó” láthatatlan státuszát választja, s nem tör egyéni, azaz intézményesen elismert babérokra.)

A harmadik eszköz a társadalmi nemek egyenlőségének elérésére az egyenlőség elvének a középpontba állítása (gender mainstreaming), ami a társadalmi nemek egyenlőségét a szervezetek, intézmények, programok, szakpolitikák és gyakorlatok középpontjába helyezi. A *gender mainstreaming* kritikájának külön könyvtárnyi szakirodalma van. A kritika egyik része azzal kapcsolatos, hogy aki mindent át akar alakítani, az valójában semmit se alakít át. S így csak a retorikai fordulatokban jelenik meg az átalakítás vágya. A másik kritika pedig azzal kapcsolatos, hogy a nyugat-európai szakpolitikai stratégia, a *gender mainstreaming* mennyire használható módszer a kelet-európai, posztkommunista helyzet megváltoztatására. Az EU-s tagsággal Magyarország, éppen úgy, mint a többi volt szocialista ország, átvette, mert át kellett vennie a pillanatnyilag létező legfejlettebb szakpolitikai mechanizmust a társadalmi nemek egyenlőségének a szakpolitikákban való alkalmazására. Ennek hatékonyságát azonban lerontja, korlátozottá és alibiszervé teszi a megvalósítás módja, amely gyakran felülről lefelé irányuló, a civil szervezetekkel nem konzultáló, sőt a téma szakértőinek véleményét figyelmen kívül hagyó rendszer.

Amíg a tudománypolitikai döntéshozók, akiknek a többsége férfi, a „női” megjelenést saját veszteségként és veszélyként élik meg, addig nagy változásra nem nagyon számíthatunk. A női választójogot se tudták volna dédanyáink kivívni, nem is olyan régen, ha nincsenek támogató férfiak, mint például a Férfi Liga a Nők Választójogáért. Hugonnai Vilma se mehetett volna tanulni, ha a férje nem engedi el.

Magyarország európai uniós tagsága csak lehetőséget biztosít a tudomány területén a nők hátrányos helyzetének javítására, hiszen a formális, alibi típusú, retorika szintjén történő megvalósításnak nagy kultúrája van a posztkommunista országokban. A nemzetközi érték megvalósítása országos szinten csak a hálózatépítéssel, a folyamatos lobbizással és az értékek melletti nyílt kiállással – mint ez a mai ülés az MTA-n – lehetséges. Méghozzá úgy tűnik, hogy ez rövid távon csak azzal a pragmatikus érveléssel érhető el, amely szerint hatékonyabb, több pénzt termel az a tudomány, mely nem a nemi alapú diszkrimináció elvén működik. A jövőben az hozhat változást, ha a közös nyereség érzése vezeti majd a tudományos döntéshozókat, hiszen a demokratikusabb és hatékonyabb tudományos élet mindenkinek hosszú távú érdeke. Akkor talán a jövőben a kutatónők a siker biztos reményében maguk is mernek vállalkozni arra, hogy saját néven és saját jogon írjanak pályázatokat. A női tudós nem különös csodabogár vagy egzotikus „más” lesz, hanem egyszerű munkavállaló. Ami persze nem oldja meg a problémákat, hanem csak más helyre helyezi őket. De az a jókedv és a közösség érzése, amely erről az 1929-ben készült képről árad, alapot adhat a reményhez, hogy ez sikerülhet.

IRODALOM

- Bobula I. (1937): A nő és a hivatal. *Új Idők*, 123–125.
- Cummings, M. (2017): Study Shows Gender Bias Persists in Performance-driven Industry. *Yale News*, 24 October 2017. <https://news.yale.edu/2017/10/24/study-shows-gender-bias-persists-performance-driven-industry>
- Harding, S. (1991): *Whose Science? Whose Knowledge?* Cornell University Press
- Hargittai M. (2015): *Nők a tudományban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Madách I. (1958): *A nőről, különösen esztétikai szempontból. Székfoglaló értekezés az Akadémián. (Válogatott művek)* Budapest: Szépirodalmi Kiadó, <http://madach.hu/old/egyebmuvek/madachnorol.pdf>
- N. Szegvári K. (1988): *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók felvételéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Nagy B. – Paksi V. (2014): A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In: Spéder Z. (szerk.): *A család vonzásában: Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. (Demográfus Könyvtár 2)* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 159–175. http://real.mtak.hu/13073/1/Nagy_Paksi_Magasan_kepzett_nok_vegleges.pdf
- Paksi V. (2014): Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szívárgó vezeték” metaforájára. *Replika*, 85–86, 193–214. http://real.mtak.hu/15481/1/Paksi_tordelt_javPV.pdf
- Papp B. – Sipos B. (2017): *A modern diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Pető A. (szerk.) (2003): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerőpiac kapcsolata Magyarországon*, Budapest, Balassi Kiadó
- Pető A. (2006): Miért marad továbbra is alacsony a nők aránya a magyar tudományban az EU csatlakozás után is? *Magyar Tudomány*, 167, 8, 1014–1017. <http://www.matud.iif.hu/06aug/13.html>
- Pető A. (2016): Collegium Talentum: amire nincs pénz. *Mandiner*, április 1. http://egyetem.mandiner.hu/cikk/20160401_peto_andrea_collegium_talentum_amire_nincs_penz
- Pető A. (2017): Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát mint ellenségképet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon. In: Kovács M. (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 209–219. http://www.eltereader.hu/media/2017/03/Kovacs_Monika_szerk_Tarsadalmi_nemek_RE-ADER.pdf
- Sélei N. (2015): Professzornők a Debreceni Egyetemen. *Debreceni Szemle*, 3, 260–277. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/2015_3_Sellei_Nóra.pdf
- The Economist (2017): Research Suggests Students Are Biased against Female Lecturers. *The Economist*, 11 September 2017. <https://www.economist.com/news/science-and-technology/21729426-how-long-does-prejudice-last-research-suggests-students-are-biased-against>

Vélemény, vita

FELTERJESZTÉS A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI MÚZEUM NÖVÉNYTÁRA ÜGYÉBEN

az MTA Biológiai Osztálya felé (2018. január 25.)

ON THE CURRENT STATUS OF THE BOTANICAL DEPARTMENT OF THE HUNGARIAN NATURAL HISTORY MUSEUM

Petition to the Section of Biological Sciences of the Hungarian Academy of Sciences

Podani János

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár
podani@ludens.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Természettudományi Múzeum helyzete az utóbbi évtizedben egyre nehezebbé vált, s különösen súlyos gondokkal néz szembe a Növénytár. Fenntartójának legfrissebb utasításai alapján területének egyharmadát az idén ki kell ürítenie. Mindez súlyosan veszélyezteti a gyűjteményi, közművelődési és tudományos feladatok ellátását és a teljes működésképtelenség felé sodorja az intézetet. Közvetlen és helyrehozhatatlan károkat okoz a gyűjtött anyagban, amely közép-európai viszonylatban páratlan összesítése kétszáz év botanikai kutatásainak Kitalibél Páltól Jávorka Sándorig. Javaslatom szerint az intézkedéseket sürgősen fel kell függeszteni, és hosszú távú intézkedéscsomagot kell kidolgozni az MTM általános helyzetének megnyugtató rendezésére, amelyben az MTA szerepe kulcsfontosságú lenne.

ABSTRACT

The general situation at the Hungarian Natural History Museum has become critical in the past decade. The status of the Botanical Department is of particular concern, because the Ministry responsible for national museums has instructed its director to clean out one-third of its basal area by the end of this year. This reduction would seriously risk the public functions of the museum, including scientific research. The herbarium and other collections, which represent a unique summary of our botanical knowledge accumulated on the Carpathian Basin in the past 200 years, would suffer serious and irreversible damage. I suggest that the move should be suspended immediately and a long-term program package has to be developed to find a radical and comforting solution to this problem, a project in which the HAS should play defining role.

Kulcsszavak: herbárium, költözés, kutatói infrastruktúra, területcsökkentés

Keywords: area reduction, herbarium, move, research facilities

„Vállaljuk, hogy örökségünket, a magyar kultúrát, egyedülálló nyelvünket, [...] a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk.”

Magyarország Alaptörvénye, Praeambulum

„[A fenntartó] ...biztosítja a muzeális intézmény működési engedélyében meghatározott szakmai besorolása szerinti feladatai ellátásához szükséges személyi és infrastrukturális feltételeket”

1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. VI. 50. § (2c)

[Az Akadémia] „...támogatja a tudományok művelését és a tudományos kutatások végzését”

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény 3. § (1a)

„Az Akadémia, a tudományos kutatások tendenciáinak alapján, két évente javaslatokat fogalmaz meg a magyarországi tudományos kutatások irányait, szervezeti formáit, finanszírozását és egyéb feltételeit illetően.”

Akadémiai törvény, Alapszabály 2. § (3)¹

„...– saját elhatározásukból vagy felkérésre – a tudományt érintő országos jelentőségű kérdésekben és a társadalmi élet átfogó problémáiban az Akadémia köztestületi szervei (a Közgyűlés, az Elnökség, a tudományos osztályok, a tudományos bizottságok), valamint az akadémiai intézetek elvi állásfoglalást tehetnek, egyedi kérdésben véleményt nyilváníthatnak.”

Akadémiai törvény, Alapszabály 3. § (2)

GYORSJELENTÉS

Szakmai körökben gyorsan elterjedt az a friss információ, miszerint a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) Növénytára (Bp. VIII. Könyves Kálmán krt. 40. (1., 2., 3. képf) felszólítást kapott fenntartójától, az EMMI-től (Emberi Erőforrások Minisztériuma), hogy igen gyorsan készüljön fel területe jelentős részének átadására, mert az épületbe a Nemzeti Pedagógus Kar irodáit akarják beköltöztetni. A felszólítás ultimátumszerű, a költözés első szakaszának végre-

¹ A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és Ügyrendje egységes szerkezetben.

1. kép. A „Tündérpalota” frissen felújított épülete

2–3. kép. A bejáratnál látható cégfeliratok (2018-ban), mely utóbbiak állapotában mutatkozó különbség sok mindent sejtet.

hajtására (300 m² alapterületet érintve) az EMMI 2018. január 15-től számítva 70 munkanapot ad, de már január végén ellenőrizni akarják, hogyan is áll a csomagolás-költözködés. Később, de még ebben az évben át kellene adni az épület első emeletén fekvő összes többi helyiségét is, melynek területe mintegy 400 m², így az átadandó rész mindösszesen 700 m². Új épületről, másutt való elhelyezésről nincs szó; az épületen belüli „átmozgatással” javasolják megoldani a helyzetet. A költözködés költségeihez anyagi támogatást ígérnek. Amikor azonban a múzeum dolgozói felvetették aggályaikat, még olyan cinikus válasz is elhangzott, hogy akkor majd az „igazgató otthoni munkát is elrendelhet”. Mindezek egyértelműen azt jelzik, hogy a fenntartónak nem számít, vagy nem is tud arról, mit kockáztat meg gondolatlan lépésével.

AZ ÉRTÉKEK

Az MTM Növénytár anyaga ugyanis óriási nemzeti és tudományos értéket képvisel, ami a költözködés során szükségszerűen károsodik, sőt, jelentős része megsemmisülhet. Nemzetközi tapasztalatok szerint egy átlagos állapotú múzeumi anyag legalább 5%-a sérül minden egyes mozgatáskor – a törekeny növényi anyag pedig még inkább. A gyűjtemény jelenleg 2 milliónál is több leltározott tételt (herbáriumi lapokat, gombákat, ősnövénymaradványokat és egyebeket) tartalmaz. Ezek közül is kiemelkedő az első magyar polihisztor, Kitaibel Pál teljes – eddig – épségben megmaradt, sok száz lapos gyűjteménye a 19. század első feléből, illetve Kossuth Lajosnak az Alpokban gyűjtött, két díszes szekrényt elfoglaló kollekcója (4. kép), amelyek páratlan tudományos és eszmei értékű hungarikumok is egyben. A hazai botanikatörténet számos más kiválóságának gyűjtései is itt találhatóak; a legismertebbek Borbás Vince, Degen Árpád, Haynald Lajos érsek, Janka Viktor és Jávorka Sándor. A Kárpát-medencére vonatkozó anyag (Herbarium CarpatoPannonicum) egyedülálló és pótolhatatlan, csaknem 800 000 herbáriumi lappal, és még ennél is nagyobb a zárwatermő növényeknek

4. kép. Kossuth Lajos egyik gyűjtemény-szekrénye; már eddig is csak a folyosón fért el.

az egész világra kiterjedő gyűjteménye (Herbarium Generale). Mondanunk sem kell, hogy Magyarországon ehhez mérhető botanikai anyag sehol sem található, de még Közép-Európában is csak Prágában és – kissé távolabb – Kijevben.

A nagyságra vonatkozó adatok már eleve érzékeltetik, hogy a múzeumi munka sokkal összetettebb egy átlagos irodai tevékenységnél. A gyűjteményekben a kurátori feladatok ellátása mellett kiállítások megszervezése és elkészítése, valamint fontos közművelői tevékenység is folyik. Legalább ennyire lényeges természetesen a tudományos kutatás: a tár 12 fő muzeológusából kilencen PhD-fokozattal rendelkeznek, egyikük esetében pedig most van folyamatban az MTA doktori fokozat megszerzése. Munkájuk jelentősen növeli a hazai tudományosság összeteljesítményét; ők tizenketten eddig mintegy 750 tudományos közlemény szerzői, amelyből 100 könyv, illetve könyvfejezet. A Növénytárban jelenleg három OTKA-pályázat fut, és a kutatók három további, külső pályázat résztvevői. Ezenkívül a Növénytár rendelkezik egy After LIFE-pályázattal, és rendszeresen részesül az MTA könyv- és folyóirat támogatásából. A hazai kutatóintézetekkel és egyetemekkel való kapcsolat szorosságát jelzi, hogy magyar vendégkutatók évente átlagosan 200 napot töltenek el itt. Az MTM Növénytár jelentősége azonban túlmutat országunk határain. A legutóbbi években évente 15–30 külföldi botanikus dolgozott a múzeum falai között, mintegy 20 ország képviselőjében, évente átlag 100 kutatónapot eltöltve nálunk. Ennek révén a Növénytár jelentősen hozzájárul a magyar tudományosság jó hírvének öregbitéséhez.

ELŐZMÉNYEK – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Mindezek ismeretében azonnal felmerül a kérdés: miként alakulhatott ki ez a méltánytalan helyzet? Hogyan lehetséges egyáltalán, hogy egy ilyen összetett tevékenységet végző, hazai és nemzetközi tekintélyt élvező és fontos állami funkciót is ellátó intézmény ilyen ultimátumot kap saját fenntartójától? Ennek megértéséhez kicsit vissza kell mennünk a múltba.

Az MTM Növénytára 1979-ig a városligeti Vajdahunyad várban volt elhelyezve. Ebben az évben költöztették át mostani helyére, a köznyelvben „Tündérpalota” néven ismert épületbe, a Néprajzi Múzeum helyére. Fontos adat: a Növénytár ekkori összes alapterülete 3907 m² volt. Itt 1998-ig az MTM mint tulajdonos szerepelt. Egy régóta húzódó probléma megoldásaként ekkor merült fel az a javaslat, hogy az MTM összes intézménye egy helyre, az egykori Ludovika Akadémia épületébe költözzön. Ez a megoldás ideálisnak látszott, hiszen az épület mérete, statikai tulajdonságai és egyéb adottságai tökéletesen megfeleltek a gyűjtemények és kiállítások elhelyezésére. Az MTM tehát ekkor lemondott tulajdonosi jogáról ama, szerződésbe is foglalt ígéret ismeretében, *hogy összes ingatlanai majd a Ludovikára cserélődnek*. Egy záradék azt is kikötötte, hogy a Növény-

tár területe nem csökken tovább a majdani Ludovikára történő költözés előtt. A Ludovika épületének fokozatos átépítése meg is kezdődött, de pénz hiányában a munkálatok csak lassan haladtak. Mindenesetre az Embertani tár, az Őslénytár és az Ásványtár, valamint az Állattár egy része is oda került, és megépült az udvar alatti, több emelet mély raktár is – érdekes építészeti megoldással kötve át a Ludovika melletti egykori Lovarda, később Alfa mozi, majd az MTM kiállítási csarnokához.

1998-ban tehát a Tündérpalota teljes tulajdonjoga átkerült az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumhoz (OPKM). Ezt követően elkezdődött a Növénytár területének zsugorítása, években és négyzetméterekben a következő lépésekben:

2000: –154; 2006: –825; 2007: –150; bár az érintett helyiségek jelentős része még pince és barakk volt. 2008-ban az OPKM az Oktatás Fejlesztési Intézet (OFI) részévé vált, és a területvesztés tovább folytatódott újabb 200 m² formájában – ekkor az alapterület már kb. 2500 m²-re csökkent; az eredeti 3907-hez képest tehát a múzeum jelentős veszteséget szenvedett el.

A Növénytár, illetve nyilvánvalóan az egész MTM számára a leginkább kritikus időszak azonban 2010-ben kezdődött. Egy kormányzati döntés következtében a Ludovika múzeummá alakítása véglegesen leállt, a már itt levő gyűjtemények összehúzódní kényszerültek, helyzetük a „megtűrt” állapotba merevedett. A Növénytárat illetően az MTM „két szék között a padlóra került”, *a régi tulajdonjogot elveszítette, az újat azonban nem kapta meg*. Bár kezdetben felmerült a Növénytár teljes átköltöztetése is különböző helyszínekre, illetve egyes helyiségek (például a Jávorka–Csapody-emlékszoba) „átadása” az OFI számára, mindezek elmaradtak.

A dolgok 2017-től fordultak még rosszabb irányba. Ekkor az épület és a benne lévő OFI feletti fennhatóság az egri Eszterházy Károly Egyetemhez (EKE) került. Már januárban tervet kértek a teljes (!) tár kiköltöztetésére, de legalább 200 m² terület felszabadítására, majd júniusban „mindössze” 2000 m² „átadása” is felmerült (a 2500-ból!) – azzal a megjegyzéssel, hogy az MTM talál majd valahol helyet a gyűjteménynek. Ekkor a Növénytár, a fenntartótól kapott felszólításra, már elkészített egy vészforgatókönyvet a teljes költözésre, illetve a teljes költözést elkerülendő az első emelet átadásának lehetőségét is kidolgozta, kiemelve, hogy az anyag bedobozolásával az intézmény túljuthat a működőképesség végső határain. Így jutunk el a mához, a további leépítést előíró utasításhoz, melyről a legelső bekezdésben már szözlünk.

TEENDŐK – ÉS KORLÁTAIK

Az első, és gyakorlatilag már most folyó összehúzóadási szakasz elsősorban az irodákat, laboratóriumokat és az előkészítő szobákat érinti. Nem volt azonban felmérés arra vonatkozóan, hogy új laborok a jelenlegi szabályoknak megfelelő módon

kialakíthatók-e egyáltalán az épület más részein. A legtöbb nehézséget az elektronmikroszkóp átköltöztetése jelenti, ami speciális feladat és milliós költséggel jár. Ez a lépés már eleve hónapokra felborítja a munkarendet is. A második szakzra kijelölt teendők még ennél is súlyosabb problémát jelentenek. Az érintett 400 m²-es terület java három gyűjteményi terem, a gombagyűjtemény (5. kép), a Generale kisebb része, a harasztok és a történeti gyűjtemény (6. kép), illetve a mohagyűjtemény (7. kép). Az anyag nagy méretű fémszekrényekben van elhelyezve, ezek több sorban állnak, helyenként a plafonig érnek. A szekrények súlya és helyigénye igen jelentős, máshol nem férnek el az épületben. Ha egy részük a folyosón elvileg még be is szorítható a már ott lévő bútorok közé (8. kép), nem vizsgálták meg, hogy a megnövekedett terhelést egyáltalán elbírná-e az épület. Ezen anyag egy része átvihető ugyan a Ludovika épületének pincetárolójába, de ekkor az anyag és a vele dolgozó kutatók messze kerülnek egymástól, és a munka lehetetlenné válik. A Ludovika pincéje csak tárolásra alkalmas, érdembeli kutatómunka ott nem végezhető – és az is kérdéses, meddig maradhat egyáltalán ott az MTM.

Mindezek már a teljes ellehetetlenülést jelentenék, és nincs garancia arra, hogy a folyamat ezzel megállna. A fentiekből teljesen egyértelműen kirajzoló-

5. kép. A gombagyűjtemény részlete. Az anyag jelentős része már el sem fér a szekrényekben.

6. kép. Részlet a Generale és harasztkollekciónak a Kitaibel gyűjteményt tartalmazó szekrények.

7. kép. A mohagyűjtemény fémszekrényei. Ma ebbe a terembe látogat a legtöbb hazai és külföldi kutató.

dik az EKE és az EMMI szándéka, a Növénytár teljes „nyugalomba helyezése”, vagy akár felszámolása. Kiköltözésről pedig nyilvánvalóan csak akkor lehetne beszélni, ha felmerülne egy új, minden szempontból megfelelő csereépület lehetősége – de erről legfeljebb korábbi ígéretetek vannak. Ezekben nincs hiány, jómagam Pócs Tamás és Szathmáry Eörs akademikustársaimmal már 2011-ben jártunk az illetékes miniszteri biztosnál, Fürjes Baláznál, hogy megtudjuk, várható-e az egész MTM számára valami kedvező megoldás. Ott megismerhettünk néhány előzetes tervet, ezekből azonban semmi nem valósult meg.

8. kép. Folyosórészlet a földszinti épületrészben. Már itt sincs hely, nemhogy a termekben. (A fényképet készítette: Podani János)

MEGOLDÁSI JAVASLAT

Az MTA–ELTE–MTM egyik kutatócsoportjának vezetőjeként, az MTA Diverzitásbiológiai Tudományos Bizottsága és az Antropológiai Osztályközi Tudományos Bizottsága tagjaként és a Ludovika épületében korábban elhelyezett ELTE Növényrendszertani és Ökológiai Tanszék munkatársaként, majd vezetőjeként elég jól át tudtam/tudom tekinteni a Növénytár és általában a MTM sorsának alakulását. Az az egyértelmű összkép alakult ki bennem, hogy a helyzet nem tartható tovább sokáig, és mindenképpen megoldást kell találnunk erre az áldatlan és méltánytalan állapotra. Egyik önmagára adó európai kultúrállam sem hagyhatja, hogy nemzeti kincseivel így bánjanak – és ez reményeim szerint Magyarországra is érvényes. Az osztály egyik, az ökológia területén érintett tagjaként azzal a kéréssel fordulok tehát az MTA Biológiai Osztályához, hogy a Magyar Természettudományi Múzeumot, és ezáltal a magyar biodiverzitás-kutatásokat súlyosan érintő akut problémával kapcsolatban foglaljon mihamarabb állást, nyújtson segítő kezecskét, és felterjesztésemet támogatólag továbbítsa az MTA Elnökének.

Konkrét javaslataimat a következőkben foglalom össze:

1. Kérem az MTA-t, hogy sürgősen forduljon az EMMI illetékeseihez, s kérje a Növénytárat érintő mostani intézkedések azonnali hatállyal történő felfüggesztését. Az Állam – mint az MTM és az EKE OFI – fenntartója, bizonyára tud jobb megoldást is annál, minthogy egyik nagy történelmi múltú intézményében nagy károkat okozzon azért, hogy oda irodákat telepítsen a másik számára.
2. Minél előbb alakuljon meg egy előkészítő bizottság az MTA felügyeletével, amely a teljes MTM helyzetét felméri, és javaslatokat fogalmaz meg a múzeum helyzetének javítására, illetve egy mielőbbi végleges megoldás kidolgozására – összhangban az Akadémiai törvény és Alapszabály megfelelő kitételeivel.
3. Fontolja meg az MTA, hogy miképpen tudna *anyagilag* is hozzájárulni egy új MTM-épület kialakításához. Manapság tanúi vagyunk annak, hogy az MTA jelentős beruházásokkal fejleszti infrastruktúráját, és a pályázati rendszerekben is egyre nagyobb összegek csoportosulnak. Mindezek elsősorban az ún. infrás területeket érintik, s jóval kevesebb jut a szuprás vonalra, amely azonban egyre jobban visszanyeri fontosságát az egész világon – gondoljunk csak a biodiverzitás-krízis témakörére. Első hallásra talán meghökkentőnek tűnik a javaslat, de az MTM átvétele az MTA illetékességébe jelenthetné a leginkább megnyugtató megoldást – természetesen csak akkor, ha minden fél egyet is ért ebben. Erre egyébként van példa olyan országokban, ahol tudományos akadémia működik.

A DIVERZITÁSBIOLOGIAI BIZOTTSÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA A NÖVÉNYTÁRI FELTERJESZTÉS ÜGYÉBEN

Az MTA Diverzitásbiológiai Tudományos Bizottsága 2018. február 9-én egyhangúlag, támogatólag elfogadta Podani János akadémikus előterjesztését a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárának helyzetéről, a helyzet megoldására tett javaslatokkal együtt.

A Bizottság állásfoglalását az alábbiakban rögzíti, és kéri az Osztály támogatását.

- ***Az Emberi Erőforrások Minisztériuma haladéktalanul függessze fel a Növénytár területének további csökkentését elrendelő intézkedését.*** Értékelésünk szerint ez teljesen ellehetetleníti az adott intézmény hazai és regionális tudományos és közművelődési feladatainak ellátását, illetve az ott őrzött és gondozott pótolhatatlan nemzeti kincs értékű herbárium anyagok és jeles elődeink hagyatékának további fennmaradását. A botanika szakterületén ez nemcsak az ország és a Kárpát-medence, hanem a Balkántól a Baltikumig terjedő egész Kelet-Közép-Európai Régió legjelentősebb tudományos gyűjteménye, így kiemelt figyelmet érdemel az MTA és a Kormány szintjén egyaránt.
- Korábbi, az Osztály által is támogatott állásfoglalásunkra (2016. 02. 09.) is utalva, ***halaszthatatlannak tartjuk az egész Magyar Természettudományi Múzeum helyzetének minden oldalú*** (épület, infrastruktúra, kutatói, megőrző és közművelődési személyi állomány, főhatóság) ***végleges, a jelenlegi európai gyakorlat élvonalá szintjének megfelelő megoldását.*** Széles körű személyes tapasztalatok és releváns közlemények egyaránt azt bizonyítják, hogy a jelenlegi európai és észak-amerikai nagy természettudományos gyűjtemények, ***biodiverzitás-kutató- és -tudásközpontok*** létrehozásának és fejlesztésének szükségességét a bioszféra jelen és várható helyzete, fenyegetettsége messzemenően indokolja. ***Mindez az MTA és a kormány együttes, sürgős és összehangolt intézkedéseit igényli.***

A PALEONTOLOGIAI BIZOTTSÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA A NÖVÉNYTÁR ÜGYÉBEN

Az MTA Paleontológiai Tudományos Bizottsága 2018. február 17-én támogatólag csatlakozott Podani János akadémikus (Diverzitásbiológiai Bizottság) előterjesztéséhez a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárának helyzetéről, a helyzet megoldására tett javaslatokkal együtt, az alábbi, módosított állásfoglalással.

A Bizottság állásfoglalását az alábbiakban rögzíti, és kéri az MTA Földtudományok Osztálya támogatását a 2018. február 20-i ülésén:

- ***Az Emberi Erőforrások Minisztériuma haladéktalanul függessze fel a Növénytár területének további csökkentését elrendelő intézkedését.***

Értékelésünk szerint ez teljesen ellehetetleníti az adott intézmény hazai és regionális tudományos és közművelődési feladatainak ellátását, illetve az ott őrzött és gondozott pótolhatatlan nemzeti kincs értékű herbárium és paleobotanikai anyagok és jeles elődeink hagyatékának további fennmaradását. A botanika és paleobotanika szakterületein ez nemcsak az ország és a Kárpát-medence, hanem a Balkántól a Baltikumig terjedő egész Kelet-Közép-Európai Régió legjelentősebb tudományos gyűjteménye, így kiemelt figyelmet érdemel az MTA és a Kormány szintjén egyaránt.

- ***Halaszthatatlannak tartjuk az egész Magyar Természettudományi Múzeum helyzetének minden oldalú (épület, infrastruktúra, kutatói, megőrző és közművelődési személyi állomány, főhatóság) végleges, a jelenlegi európai gyakorlat élvonalá szintjének megfelelő megoldását.***

Javasoljuk, hogy alakuljon meg egy előkészítő bizottság az MTA felügyeletével, amely a teljes MTM helyzetét felméri, és javaslatokat fogalmaz meg a Múzeum helyzetének javítására, illetve egy mielőbbi végleges megoldás kidolgozására – összhangban az Akadémiai törvény és alapszabály megfelelő kitételeivel. ***Ezt követően az MTA és a kormány együttes, sürgős és összehangolt intézkedéseire lenne szükség.***

A TERMÉSZET VILÁGA CSILLAG-KORA

STAAR AGE AT THE WORLD OF NATURE JOURNAL

Patkós András¹, Schiller Róbert²

¹ az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

² címzetes egyetemi tanár, a kémiai tudományok doktora

A *Természet Világa* szerkesztőbizottsága évnyitó ülésén, 2018. január 22-én kapott lehetőséget arra, hogy összefoglalóan méltassa a lap előző évben nyugállományba vonult főszerkesztőjének, Staar Gyulának a tudományos ismeretterjesztés legnagyobb hagyományú hazai folyóirata vezetőjeként végzett kiemelkedő munkásságát.

Staar Gyula 1974-ben lépett a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat immár 150. évfolyamához közeledő folyóiratának szerkesztői közé. 1990-ben kapott főszerkesztői megbízást, amely feladatot 2017 nyaráig látta el. A kezdetektől Szily Kálmánt, a folyóirat elindítóját tekintette példaképének, a lap az ő kezdeményezésére viseli alcímként a Természet tudományi Közlöny megnevezést.

Szerkesztői hitvallását követve elérte, hogy az Olvasókat a magyar tudomány legjobb képviselőinek írásai tudósították a természettudomány új eredményeiről, hiteles beszámolók jelentek meg a hazai tudományos műhelyek munkájáról. Fialat kutatók újabb és újabb generációit nyerte meg a tudományos ismeretterjesztés szerzői táborába. Országhatáron túllépve nemzeti tudományos fórummá emelte a lapot, lankadatlanul buzdította a határon túli magyar tudósokat, hogy írásokat küldjenek a lapba. Szerkesztőtársaival végzett munkája – a kutatók lelkesedésével párosulva – a magyar tudományosság tiszta értékeket hordozó, élvezetes technikai színvonalú, alkalmanként DVD-melléklettel kiegészített, esztétikus megjelenésű folyóiratává fejlesztette a *Természet Világát*.

Korszakos jelentőségű, maradandó főszerkesztői alkotásai közül első helyre kívánkozik az 1991-ben indított diákpályázat. Ez a versengés ma is megmozgatja a Kárpát-medence magyar nyelvű középiskolás diákságát. Az írások legjobbjai unikális tudósítások páratlan természeti kincseinkről, felelevenítik a magyar tudományosság érdemes alkotóinak emlékét, ifjonti tüzzel leplezik le a tudományos köntösbe bújt halandzsát. A Magyar Tudományos Akadémia székházában tartott díjátadást minden korosztály a tudományos közösségbe történő befogadás szertartásaként éli meg.

Szorosan kapcsolódnak e pályázathoz a szerkesztőbizottságból toborzott előadók közreműködésével rendezett előadóülések, személyes látogatások a leg-

aktívabb diákközösségek iskoláiban. Kiemelkedő sikerű volt a lap alapításának 140. évfordulóját megünneplő előadás-sorozat, amelynek helyszínei sűrűn beborították a Kárpát-medence térképét.

A hazai és a nemzetközi tudományosság nagy eseményei szétfeszítették a havi lapszámok kereteit, és évente több különszámban kértek helyet. Az orvostudomány, az űrkutatás, a részecskefizika, a környezettudomány, a hálózat kutatás stb. átfogó bemutatása mellett különszám ünnepelte a Fény Évét vagy legutóbb Simonyi Károly centenáriumát. A különszámok kiadásának háttérében a szerkesztőknek és főszerkesztőjüknek a hazai tudományt finanszírozó testületekkel, a tudományos kutatóintézetek vezetőivel kialakított, személyes megbecsülésen alapuló kapcsolata áll.

Végül, nem felejthetők ki a Staar-korszakot jellemző teljesítmények sorából az esszéíró, interjúkészítő Staar Gyula személyes alkotásai. A matematika iránti szerelmét és a fizika tiszteletét tükröző írásaival e nehezen közvetíthető terület legkiválóbbjait vonzóan és tartalmasan mutatta be a tudomány világa iránt érdeklődőknek. Néhány interjúja, köztük a Simonyi Károllyal folytatott beszélgetés, nélkülözhetetlen forrása a 20. század magyar tudománytörténetének.

Az MTA elnöke 2017. december 6-án a *Természet Világa* akadémikus és MTA-doktor tagjainak társaságában mondott köszönetet Staar Gyulának szerkesztői és esszéírói munkásságáért, további személyes alkotói sikereket kívánva a tudomány eredményeinek és legkiválóbb személyiségeinek a széles olvasóközön-séggel való hiteles megismertetésében.

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

MAGYAR KUTATÓK AZ OROSZ TÖRTÉNELEMRŐL

A közelmúltban két olyan tanulmánykötet is megjelent, amely egyrészt pillanatfelvétel a hazai ruszisztikai–szovjetológiai kutatások jelen állapotáról, másrészt az írások az orosz történelem fontos kérdéseit veszik górcső alá, olyanokat, melyek körül történész berkekben is sokszor heves viták folynak, s amelyek alapjaiban érintik Oroszországnak a világban elfoglalt helyéről és szerepéről alkotott elképzeléseinket.

A két kötetről közös ismertető írását több szempont is indokolja. Mindkettő Oroszországgal foglalkozik, a tanulmányok kronologikus sorrendben az orosz–szovjet történelem egy-egy szeletét mutatják be. Terjedelmük is hasonló, hiszen a két kiadványban húsz, illetve huszonegy munkát olvashatunk. A szerzői gárdák közötti átfedés (tizenegy olyan szerző van, aki mindkét kiadványban publikált) pedig még izgalmasabbá teszi az összevetést. Természetesen jelen terjedelmi keretek között nincs lehetőség minden szerző munkájának bemutatására, vagy akár csak név szerint megemlíteni valamennyiüket, mindössze néhány mozzanat felvillantásával szeretnék kedvet csinálni a kötetek kézbevitelére és elolvasására. A szerzők mindegyike a hazai ruszisztikai–szovjetológiai kutatások jeles képviselője, az orosz történelem egy-egy szeletének elismert szakértője.

Az első kötet, egy évfordulós kiadvány, *A mi Ruszisztikánk* címmel jelent meg 2015-ben. Útjára bocsátója a Ruszisztikai Központ, az „oroszságismeret” nemzetközileg is elismert budapesti szakmai műhelye, amely 2015-ben ünnepelte fennállásának 20. évfordulóját, és a jogelőd Ruszisztikai Intézettel együtt negyedszázados múltja tekinthetett vissza. Van mire visszatekinteni, és van mire büszkének lenni is, hiszen a központ és annak munkatársai nemcsak az oktatásban, kutatásban, kiadványszerkesztésben, konferenciaszervezésben jeleskedtek, de az utánpótlás-nevelés terén is maradandót alkottak. Kezük alatt felnőtt egy fiatal generáció, melynek tagjai már komoly tudományos teljesítményeket tudhatnak maguk mögött.

A második mű, amely 2016-ban látott napvilágot a Gondolat Kiadó gondozásában, egy rendkívül érdekes sorozat negyedik kötete. Frank Tibor sorozatszerkesztésében magyar történészek foglalják össze kutatásaik eredményeit Európa és a világ sorsát meghatározó birodalmakról. Nagy-Britannia, az Egyesült Ál-

lamok és Németország után Oroszország került sorra. *Az orosz birodalom születései* cím rendkívül találó, hiszen kifejezi, hogy itt egymást váltó birodalmi formációkról van szó, melyeknek pusztán egymáshoz való viszonya is számos izgalmas problémát vet fel. Élénk viták zajlanak és zajlottak például arról, hogy az orosz földeket összegyűjtő Moszkóvia vajon a Kijevi Rusz vagy Dzsingisz kán eurázsiai birodalmának örököse-e; hogy a pétervári Oroszország miképp birkózott a modernizáció kényszerével, vagy a Szovjetunió mennyiben jelenti az 1917 előtti rendszer tagadását, mennyiben örökölte annak mozgásterét, geopolitikai törekvéseit, birodalmi ambícióit. Az egyes fejezetcímek ugyanakkor jelzik, hogy a történetek valamiképp mégis egymásra épülnek: *Gyökerek, Térfoglalás, Cárok birodalma*. A *Szovjetek uniója* című fejezet végén a kérdőjel pedig több irányú továbbgondolásra is lehetőséget ad. Kapcsolódhat a szovjetek kifejezéshez, ami tanácsokat jelentett, melyek helyi, társadalmi önszerveződési formaként jöttek létre, ebbéli funkciójukat azonban a kiépülő pártállami (majd személyi) diktatúrában nagyon hamar elveszítették, és pusztán az elnevezés maradt meg az eredeti tartalom nélkül. De köthetjük az unióhoz is, ami utalás arra, hogy itt valójában nem szuverén államok társulásáról, hatáskörök önkéntes átadásáról, hanem egy centralizált, felülről szervezett birodalomról van szó.

Szvák Gyula mindkét írásában a hazai ruszisztikai kutatások múltját, jelenét és lehetőségeit tekinti át. A jubileumi kiadványban értelemszerűen részletesebben teszi ezt, számszerűsíti az eredményekből, amit számokkal ki lehet fejezni, külön kitér a központ minden munkatársának teljesítményére, valamint megemlíti mindazokat, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek ezen szellemi műhellyel. A „birodalmi kötetben” megkísérli felvázolni azokat a kereteket, melyeken belül az orosz történelem kutatható, értelmezhető, sajátosságai magyarázhatók. A civilizációs paradigmával szemben inkább Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét, a centrum–periféria felosztást részesíti előnyben. Már önmagában erről is tudományos viták sorát lehet lefolytatni.

Gyóni Gábor rendkívül érdekes és figyelemre méltó írással jelentkezik mindkét kötetben. Az ő cikkei közötti koherenciát talán leginkább az alternativitás (az orosz–szovjet történelem rendre visszatérő alapkérdése) problémájának vizsgálatában lehet felfedezni. Az *Oleg Szvjatoszlavovics: törésvonalak és értékválasztások* című tanulmányban Vlagyimir Monomah és Oleg Szvjatoszlavovics küzdelmét mutatja be, amely nemcsak geopolitikai alternatívák, de kulturális-mentális törésvonalak mentén is zajlott. A Kijevvel szemben a pogány polovecekkel (kunokkal) szövetséző, keresztény falvakat, városokat feldúló Oleg és utódai egy olyan stratégiát követtek, amelyért a kortársak közül sokan kárhoztatták, pártütőnek, árulónak tartották őket. Lev Gumiljov azonban az orosz történelem eurázsiai választását látja Oleg tevékenységében (a sztyeppe és a Rusz szövetsége a Nyugat ellen). Még drámaibb volt Moszkva és Novgorod küzdelme „az orosz földek összegyűjtésének” időszakában. Amint Gyóni Gábor rámutat, a demokratikusabb,

a föld magántulajdonát elismerő, a fejedelem hatalmát korlátozó, vecsével, választott tisztségviselőkkel rendelkező Novgorod társadalmi-politikai modellje alternatívát jelentett a „despotikus” Moszkvával szemben. A hosszú küzdelemben végül Novgorod maradt alul, és nem kerülhette el – több hullámban – a véres megtorlást, melynek során – hívja fel figyelmünket a szerző – Moszkva első ízben alkalmazta a birodalmi politika teljes eszköztárát, „melyet a későbbi évszázadokban más régiók is megtapasztalhattak”: az alulról szerveződő autonómiák teljes felszámolása, egyszemélyi hatalom kiépítése, repressziók, megfélemlítés, tömeges deportálások, koncepciók ügyek kreálása.

Filippov Szergej két írása is szoros összefüggést mutat egymással. A pétervári Oroszország előtt álló két lehetséges alternatívát vizsgálja: a felülről jövő reformok egymást követő, hol nekilendülő, hol elakadó hullámain, valamint a politikai terrort mint a hatalommal szembeni harc meghatározó eszközt. A szerző mindkét tanulmányában igazi mélyfúrást végez, fontos összefüggésekre mutat rá. A 18–19. században öt nagy átalakítási kísérletet különböztet meg, ezek mindegyike egy-egy uralkodóhoz (I. Péter, II. Katalin, I. Sándor, II. Sándor és II. Miklós) kapcsolódott, mindegyik a birodalom modernizációjának kényszeréből fakadt. Rendkívül érdekes és tanulságos epizódokat olvashatunk például a republikánus I. Sándorról, aki egy levelében arról elmélkedett, hogy miután népképviselőt hoz létre országában, az ő hatalma teljesen megszűnne, és visszavonulna az uralkodástól; vagy II. Katalinról, aki valóban összehívott egy 570 főből álló választott testületet törvényelőkészítő munkára, amely azonban képtelen volt megbirkózni a rábízott feladattal. A különböző reformkonceptiók bemutatásán túl azt vizsgálja, hogy vajon maga az orosz társadalom mennyire volt érett, fogékony a reformokra. Beszédes tény, hogy a reformok kidolgozására sokszor titkos bizottságokban, a nyilvánosság elől gondosan elzártnak került sor, azok bevezetéséhez a hatalomnak rendre pressziókkal kellett élnie, vagy éppen meghátrált a társadalom egyes rétegeinek (többnyire a nemességnek) ellenállásától tartva. A felemás eredmények életre hívták azt az áramlatot az orosz társadalomban, mely szerint a problémákat csak a rendszer megdöntésével lehet orvosolni. Ezen belül egy radikális csoport a terrort választotta eszközként. Filippov Szergej *A lágyszívű gyilkosok* című tanulmányában rendkívül szemléletesen mutatja be a terror ideológiai megalapozására tett kísérleteket, azt, hogy a végrehajtók hol bosszúnak, hol jogos önvédelemnek, hol mozgósító és agitációs eszköznek, vagy éppen a forradalom megvalósításának tekintették a merényleteket. Az is kiderül az írásból, hogy a terroristáknak a rendszer iránt érzett patológikus gyűlöletén (volt, aki a cár ünnepélyes keretek között végrehajtandó, gyötrelmes kivégzéséről ábrándozott; de ez a mentalitás vezetett ahhoz is, hogy a saját életüket ugyancsak játsszi könnyedséggel dobták oda a megtorló hatalom gépezetének), valamint néhány általános lózungon túl (ezek többnyire az elnyomott nép felszabadításáról vagy éppen forradalmi dik-

tatúra bevezetéséről szóltak) nem sok elképzelésük volt a problémák gyakorlati megoldásáról. Volt, aki nyíltan hirdette, azért nem dolgoznak ki programot a jövőre nézve, mert az ő dolguk pusztán a rombolás, az építkezés az utánuk jövő nemzedék feladata lesz majd.

Bodnár Erzsébet a „birodalmi kötetben” áttekintést ad I. Sándor külpolitikájáról, az európai ügyekről, melyekben Napóleon legyőzését követően Oroszország meghatározó és megkerülhetetlen tényező lett, a balkáni térségről és ezzel összefüggésben az Oszmán Birodalom további sorsát érintő keleti kérdéssről. Másik írásában ennek a bonyolult kérdéskomplexumnak egy epizódját, az Oszmán Birodalom felosztásáról folytatott 1807–1808-as francia–orosz tárgyalások történetét mutatja be részletesen. A szerző sajátos kettősségre mutat rá Pétervár török politikájában. Egyrészt az oszmán-törökök által uralt területek az orosz terjeszkedés útjába estek (a román fejedelemségek, Besszarábia, a Duna-delta, Kaukázus térsége), a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzése pedig eddigre már az egyik legfontosabb célja volt az orosz külpolitikának, mégis a vizsgált időszakban reálpolitikai megfontolásokból kiindulva az Oszmán birodalom fenntartása és az Isztambulhoz fűződő jó viszony megőrzése élvezett prioritást. Abból indultak ki ugyanis, hogy Oroszország biztonságát jobban szolgálja egy gyenge, rosszul kormányzott és befolyásolható szomszéd, mint ha a felosztásban részt vevő erősebb hatalmakkal kerül közvetlen területi érintkezésbe.

Szaniszló Orsolya a nőtörténetet választotta vizsgálódásai kiindulópontjául. Egyik írásában a nők társadalmi integrációját vizsgálja a péteri reformok időszakában. A változások, mint annyi más területen az orosz társadalomban, itt is felülről lefelé történtek (az uralkodóház, a nagybirtokos elit, nemesség, városi előkelők), kiterjedtek a *tyerem* intézményének felszámolására, a nyugati minták átvételére a ruhaviselet és a társadalmi érintkezési terén. Másik tanulmányában a szerző a 18. századi női imperátorok uralkodásával foglalkozik, benne a legitimitás, *idoneitas* problémáival, a trónöröklés rendjének szabályozásával, illetve szabályozatlanságával, a kegyencek és a gárda szerepével. Az uralkodónők történelmi teljesítményéről mérleget vonva megállapítja, hogy „egyedül II. Katalinnak sikerült felnőni egy birodalom kormányzásának feladatához, és I. Péter méltó örökösévé válnia”.

Vannak szerzők, akik csak az egyik kötetben szerepelnek, az ő írásaikból is szeretnék kiemelni néhányat kedvesinálónak. Font Márta a *Rusciától Moscoviáig* című írásában a két keleti szláv államalakulat létrejöttének legfontosabb kérdéseit tekinti át a normann elmélettől kezdve a tatár fennhatóságig és a moszkvai fejedelemség felemelkedéséig (ebben döntő szerepet tulajdonít a tatárok által nyújtott támogatásnak), a közgondolkodásban meggyökeresedett toposzokat árnyal (például Alekszandr Nyevszkijjel vagy a Monomah-sapkával kapcsolatban). A cikket áttanulmányozva még a laikus olvasó is úgy érezheti, hogy most már jobban eligazodik az orosz történelem ezen időszakának labirintusában.

Bebesi György a Romanovok háromszáz éves birodalmának bukásához vezető okokat elemzi. A problémakör összetettségét jellemzi, hogy nagy strukturális összefüggések (megkésett kapitalizálódás, torlódott társadalmi fejlődés, az alkotmányos átalakítás nehézségei) felvázolása mellett olyan kérdésekre is kitér a szerző, mint a Raszputyin-jelenség, II. Miklós személyes és uralkodói kvalitásai stb. A mélyreható történeti elemzést apró, érdekes epizódokkal színesíti, ami közelebb hozza a korszakot az olvasóhoz, érthetőbbé, átélhetőbbé teszi a múltbeli történéseket.

Baráth Magdolna a kelet-európai országok szovjetizálásával, a szovjet blokk („külső birodalom”) megteremtésével foglalkozik tanulmányában. Az ismert fázisokon túl elsősorban az eddig kevésbé kutatott gazdasági stratégiákra koncentrálnak, melyek segítségével a szovjetek magukhoz láncolták a térség országait, melyeknek korábban nem vagy igen csekély gazdasági kapcsolatai voltak a Szovjetunióval. A vesztes országokban a jóvátétel és a szovjet tulajdonszerzés mutatkozott erre a leghatékonyabb eszköznek, de Moszkva hatalmi szóval tiltotta el az érdekszférájába került államokat a Marshall-segély igénybevételétől is. Bár a KGST-t (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) eredetileg olyan integrációs szervezetnek szánták, amely összehangolja a tagországok gazdasági tevékenységét, ezt a szerepet azonban a hidegháborús pszichózis légkörében nem tudta betölteni, a nehézipar dominanciáján és a kollektivizált mezőgazdaságon alapuló szovjet tervutasításos modell átvételével az egyes szocialista országok gyakorlatilag önellátásra rendezkedtek be, a Szovjetunióval hosszú távú, négy-öt éves bilaterális gazdasági egyezményeket kötve.

Galicza György írása a birodalmi kötetben már a közelmúltból a jelenbe kalauzolja az olvasót. A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország a térség néhány más államával együtt folyamatosan keresi a reintegráció lehetséges új formáit. Ennek ideológiai alapját az eurázsiai gondolatban fedezhetjük fel, amely a múlt század 20-as éveiben kristályosodott ki az orosz emigráció berkeiben, és Oroszországot a Kelettől és a Nyugattól is különböző, önálló entitásként, eurázsiai birodalomként határozza meg. A putyini érában – részben az európai integráció tapasztalatait is figyelembe véve – komoly lépések történtek, és még merészebb elképzelések születtek az Eurázsiai Unió létrehozása érdekében. 2015. január 1-jétől már működik az Eurázsiai Gazdasági Unió, amely nemcsak vámuniót és egységes gazdasági térséget jelent, de kormányközi és szupranacionális intézményei is vannak. Amint a szerző megjegyzi, a korábbi kísérletek kudarca és az ukrajnai válság tükrében egyelőre korai még messzemenő következtetéseket levonni az integráció jövőjével kapcsolatban. Az azonban éppen Galicza György tanulmányából látható világosan, hogy a mostani próbálkozás már eddig is lényegesen messzebb vezetett, mint a megelőzők.

A kötetekre együtt és külön-külön is jellemző műfaji és tematikus sokszínűség a végén rakódik össze egységes egészé, izgalmas szellemi kalandra csábítva az

olvasót az orosz történelem rejtelseiben. Melyben azért sem árt eligazodni, mert az elmúlt századokban, évtizedekben az számos ponton keresztezte a közép-európai térség, azon belül Magyarország történetét, és Oroszországgal a jelenben és a jövőben is számolnunk kell.

(Szvák Gyula szerkesztő: A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. [Ruszisztikai Könyvek XL] Budapest: Russica Pannonicana, 2015, 415 o., Frank Tibor szerkesztő: Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. Budapest: Gondolat, 2016, 414 o.)

Kolontári Attila

egyetemi docens
Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

PILLANATFELVÉTEL

Ritkán fordul elő az, hogy nagy és vitatott kérdésekben külön megbízás és hivatalos felkérő nélkül születik átfogó elemzés. A jelen mű esetében vélhetőleg leginkább a helyzet hozta úgy, hogy tanulmánykötetnyi elemzés gyűlt össze a magyar tudományosság legfőbb intézményének állapotáról.

E kérdéseket a tudós közösség folyamatosan vitatja, bár e belső viták a döntéshozókat láthatólag nemigen befolyásolják. Néhány éve e lap hasábjain megjelent írásunkban (Csaba László–Szentés Tamás–Zalai Ernő, 2015, 1113–1137.) kifejtettek is lényegében visszhang nélkül maradtak. Az ott kifogásolt két fő mozzanat: a köztisztviselés visszaszorulása, valamint a tudományos teljesítmények szakszerűtlen kimutatása és az ebből adódó téves értékelések elterjedtsége még erősödött is.

E helyzetben külön is üdvözlendő az MTA szép új Humán Tudományok Kutatóházában 2018 januárjában számos akadémiai tag által bemutatott (és lényegében minden tudományterület akadémikus képviselője által megtisztelt) kötet megjelenése. A kiterjedt szerzőgárda túlnyomórészt az általunk jegyzett cikktől eltérő felfogásban készít látteleket az akadémiai állapotokról. A szerzők egyfelől történeti és funkcionális elemzést adnak (Jakab András, Mosoni-Fried Judit, Koi Gyula és Körtvélyesi Zsolt). Másrészt, tudományosteljesítmény-elemzést kapunk kvalitatív és kvantitatív szempontból (Soós Sándor és szerzőtársai, Pálinkó Éva). Harmadrészt, nemzetközi kitekintést kapunk a cseh, a lengyel, a román és az ukrán akadémia helyzetének és elmúlt negyed századának áttekintésével. Végül, negyedikként az MTA finanszírozását és általános helyzetét taglaló angol nyelvű írások is bekerültek e kétnyelvű kötetbe.

Egy rövid ismertetőben nyilván nem lehet feladatunk, hogy az egyes elemzés főbb következtetéseit visszaidézzük. A szerzők kritikailag szemlélik a magyar akadémiai gyakorlatot, a döntések egyre magasabb szintre csúszását (például az általuk nem taglalt intézet-konzolidációs folyamatban vagy az osztályoknak az intézetek és az Akadémiai Kiadó tekintetében egyaránt megszűnt szakmai felületei joga tekintetében, különös tekintettel a felelős vezetők kinevezésére).

A szerzők több oldalról bírálják a teljesítményértékelés hierarchikus és részben szubjektív rendszerét. Ehelyett szorgalmazzák a mérhető mutatók kiterjedtebb alkalmazását, valamint az angol nyelv általános jellegű alkalmazását a nagydoktori eljárásokban is. Kárhoztatják a megítélésük szerint rendies előjogként működő akadémiai és doktori illetmények rendszerét és a kutatóintézetek önálló pénzügyi működésének megszüntetését is (e nélkül a szakmai önállóság nem is értelmezhető).

A nemzetközi kitekintés kiemeli a hazai rendszer kétlelkűségét, a tudományirányító hivatal és a tudós társaság közti áthidalhatatlan ellentétet. Rámutatnak arra, hogy a mai magyar gyakorlat félúton van a szovjet korszakot átörökítő ukrán és a köztestületet az átmenet első szakaszában már felszámolt cseh gyakorlat között.

Egy ennyire szerteágazó és erőteljesen kritikai szemléletű könyv kapcsán számtalan ellenvetés tehető, amelyek közül ehelyütt csak néhányra térek ki. Egyoldalú az, ahogy a szerzők átveszik az MTA-t szovjet képződményként láttató – elterjedt, de hamis – politikai narratívát. Közismert, hogy a szocialista időszakban az akadémia a politikailag megbízhatatlan (de még vagy már nem emigrált) értelmiség karanténja volt, az intézetiek általában nem taníthattak. A hazai példánál maradva Kosáry Domonkos, Sólyom László, Kornai János, Kádár Béla vagy Györffy György említhető. Magam is emlékszem, amikor 1976-ban beléphettem a szerződéses akadémiai alkalmazottak közé, gyakornokként, a Titkársággal megszűnt: „Szentágotthai elvtárs nem elvtárs”.

Nem kerül szóba a finanszírozást sok szempontból elemző kötetben az sem, hogy az egyházakhoz hasonlóan elmaradt az akadémia kárpótlása, ami mindkét közintézményt az éves költségvetési alkuk és így a politikai befolyásolás veszélyének teszi ki. Nem kétséges, hogy vagyon juttatásával ez megoldható lenne/lett volna, például államkötvények formájában, ami nem kényszerítené sem az egyháziakat, sem a tudósok rendjét mondjuk az erdőbirtoklással járó feladatok megoldására, miközben a költségvetési sérülékenysége jelentősen csökkenne (Csaba, 2008). Az 1945-ben a 390 tag közül 45 jelenlétében politikai okokból kizárt tagok visszavételére csak töredékesen és ötletszerűen kerítettek sort, az 1949 után kizártaknál sem volt jobb az arány.

Végül háttérben marad az a közismert tény, hogy kis ország és sok egyetem mellett a habilitáció – az 1993-ban elfogadott, de ma is érvényben lévő felsőoktatási törvény szövege ellenében – nem volt képes átvenni az országos minőségbiztosítás funkcióját. Ez a gyakorlatban az átlátható eljárás szempontjából ma már egyedülálló akadémiai doktori címre maradt – lényegében minden tudományágban.

Ebben az összefüggésben különösen is fontos, hogy a kis országokban a nemzeti nyelv védelme és fejlesztése aligha kerülhet ki az Akadémia – alapítói által reá testált, és azóta senki által kétségbe nem vont – alapfeladatai közül. Ez sem valamiféle lehetetlen küldetés a mai világban. A nemzetközi megmértetés értelemszerűen az MTA doktori – és jó esetben az egyetemi tanári – cím és a taggá választás *előfeltétele kell hogy legyen, semmiképp se annak helyettesítője*. Amerikai egyetemek gyakorlatát belülről ismerve megkockázatom: az angol nyelvűség *önmagában* semmiképp védelmet nem ad a belterjesség és a személyválogatás eluralkodása ellenében. Ezt a harcot bizony alkalmanként kell megvívniuk azoknak, akik a minőségért és a nemzetközi versenyképességért aggódnak, mint a kötet szerzői is.

E kötet szerkesztői szelet vetettek, és vélhetően vihart aratnak. De a mai helyzetet ismerve ez talán tisztító vihar lehet, nem pedig a minden időkben megbúvó politikai sandaság hivatkozási alapja.

(Jakab András – Körtvélyesi Zsolt [szerk.]: A Magyar Tudományos Akadémia helyzete és reformlehetőségei. Budapest: Osiris Kiadó, 2017, 275 o.)

Csaba László

az MTA rendes tagja

IRODALOM

- Csaba L.–Szentés T.–Zalai E. (2015): Mégis, kinek az Akadémiája? *Magyar Tudomány*, 176, 9, 1113–1137.
- Csaba László (2008): Egyház, társadalom, pénz. In: Ekler Andrea – Rosonczy Ildikó (szerk.): *Az év esszéi, 2008*. Budapest: a Magyar Napló kiadása, 176–196.

MINDSZENTY JÓZSEF (1892–1975) I–II.

Mindszenty József a magyar történelem egyik meghatározó személyisége. Az egész világon a legismertebb magyarok közé tartozik. Neve a kommunizmus elleni harc szimbólumává vált idehaza és külföldön egyaránt. 1945 és 1974 között töltötte be az esztergomi érseki és az ezzel együtt járó primási méltóságot, de ebből a közel három évtizedből csupán alig négy esztendeig viselte ténylegesen hivatalát. 1948. december 26-án a politikai rendőrség letartóztatta, a Budapesti Népbíróság életfogytiglani börtönre ítélte. Szabadságát hatvan éve, az 1956-os forradalom adta vissza, ám csupán néhány nap erejéig. 1956. november 4-től 1971. szeptember 28-ig az Amerikai Egyesült Államok budapesti követsége adott menedéket a bíboros számára. Halála előtt négy évig az emigrációs sorsot is megtapasztalta. Élete, egyházi és politikai tevékenysége, történelmi nagysága napjainkig vitákat generál. Sokan félték tőle, haragudtak rá, megvetették, üldözték. Mások szerették, tisztelték, felnéztek rá, követték. A halála után eltelt másfél évtizedben nem lehetett sem Magyarországon, sem külföldön előítélet-mentes, semleges életrajzot írni a bíborosról. A kelet-európai békés átmenet óta eltelt huszonöt év is kevés volt egy tárgyilagos biográfia elkészítéséhez, jóllehet több száz kötet, tanulmány, visszaemlékezés, dokumentumközlés stb. ismert, amelyek már a hercegprimás életében megjelentek, és halála óta is folyamatosan napvilágot látnak.

Balogh Margit immár több mint két és fél évtizede foglalkozik magyar egyháztörténelemmel. Munkáit alaposág, gondosság, adatgazdagság és jó stílus jellemzi. Kötetei, tanulmányai kivétel nélkül figyelemre méltóak, segédkönyvei pedig nélkülözhetetlenek a történészek számára. Mindszenty József tevékenységével Balogh Margit már kutatásai kezdetén találkozott, de akkor még nem a bíboros állt a történész érdeklődésének középpontjában. Ugyanakkor az esztergomi érsek személye megkerülhetetlen mindazok számára, akik a katolikus egyháztörténelemmel foglalkoznak. Ezért is jelentett nagy segítséget a bíboros első, széles levéltári forrásbázisra és szakirodalmi ismeretekre épülő összefoglaló életrajza. Az Elektra Kiadóház felkérésének köszönhetően 2002-ben látott napvilágot Balogh Margit tárgyilagos Mindszenty-biográfiája, amely hamarosan a korszak egyik alapművévé vált. A sikeres monográfia elmélyítette a szerző érdeklődését és kutatásait. Megkezdődött egy csaknem másfél évtizedig tartó szisztematikus munka, amelynek végeredménye a most bemutatásra kerülő két-kötetes életrajzi mű. Itt kell megemlíteni, hogy a Mindszenty-életrajz 2015. évi megjelenése egyben évforduló is volt, hiszen tavaly május 6-án emlékeztünk 40. alkalommal a bíboros halálára. Amíg az első hazai Mindszenty-monográfia a

születés 110. évfordulóján jelent meg 2002-ben, addig a mostani mű a negyven évvel ezelőtti halál előtt tiszteleg.

Nem könnyű vállalkozás Mindszenty Józsefről elfogultságoktól mentes könyvet írni. Élettörténetét maga a bíboros is megírta, és az egész világ megismerhette 1974-ben. Véleményem szerint a könyv egyike azon műveknek, amelyek a maguk szellemiségével hozzájárultak a kommunista rendszer bukásához.

Balogh Margit most bemutatott kötete pedig nekünk, olvasóknak lesz a segítségünkre, hogy értő, figyelmes és türelmes olvasással „tárgyasuljon” a Mindszenty-képünk. Biztos vagyok abban, hogy Balogh Margit ezért mindent elkövetett. Sokáig érlelte a munkát, éveken át gyűjtötte a dokumentumokat, emberek sokaságával konzultált. 175 kollégának, barátnak, segítőnek mondott köszönetet a szerző a mű létrejöttéért.

A könyv adatai önmagukért beszélnek: a két kötet, ez a 4 kiló 20 dekás mű 1572 oldal terjedelmű. A tíz fejezet és a *Zárszó* összesen 3742 jegyzetet tartalmaz. A szerző nem érzelmi alapon közelített a témához, hanem erősen támaszkodott a korabeli iratokra és a szakirodalomra. Mindez számszerűsítve: összesen 58 (38 hazai és 20 külföldi) levéltárban és irattárban, 278 fondban kutatott Balogh Margit. A könyvhöz tartozó irodalomjegyzék (nyomtatott források, forrásközlések, monográfiák, tanulmányok, sajtó stb.) mintegy 1280 tételből áll.

A biográfia értékét emeli továbbá az eddig nagyobb részt ismeretlen 1380 fénykép.

Amennyiben a száraz adatok mögé pillantunk, érdemes végiggondolni, hogy a hazai harmincnyolc archívumban és regisztraturában végzett kutatómunka lényegében minden olyan köz- és magánlevéltárat, valamint irattárat érintett, ahol Mindszenty Józseffel vagy tevékenységével kapcsolatos irat előfordulhatott. A húsz külföldi levéltár pedig két földrész hat államában található. A szerző többek között kutatott a téma szempontjából legfontosabb amerikai és orosz levéltárakban, például az Amerikai Egyesült Államok Országos Levéltárában (National Archives and Records Administration, College Park, Maryland), az 1945 és 1974 közötti amerikai elnöki levéltárakban, a Harry S. Truman Libraryban (Independence, Missouri), a Dwight D. Eisenhower Presidential Libraryban (Abilene, Kansas), a John F. Kennedy Presidential Library and Museumban (Boston, Massachusetts), a Lyndon Baines Johnson Library and Museumban (Austin, Texas), a Richard Nixon Presidential Library and Museumban (Yorba Linda, California), és eljutott a New York-i Érseki Levéltárba is (Archives of the Archdiocese of New York). Moszkvában is tanulmányozhatta a legfontosabb gyűjteményeket, például az Orosz Állami Levéltár (Goszudarsztvennij Arhiv Roszsijszkoy Federacii), a Külügyi Levéltár (Arhiv Vnyesnyej Polityiki Roszsijszkoy Federacii), valamint az Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár (Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii) anyagait.

A kutatóévek alatt összegyűjtött bőséges anyag biztosította Balogh Margit számára annak lehetőségét, hogy a Mindszenty-életpálya megírásakor tárgyilagosan közelítsen a történelmi személyiséghez, és távol tudja magát tartani a korábbi szakirodalomban időnként jelentős érzelmi megközelítésektől. Éppen a feltárt iratok kínálta biztonságában volt képes a szerző lerombolni a makacs toposzokat és árnyalni a Mindszenty-képet.

A könyv bevezetőjében olvasható Balogh Margit figyelmeztetése az olvasóhoz, ami jellemzi a szerző viszonyulását a bíboroshoz, a történelemhez és annak megörökíthetőségéhez, de utal a Mindszenty-kérdés nehézségeire is: „Csalódní fog, aki egy hajlíthatatlan és tévedhetetlen ember, ám az is, aki egy bigott és csökönyös főpap portréját várja. Mindszenty József tagadhatatlanul vitatott személyiség és az igazság – mint mindig – ezúttal is a végletek között van. Akárhogy is vélekedünk róla.” Elfogadás vagy elutasítás – akármilyen legyen személyes válaszuk, tudnunk kell, hogy az adott történelmi pillanatban – amikor már csak kevesek voltak erre képesek – Mindszenty József, a konzervatív főpap, nem csupán a vallásszabadságért, de a magyar demokráciáért is küzdött. Fejet kell hajtani erkölcsi példája, diktatúrákat visszautasító kérlelhetlensége előtt. Mindszenty József életútja túlnő a biográfián. A 20. századi magyar katolikus egyház történetét nem írhatjuk meg, ha nem ismerjük Mindszenty Józsefet, a főpapot, az embert.

Balogh Margit magabiztosan vezeti az olvasót a 20. századon, a történelmi korszakokon átívelő életpályán keresztül: 1892. március 29-től, a csehimindszenti Pehm József születésétől 1975. május 6-ig, Mindszenty József bécsi haláláig. A könyv szerkezete arányosan követi az életutat. A két kötet bevezetésre, majd öt-öt fejezetre, a zárszóra és a függelékre tagolt.

Az első kötetben, az első öt fejezetből Pehm/Mindszenty József életét ismerjük meg 1948. december végi letartóztatásáig (1. *Gyermekkor*; 2. *A zalaegerszegi működés huszonöt éve*; 3. *A veszprémi püspök*; 4. *Az esztergomi érsekség első két éve*; 5. *Az ütközőzónák*).

A második kötet fejezetei a bíboros elleni pertől a bécsi irgalmasok kórházáig vezetik az olvasót (6. *A Mindszenty-per*; 7. *A börtönévek*; 8. *1956*; 9. *Az amerikai követségi időszak*; 10. *Emigrációban*).

Minden tisztelet a kiadónak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontnak a szép kiállítású könyvért és mindazért a segítségért, amit Balogh Margitnak biztosítottak munkája során. Megéreztek, hogy ezt a könyvet csakis így, ilyen minőségben szabad kiadni. Elegáns bíborszínű borító, visszafogott képi megvalósítás (csupán a szerző neve, a cím és a kiadó, valamint a bíborosi süveg látható a fedlapon). Masszív, tömör megjelenés. A füzött gerinc garancia arra, hogy a 800 oldalas I. és a 772 oldalas II. kötet nem esik szét az olvasás során, hanem évtizedekig, időtállóan megmarad a könyvtárakban és a polcunkon. A tipográfia, az oldalkeret, a technikai szerkesztés profizmust tükröz. A jól olvasható betűmé-

reték (még a lábjegyzetek esetében is), az értő és bőséges képválogatás és precíz feliratozás segítik az olvasót.

Az életrajzírás nehéz műfaj, nálunk Magyarországon csak kevesen művelik. Ugyanakkor Mindszenty József személye máig képes arra, hogy a közvélemény érdeklődését felkeltse, felekezeti hovatartozástól, sőt vallási meggyőződéstől függetlenül. Egy film, dokumentumfilm, színpadi mű vagy akár egy új kötet alkalmas arra, hogy az emberek újra és újra foglalkozzanak Mindszenty Józseffel. Nem tudom, hogy majd mindenki megértéssel és megnyugvással teszi-e le ezt a könyvet olvasás után, de a szerzővel együtt vallom, hogy „Mindszenty szándékainak őszintesége megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor az igazság keresésének útján és a lelkiismeretben meghozott döntései lehetnek tévesek is, amire egy történésznek rá kell mutatnia.”

(Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975) I–II. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.)

Szabó Csaba

könyvtáros, levéltáros

DISZKURZÍV NYOMOK

A *Nyom-Követés* 2. tanulmánykötete, mint azt a címben jegyzett szám is mutatja, nem előzmények nélküli. A *Nyom-Követés* irodalomtudományi műhelykonferenciát először 2015 novemberében rendezték meg a Vajdasági Doktoranduszok és Kutatók Szervezetének közreműködésével. A 2016-os konferencia lebonyolításában már a Doktoranduszok Országos Szövetségének Irodalomtudományi Osztálya is részt vett (és az éppen itt recenzeált kötet megjelenésének évében, 2017. november 11-én zajlott le a harmadik *Nyom-Követés* konferencia is). Jelen tanulmánykötet a második konferencián bemutatott előadások írásos változatait gyűjti egybe.

Novák Anikó a kötet előszavában megjegyzi, hogy amikor a konferencia ötlete először felmerült, a cél egy műhely létrehozása volt. Úgy képzelték, hogy a diskurzus „...inkább legyen újabb és újabb ötleteket felvető műhelybeszélgetés, mint hagyományos értelemben vett tanácskozás” (7.). Az így megalakult műhely elnevezése tehát legalább két oldalról értelmezhető: résztvevői egyfelől a fiatal kutatóvá érett hallgatók nyomába erednek (a 2016-os konferencia idejében a szerzők többsége doktorandusz volt valamelyik magyarországi, vajdasági, illetve finnországi egyetemen), másfelől újszerű felvetések és szemléletmódok után nyomoznak. Novák reményei szerint a kötet az újvidéki konferencián elhangzott „inspiráló gondolatok”, „konstruktív hozzászólások” és „új problémaköröket megnyitó megjegyzések” után hasonlóan termékeny vitákat kezdeményez majd megjelenése után is.

A bevezető gondolatok után joggal várjuk, hogy a tanulmányok megközelítésekben, témájukban újszerűek. Meglátásom szerint mindegyik szövegről elmondható, hogy valamilyen aspektusból újat ad a tudományos gondolkodáshoz, még akkor is, ha a dolgozatok színvonala az átgondoltságot, felkészültséget tekintve magától értetődő módon nem nevezhető okvetlenül egységesnek. Horváth Réka tanulmánya például több fogalmat is átvesz a szakirodalomból (Bókay tanulmányából például a *labirintus*, Bahtyin szövegéből a *kronotoposz*, Foucault értekezéséből pedig az *önálló társadalmi entitás* kifejezést hivatkozva), azonban csak lábjegyzetben utal rájuk, és így Babits regényének elemzése kapcsán többé-kevésbé reflektálatlanul hagyja ezeket az elméleti vonatkozásokat, holott az elemzés térhoétikai vonatkozásokban különösen ígéretesnek mutatkozik a Babits-olvasatok sorában. Szabó Roland tanulmánya is okozhat egy kis csalódást. Megítélésem szerint érdekesebb lett volna ezúttal egyetlen versre és annak befogadástörténeti-elméleti kontextusára helyezni a hangsúlyt, *A Dunánál* olvasata ugyanis – *A bőr alatt halovány árnyék* megközelítéséhez képest – kevésbé tűnik

inveniózusnak, amit a szerző maga is a terjedelmi korlátokkal magyaráz. Ettől függetlenül a tanulmány, illetve az az évek óta tartó elemzői munka, amelybe ágyazódik, valóban újszerű szempontokkal gazdagíthatja a József Attila-recepciót, sőt komolyabb teoretikus apparátus működtetésével, líra- és olvasáselméleti vonatkozásokban is szolgálhat tanulságokkal.

Kétséget kizáróan megállapítható ugyanakkor, hogy a tudományos párbeszédet kezdeményező céllal megalakult műhely sikeres vállalkozásnak bizonyult, jelen kötet ugyanis különösen színes képet fest, amit tovább fokoz az, hogy a konferenciának egyébként sem volt tematikai megkötése. Az írások a régi irodalomtól a 20. századi magyar irodalom és folklorisztikai, valamint egyházi kérdéseken át egészen a kortárs médiaelmélet jelenségeiig számos kérdéssel foglalkoznak. Ezt a sokszínűséget kihangsúlyozza, hogy a szerkesztők a kötetben sem törekedtek tematikai blokkok kialakítására: a dolgozatok a szerzők nevének betűrendjében követik egymást. Közös jegy ugyanakkor, hogy az egyes szövegek elsősorban irodalom-, társadalomtörténeti és kontextuális, mint poétikai-retorikai vonatkozásokban tekinthetők jelentősnek. Persze bajos lenne ebből messzemenő szemléletmódbeli következtetéseket levonni, de úgy tűnik, a tanulmányok mégis felfűzhetők egyetlen szálra, ez pedig – a kötet címével összhangban – a nyomkeresés.

A kötet sokrétűségéhez kapcsolódik és az újszerűség benyomását erősíti az is, hogy a régi szövegekkel foglalkozó szerzők – például Kocsis Lenke vagy Szabó P. Katalin – igyekeztek a kortársi megítélés vagy elméleti apparátusok felől közelíteni témájukhoz. A tanulmányok többsége eszme-, társadalom- és irodalomtörténeti szempontból tekinthető novumnak, ilyen többek között Fodor József Péter Márai-elemzése, Gajda Péter Auguste de Gerando *La Transylvanie et ses habitants* ('Erdély és lakói') című művének forrásfeltáró elemzése, illetve Tinkó Máté Galgóczi-interpretációja, de számos olyan szöveg is van, amely innovatív módszertani felvetésekkel szolgálhat az irodalomtudomány és az irodalomtörténet-felfogás számára.

E tekintetben a legmerészebb vállalkozás kétségkívül Szarvas Melinda dolgozata, aki a vajdasági magyar irodalom helyzetét a többséginek tekintett magyar és jugoszláv irodalomhoz képest a manapság itthon is népszerű hálózatelméletek és a kulturális gravitáció jelensége felől közelíti meg (lásd például a *Helikon* 2017/2-es *Hálózat és irodalomtudomány* című számát). Szarvas amellett érvel, hogy ez a modell segíthet, hogy az irodalmi kultúrák közötti viszonyokra ne merev rendszerekként tekintsünk, hanem folyamatos mozgásként, átrendeződésként. Egy ilyen dinamikus modell – mint arra Szarvas rámutat – „...a vizsgált irodalom történetét is más ritmus szerint írja le” (149.). Ezek a felvetések különösen izgalmasak lehetnek a legújabb elméleti és történeti diskurzusokban, amelyek – legalább a dekonstrukció óta – arra törekednek, hogy lebontsák a statikus, illetve dichotómiákban gondolkodó modelleket. Ha nem is a kulturális gravitáció felől

közelít, de Szarvas Melinda meglátásaihoz több ponton kapcsolódik Hangácsi Zsuzsanna tanulmánya a (cseh)szlovákiai magyar irodalom különböző elnevezéseiről. Hangácsi éles szemmel látja és láttatja a kisebbséginek titulált irodalmi kultúra összetettségét és a többségi irodalomhoz való ugyancsak nem probléma-mentes viszonyulását, valamint a megnevezés nehézségeit. Dolgozatának következtetései („A tanulmány végére érve nem szolgálhatok egy biztos, minden körülmények között helytálló válasz, esetünkben kifejezés megadásával.”, illetve: „A problémák, amiket egy-egy elnevezés felvet, a szlovákiai magyar irodalom különböző aspektusait világítják meg.”, 42.) annak a tárgynak a gyakorlati oldalát tükrözik, amelyeket Szarvas tanulmánya elméleti irányból tesz reflektálttá.

Más témakörben, de hasonlóan érdekesek és gyümölcsözők Szabó Roland és Sári Orsolya okfejtései. Szabó Roland tanulmánya a József Attila-olvasatok dilemmáin keresztül közelít a versekhez. Különösen ígéretes iránynak tűnik Szabó dolgozatában, hogy a verseket az életrajzi-referenciális és a poetológiai-retorikai értelmezések szembeállításának keresztmetszetében veszi górcső alá, így gondolatmenetével – akár tudatosan, akár nem – igazodik az utóbbi időkben – főleg amerikanista és angolszász körökben – kibontakozó líraelméleti vitákhoz is. Sári Orsolya dolgozata ezzel szemben nem egy szerzői életműre és interpretációjára koncentrál. A tanulmány Rejtő Jenő *A 14 (tizennégy) karátos autó* című regény képregény-változatait vizsgálja, ezeket azonban nem helyezi hierarchikus viszonyba az eredeti művel, hanem önálló alkotásokként elemzi és hasonlítja össze őket. Megfigyelései, amelyek a képregények sajátos vonásaira (például: oldalelrendezés, mozgás, átmenetek és nézőpontok ábrázolása stb.) fókuszálnak, rendkívül alaposak, Sári tanulmánya így médiatörténeti és -elméleti vonatkozásokban egyaránt érdekes és számottevő.

A 20. század egy-egy jelentős írójának újraértelmezésére törekszik Fodor Péter József, a már említett Horváth Réka és Tinkó Máté dolgozata. Horváth elemzése az újabb keletű „Spatial Turn” elméleti szemléletmódjához illeszkedve tárgyalja Babits *Kártyavár* című regényét, amely az említett módszertani hiányosságtól eltekintve alapos, a térpoétikai kérdéseket a nyelvi, a műfaji rétegzettség és a cselekményszövevény felől is körbejáró interpretációnak bizonyul. Tinkó és Fodor tanulmányai olyan szövegeket tesznek értelmezésük tárgyává, amelyeket az eddigi recepció alig tárgyalt. Fodor komoly olvasottságot tükröző dolgozata Szénási Zoltán nyomán az Istenről való beszéd sokszínűsége felől közelíti meg a Márai-életművet, ezzel pedig termékenyen reflektál teológia és poétika összefonódásának kérdésére. Az elemzés a *regény és kontextus* elvéhez igazodva az *Erősítő* című művet a Márai-szövegek önéletrajzi terében kevésbé regénypoétikai, mint inkább filológiai szempontból veszi górcső alá, kitérve az író keresztényfelfogására is. Tinkó Máté szövege egy, a Galgóczi-életmű átértékelésére törekvő kutatás egyik állomása. A szerzői hipotézis szerint Galgóczi „...főhőseinek szenvedéstörténete, a hányattatott sorsok ábrázolásának intenzitása [... a] *Törvényen belül* kisregény-

ben és annak fő karakterében, az újságíró Szalánczki Évában kristályosodik ki, ám az ő pozícionáltsága egyáltalán nem előzmény nélküli vagy esetleges” (155.) – írja Tinkó, aki ezért nem a sokat idézett kisregényre, hanem egy korábbi műre, a *Félemelet* című novellára helyezi a fókuszot. A dolgozat a narrációs technikák (sűrű leírás, térábrázolás kérdése) felől közelít a novellához, de Apor Péter, Michel Foucault, valamint Gilles Deleuze meglátásaira hivatkozva társadalomtörténeti és -elméleti keretbe is ágyazza a művet. A Galgóczi-recepció aligha nevezhető bőségesnek, ezért e dolgozat célkitűzése több szempontból is jelentősnek mondható.

Különösen erős szálát képviselnek a kötetben a régi magyaros, illetve a filológiai munkák, amelyek újabb adalékokkal gazdagíthatják mind a vajdasági, mind pedig a magyar irodalomtörténet-írást. Kocsis Lenke, Havay Viktória és Gajda Péter munkái irodalmi portréként is aposztrofálhatók. Gajda Auguste de Gerando *La Transylvanie et ses habitants* (Erdély és lakói) című országismertetés intertextuális előzményeit vizsgálja, láthatóan otthonosan mozog a francia és latin nyelvű szövegek között, miközben nyomon követi Gerando életútját, előtanulmányait és a mű megírásának inspirációs forrásait. E tanulmány azonban nemcsak filológiai precizitásról tesz tanúbizonyságot, de kritikai reflexiókban is bővelkedik, rámutatva többek között Gerando művének hiányosságaira, tévedéseire is. Hasonlóan alapos mikrofilológiai munka eredménye Havay Viktória Gaal György *Märchen der Magyaren* ('A magyarok meséi') című első magyar vonatkozású népmese-gyűjteményével és a kéziratok elemzésével is foglalkozó írása. E forrásfeltáró munka érzékelhetően egy nagyobb kutatás része és egyik állomása, amelynek fénypontja remélhetőleg valóban a 2022-es jubileumi évre tervezett kritikai kiadás lesz. Havay és Gajda dolgozataihoz hasonlóan Kocsis Lenke tanulmánya is irodalomtörténeti jelentőségű. Ehhez kapcsolódóan a jugoszláv tudós, B. Szabó György irodalmi munkásságát bemutató portré legtanulságosabb fejezete B. Szabó irodalmi esszéinek megközelítése. Kocsis számomra meggyőzően érvel amellett, hogy miközben a Lenin-kötetet B. Szabó inkább a marxista irodalomtudomány ízléséhez igazodva hivatkozza, addig Lukács György vélhetőleg komoly hatást gyakorolt a gondolkodására. A dolgozat irodalomtörténeti és irodalompolitikai vonatkozásokban jó alapja lehet egy későbbi összehasonlító kutatásnak is.

Az irodalmi portrék mellett két, a régi irodalom tárgyköréhez tartozó elemző tanulmány is helyet kapott a kötetben. Kiss Gábor értekezését nevezhetnék klasszikus hermeneutikai feladatvállalásnak is, amennyiben célja egyházi szövegek, jelesül a *II. vatikáni zsinat* latin nyelvű dokumentumainak elemző és értékelő vizsgálata, amely nyomán a szerző részletesen foglalkozik a világi krisztushívők egyházbírói szolgálatának kérdésével is. A dolgozat komoly latin nyelvű műveltségről tanúskodik, eredményeinek és következtetéseinek szakszerűségét ugyan nem tudom megítélni, a hivatkozásokból azonban világosan kitűnik, hogy a szerző egyházi és -történeti kérdésekben egyaránt rendkívül tájékozott. Hasonló-

an komplex tudományfelfogást tükröz Szabó P. Katalin tanulmánya, amely Dugonics András a barbárságról és a műveltségről alkotott nézeteivel foglalkozik. A dolgozat egyik erénye, hogy a szűk kérdésfelvetést tág eszmetörténeti kontextusba ágyazza: a 18. századi Európa és Magyarország közfelfogásával egyaránt számot vet. Ezért a tanulmány leggyümölcsözőbb – a terjedelmi korlátok miatt ki nem bontott – része minden bizonnyal Voltaire *A vadember* és Dugonics *Etelka* című műveinek összevetése.

A kötet több szerzője is mentegetőzik a terjedelmi keretekre hivatkozva, meglátásom szerint azonban erre aligha lett volna szükség. A műhely és a kötet célja ugyanis – visszautalva Novák Anikó előszavára – egy tudományos diskurzus kezdeményezése, illetve folytatása. Innen nézve a tanulmányok maximálisan elérik céljukat, hiszen mi más sarkallna termékenyebben párbeszédre, vitára és további kutatásokra, mint a nyitva hagyott gondolatok, a hátrahagyott nyomok? Hiszen a nyomok éppen azért vannak, hogy végigkövessük, honnan hova vezetnek.

(Domokos Gyöngyi – Káli Anita – Major Ágnes – Szabó P. Katalin [szerkesztők]: Nyom-Követés 2. Tanulmánykötet. Budapest–Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete – Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály, 2017)

Branczeicz Anna

irodalomtörténész, a pécsi Sensus Műhelyszeminárium tagja

ALTERNATÍV BIOENERGIA-FORRÁS – MIKROBIÁLIS ÜZEMANYAGCELLÁK

A *Magyar Tudomány*ban korábban már ismertetett *Biohidrogén* című könyv szerzőinek újabb kötete került a boltokba. A Pannon Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem oktatói és kutatói, kiegészülve a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, a Szent István Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem, az Enviroinvest Zrt., illetve a Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Biológiai Központ munkatársaival, most a *Mikrobiális üzemanyagcellák* című munkával jelentkeztek. A szerkesztést ezúttal is Bélafiné Dr. Bakó Katalin, a veszprémi Pannon Egyetem Biomérnöki, Membrántechnológiai és Energetikai Kutatóintézet intézetvezető egyetemi tanára vállalta.

Ahogy a biohidrogént ma még nem tekintik a közeljövő energiahordozójának, a mikrobiális üzemanyagcella, elterjedt rövidítéssel MÜC (angolul *microbial fuel cell*, MFC) is egy alternatív bioenergiaforrás, amely környezetkímélő módon képes elektromos áram termelésére. Magának a MÜC-nek a felfedezése még a 20. század elejére vezethető vissza, számos akkori felismeréshez hasonlóan azonban csak a nagy olajválság után, a 20. század vége felé kezdődött meg alkalmazástechnikai fejlesztése.

A könyv kilenc fejezetre tagolódik, melyek végén részletes irodalomjegyzék található. A *Bevezetés* után az alapfogalmakkal ismerkedhetünk meg: „A mikrobiológiai üzemanyagcella egy speciális bioreaktor, ami a szerves vegyületek kémiai kötéseiben rejlő energiát képes mikroorganizmusok segítségével közvetlenül elektromos árammá alakítani a biodegradáció során.” A rendszer működése a természetben egymást követő lépések térben való elválasztásán alapul. A legegyszerűbb, elkülönített katód- és anódtérrel rendelkező cellánál a katódtér aerob, és az anódtértől egy protonszelektív membrán választja el. A protonok a membránon keresztül áramlanak az anódtérből a katódtérbe, ahol az oldott oxigénnel és a katódra érkező elektronokkal vízzé alakulnak. A szerzők ismertetik a leggyakrabban alkalmazott üzemanyagcella felépítéset, így a membránnal elkülönített anód- és katódtérrel rendelkező MÜC-öket, a légkatódos cellákat és pár egyéni megoldást. Külön fejezet foglalkozik a mikrobák szerepével a MÜC-ökben: a kutatások során jól meghatározott monokultúras tenyészeteket alkalmaznak, növelve ezzel a reprodukálhatóságot. Az új molekuláris biológiai módszerek lehetővé tették, hogy a MÜC-ben képződött biofilmet alkotó mikrobaközösség tagjait fajoként vagy akár törzsenként elkülönítsék és azonosítsák. Ezek a vizsgálatok kimutatták, hogy a MÜC mikrobiótáját több, egymástól rendkívül eltérő anyagcserét folytató mikrobatorzs alkotja. A munka további részeiben részletesen áttekintik az elektrontranszfer

mechanizmusait, illetve részletesen tárgyalják a biodegradáció kinetikai vizsgálatának eredményeit.

A könyv a MÜC egyik gyakorlati alkalmazási lehetőségéről is beszámol. Ma már ismert ugyanis, hogy a legalkalmasabb szubsztrátumok, az egyszerű cukrok és szerves savak mellett komplex szerkezetű anyagok, így biomassza is számításba jöhetnek. Egy hulladéklerakó telepről származó présvizet szubsztrátumként alkalmazva folyamatos működést és energiatermelést tudtak elérni, miközben jelentősen csökkent a kiindulási anyag KOI-értéke. Ugyancsak a gyakorlati alkalmazást célozzák a MÜC-alapú rendszerek diagnosztikai felhasználására végzett kísérletek, amelyeknek elsősorban a környezetvédelmi biotechnológiában és az orvosi mikrobiológia területén lehet létjogosultságuk.

A könyv utolsó fejezete a mikrobiális elektrolízis cellákkal (MEC) foglalkozik. Ebben az esetben az elektronokat például hidrogén vagy metán előállítására használják fel. A MEC-eket eredetileg biohidrogén – például – szennyvízből történő előállítására fejlesztették ki. Ekkor az elektrokémiai aktív anaerob mikrobák az anód felszínén szaporodva biofilmet képeznek, és a szerves anyagokat szén-dioxidra, protonokra és elektronokra bontják le metabolizmusuk segítségével. Az elektronok és protonok egy külső áramkörön, illetve az oldatban átvándorolnak a katódra, ahol oxigénmentes környezetben hidrogén keletkezik. A MEC emellett számos energetikailag kedvezőtlen biológiai/kémiai reakció számára is előnyös lehet (például metán, etanol, acetátok előállítása).

A könyvnek különös jelentőséget ad, hogy a szerzők hét különböző intézmény munkatársai, akik azonos vagy nagyon hasonló témán dolgozva ismertették legújabb eredményeiket. Komoly szerkesztői feladat lehetett, és a hazai viszonyokat ismerve különösen elismerésre méltó teljesítmény, hogy az egymással gyakran konkuráló kutatók, egyetemi, akadémiai kutatóintézeti és ipari szakemberek e könyvben egymást segítve és kiegészítve mutatják be elért eredményeiket, nem beszélve az egyes kutatócsoportok eltérő nevezéknevének egységesítéséről.

A könyv a *Biohidrogén* című munkához hasonlóan az első átfogó magyar nyelvű kiadvány, így természetesen hiánypótló munka. A könyv szerkesztőjének sikerült az ismereteket az alapoktól kezdve úgy rendezni, hogy a különböző helyeken kapott eredmények egységes egészet képezzenek. A könyvet bátran ajánlhatjuk vegyész-, villamos- és biomérnökök, elektronikai szakemberek, biológusok, egyetemi hallgatók és kutatók számára egyaránt. Az ismertetés nyelve természetesen szakszerű, de más tudományterületek művelői számára is izgalmas olvasmány lehet, mert a megfogalmazások érthetők azok számára is, akik csak egy alternatív üzemanyagforrás fejlődésének útját kívánják követni.

(Bélafiné Bakó Katalin [szerkesztő]: Mikrobiális üzemanyagcellák. Veszprém: Pannon Egyetemi Kiadó, 2017, 145 o.)

(A kiadvány a GINOP-2.3.2-15-2016-00016 nyilvántartási számú, „Vízbázis-védelem, moduláris, mobil vízkezelő rendszerek és szennyvízkezelő technológiák fejlesztése a Pannon Egyetem bázisán hazánk dinamikus export növekedésének elősegítése érdekében” című projekt támogatásával készült.)

Gubicza László

egyetemi tanár, Pannon Egyetem Mérnöki Kar

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

RÁKPUSZTÍTÓ NANO-ORIGAMI

Amerikai és kínai kutatók olyan nanorobotot fejlesztettek ki, amely daganatos állatokban megtalálta a tumorokat, és jelentősen csökkentette a méretüket.

Az önmagát hajtogatni képes, a hajszál vastagságánál ezerszer kisebb, néhány tíz-nanométeres mérettartományba eső DNS-origamiról azt állítják: fejlesztésében az áttörés az, hogy megoldották a nanorobotok korábbi szelektivitási problémáját. Az új „készülék” már csak a rákos sejteket támadja meg. Felszínén ugyanis olyan fehérjét szállít, amely szelektíven kötődik a csak a daganatos sejteken megjelenő nukleolin nevű fehérjéhez. Pusztító hatását pedig egy másik általa szállított anyaggal, a trombinnal éri el. A trombin nevű enzim a normális véralvadási folyamatok egyik kulcsszereplője. Ebben az esetben mintegy megalvasztja a daganat ereiben keringő vért. Ezzel elzárja a tumor tápanyagellátását biztosító ereket. A daganat körül mintegy összegyűlnek a parányi DNS-robotok, és szinte egyszerre intéznek ellene támadást.

A rendszert az állatokon többféle daganatos betegségben tesztelték: emlő-, pefészek- és tüdőrákban, illetve melanómában. A legjobb eredményeket a festékes bőrdaganat, a melanoma esetén érték el, ahol a túlélési idő több mint kétszeresére nőtt, és a nanorobotos kezelés az áttétek kialakulását is megakadályozta.

A kutatók nem tapasztalták, hogy a nanorobotok ellen az immunrendszer támadást intézett volna (ezt Bama törpemalacokon is tesztelték), és nem fordult elő az sem, hogy a robotok bejutva az agyba vagy a szív ereibe, agyi vagy szívizominfarktust okoztak volna. Szerintük az eljárás biztonságos, és nagy jövő előtt áll. Elvileg ugyanis az összes szolid tumor esetén alkalmazható lenne, és a kezelési stratégiának megfelelően változtatni lehetne azt a hatóanyagot, melyet a nanorobot trójai falóként a daganat ellen bevet. Esetleg más-más gyógyszert szállító miniatűrök egyidejűleg is alkalmazhatók lesznek.

Csao Csüliang (Yuliang Zhao) és munkatársai most partnereket keresnek a további klinikai fejlesztésekhez.

Li, S. – Jiang, Q. – Liu, S. et al.: A DNA Nanorobot Functions as a Cancer Therapeutic in Response to a Molecular Trigger in vivo. *Nature Biotechnology*, 2018; DOI: 10.1038/nbt.4071

AZ AGY BETEGSÉGEI ÉS A GÉNEK

Hogyan okoznak a genetikai eltérések pszichiátriai betegségeket? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához próbáltak közelebb jutni amerikai, dán és kínai kutatók.

Munkájuk során olyan elhunytak agyszövetein végeztek a gének aktivitását elemző vizsgálatokat, akik életükben autisták voltak, illetve skizofréniában, bipoláris betegségben, depresszióban vagy alkoholizmusban szenvedtek.

Az első három betegség esetén nagy átfedés volt a génaktivitási mintázatok között. A kutatók megállapították, hogy közös jellegzetesség egyebek között a neuronok növekedését serkentő csillagsejtek működését szabályozó gének magas aktivitása.

A „depressziós agy” mintázatai eltértek a többitől, és stresszel, valamint gyulladásos folyamatokkal kapcsolatos jeleket mutattak. Ezek az eredmények alátámasztják azokat a korábbiakat, amelyek alapján már felmerült, hogy a depresszió kezelésében esetleg gyulladáscsökkentő szerek alkalmazása is hatékony lehet.

Az alkoholizmus génmintázata egyáltalán nem mutatott átfedést más kórképekkel. Ennek oka az alacsony mintaszám is lehet, és természetesen az is, hogy a függőség alapvetően másként változtatja meg a gének aktivitását, mint a többi kórkép.

Gandal, M. J. – Haney, J. R. – Parikshak, N. N. et al.: Shared Molecular Neuropathology across Major Psychiatric Disorders Parallels Polygenic Overlap. *Science*, 09 Feb 2018. 359, 6376, 693–697. DOI: 10.1126/science.aad6469, <http://science.sciencemag.org/content/359/6376/693.full>

VÍZOLDHATÓ NANOGRAFÉN

A grafén, a kétdimenziós, egy atomréteg vastagságú grafit és az úgynevezett nanografé (amelynek a vastagság mellett másik kiterjedése is az 1 és 100 nanométer közötti nagyságrendbe esik) kivételes mechanikai, elektromos és optikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Mindezek alapján változatos felhasználási lehetőségeik adódnának, azonban ezek egy részét a grafének vízben való rossz oldhatósága megvalósíthatatlanná teszi. Japán kutatóknak most sikerült vízzoldható nanografé-struktúrákat előállítaniuk, és ez megnyithatja az utat például a fotodinamikus rákterápiában történő felhasználás irányába.

A lebontásos technika, melynek során a graféneket grafitból állítják elő, kevésbé szabályozható, a keletkező termék heterogén, összetétele bizonytalan. A kisebb, alpmolekulákból való felépítés jobban kézben tartható. Az egyik ilyen grafén-alpmolekula kémiai módosításával (bór bevitelével, majd annak tetra-etilén-glikol oldalláncot tartalmazó aromás molekulára való cserélésével) sikerült

enyhén hajlított szerkezetű, vízben jól oldódó különleges optikai tulajdonságú nanografént előállítani. A molekula lézerrel besugározva fluoreszkál, alapállapotban biokompatibilis és a sejtekbe bejuttatható. Lézerrel gerjesztett formája azonban megöli a sejteket, és mindez alkalmassá teheti fotodinamikus rákellenes szerként való felhasználásra.

A fotodinamikus terápia lényege, hogy a daganathoz célzottan eljuttatott anyag fény hatására pusztítani kezdi a tumorsejteket.

Lin, H.-A. – Sato, Y. – Segawa, Y. et al.: A Water-soluble Warped Nanographene: Synthesis and Applications for Photoinduced Cell Death. *Angewandte Chemie*, (2018) 130, 1–6. DOI: 10.1002/anie.201713387

HIGH-TECH BIOLÓGIA

Az egyiptomi gyümölcssevő denevérek (vagy más néven nílusi repülőkuttyák) olyan kifinomult tájékozódási-navigációs rendszerrel rendelkeznek, amelyhez hasonló a katonai célú felderítő drónokban is csak a legutóbbi időkben kezdtek alkalmazni. A University of Washington és a Johns Hopkins University munkatársai (félutcatnyi anyagi támogatóval, közöttük az Air Force Office of Scientific Research és az Office of Naval Research) most publikált cikkükben ismertetik ezt a különleges technikát.

A denevérek általában magas hangon füttyögnek, tájékozódásukhoz pedig a tárgyról visszaverődő ultrahangokat használják. A gyümölcssevő egyiptomiak azonban a nyelvükkel csettintenek, és inkább a delfinekre jellemző kattanásszerű hangot hallatnak. A kutatók azt találták, hogy ezek a denevérek anélkül, hogy a fejüket vagy bármilyen más testrészüket megmozdítanák, a legkülönbözőbb irányokba képesek elküldeni ezeket a letapogató jeleket.

A nagysebességű videokamerákkal és háromdimenziós elrendezésű ultrahang mikrofonokkal berendezett denevérlaboratóriumban felvett anyagokat elemezve megállapították, hogy kísérleti alanyaik a legmodernebb frekvenciaszkennelő lokátorokhoz hasonlóan működnek. A különböző frekvenciájú hullámokat nem egy pontból indítják, és így azok a környező tárgyakat más-más szögben érik el, és róluk más-más szögben verődnek vissza. Ennek eredményeként nagy területekről sokkal jobb felbontású képeket lehet kapni, mint a hagyományos szonárokkal.

Lee, W.-J. – Falk, B. – Chiu, C. et al.: Tongue-driven Sonar Beam Steering by a Lingual-echolocating Fruit Bat. *PLOS Biology*, Published: 15 December 15 2017. DOI: 10.1371/journal.pbio.2003148, <http://journals.plos.org/plosbiology/article?id=10.1371/journal.pbio.2003148>

MERÉSZ FOCIÁLMOK - SZOBROKBAN

Noha a kínai csapat idén nyáron nem lesz ott a labdarúgó világbajnokságon, az ambíciókról, a vágyakról és talán a jövőről sokat elárul, hogy az Egyesült Királyság után Kínában található a legtöbb – szám szerint 39 – focistát ábrázoló szobor. Sőt, a legnagyobb méretűt is Kínában emelték.

A University of Sheffielden folyó, a világ sportolószoobrai dokumentáló projekt eredménye az a tanulmány is, amely Kína labdarúgással kapcsolatos terveit a szobrok alapján elemzi.

A műalkotások nagy részét az elmúlt tíz-tizenöt évben általában állami költségen emelték, összhangban azokkal a hivatalos kínai tervekkel, amelyek szerint labdarúgó világbajnokságot kívánnak rendezni és nyerni. Az átlag kínai állampolgárt kevésbé izgatja a foci, a szobrok nagy része sportiskolák közelében van. Az elitnevelés hagyományos kínai módszerei néhány területen már bizonyították hatékonyságukat, egyelőre azonban a labdarúgásban elmaradtak a remélt eredmények. Az ország eddigi legjelentősebb focisikere, hogy 2002-ben a válogatott bejutott a világbajnokság 32 csapatos döntőjébe. Ennek az eredménynek állít emléket a focistaszobor-méret világbajnokság kínai győztese.

A focistaszobrok, noha a sportág nem része a kínai kultúrának, jellemzőek az országra. A világ más részein zömében a sztár játékosokról készülnek a szobrok, jellemzően valami közönséget lázba hozó akció – cselezés, fejelés, gólszerzés – közben. A tipikus kínai focistaszobor ismeretlen játékost ábrázol, mégpedig szerelés közben.

Stride, C. B. – Vandenberg, L.: The Art of Face-saving and Culture-changing: Sculpting Chinese Football's Past, Present and Future. *Sport in Society*, Published online: 31 Jan 2018. 1–26. DOI: 10.1080/17430437.2018.1430487